

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XXXI	Год.	2001.	С	1-288	1-24	Чачак 2001.
Vol.		Year		Р			

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXXI

Č A Č A K
2001.

UDK – 06.055.2 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXI

ЧАЧАК
2001.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXXI**

Редакциони одбор
**Др МИЛОЈЕ ВАСИЋ, НЕВЕНКА БОЈОВИЋ,
ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ, ДЕЛФИНА РАЈИЋ,
СНЕЖАНА АШАНИН и МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ**

Одговорни уредник
НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

Први уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Графичка обрада
МИЛИНКО БОГИЋЕВИЋ

Насловна страна
арх. **СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ**

Класификатор радова
МИЛА ЈОВАШЕВИЋ

Лектор
БОШКО ЂАЛОВИЋ

Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ

Превод на енглески
ИВАНА НЕДЕЉКОВИЋ

Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ-ВИДОЈКОВИЋ

Издавач: Народни музеј – Чачак

www.cacakmuzej.org.yu
e-mail: camuzej@eunet.yu

Штампа
„СВЕТЛОСТ” – Чачак

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРАЗНИХ ГРОБОВА У БРОНЗАНОМ ДОБУ ДРАГАЧЕВА

Лидија Никитовић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 903.5

Промене у начину сахрањивања, култа покојника и свега онога што прати ову тематику увек су показатељ значајних промена које се дешавају при сложеним културним преображајима, и јасан су знак у археологији уплива нових утицаја насталих или етничким додирима или зрачењем нових центара. Појава сахрањивања под тумулима која је обухватила током енеолита и раног бронзаног доба и овај крај, резултат је неоспорних сложених дешавања на економском, културном и популационом нивоу читавог евроазијског простора крајем III и почетком II миленијума пре наше ере.¹

1. D. Garašanin, *Pontski i stepski uticaji u Podunavlju i na Balkanu na prelazu neolita u metalno doba*, Godišnjak XV - XVI, Sarajevo 1961; B. Jovanović, *Indoevropljani u eneolitskom periodu Jugoslavije, Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, Sarajevo 1979, 401 i d.; Исти, *Индоевропљани и сибейска култура гробови јама у Подунављу*, Старинар XXVP, Београд 1975, 5-17; D. Srejović, *Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije*, Godišnjak centra za balkanološka istraživanja, knj. 1, Sarajevo 1976, 117 i d.; Н. Тасић, *Подунавље од индоевропске сеобе до њродора Скиѿа*, Београд 1983, 15 и д.

Проучавањем сахрањивања под тумулима у бронзаном добу Драгачева, регистроване су значајне заједничке карактеристике које прате овај специфичан тип сахрањивања, али и несумњиве разлике које се примећују у многим детаљима обављања ритуала као и система сахране. Досадашњим ископавањима на територији Драгачева истражено је 26 хумки у оквиру 11 некропола, и при том су између конкретних података у смислу налаза и врсте сахрањивања констатоване неке атипичне појаве које због своје занимљивости вреди поменути. Ово се првенствено односи на појаву празних гробова, односно евидентираних гробних места у којима није било трагова покојника, а понекад ни гробних прилога. На основу досадашњих истраживања може се рећи да ова појава није бројна и да се јавља у свим периодима бронзаног доба са свим специфичностима који конкретан период носи.

Ова појава регистрована је у оквиру пет тумула, с тим да је у појединим целинама (хумкама), било и више оваквих ситуација.

Локалитет Ошљевац, на коме су евидентирани две хумке, а једна (хумка 2), истраживана 1989. године, несумњиво је занимљива, јер је презентовала три овакве целине које су се условно обележавале као гробови.² Локалитет се налази у селу Турици, на брдско-планинском подручју доњег Драгачева. Лоциран је на планинској греди надморске висине 600 м. Хумка је била земљане конструкције, пречника 16 м, а у оквиру ње регистрована је стратиграфија, остаци спалишта и четири гробна места. Само једна целина (гроб 1) задовољавала је критеријум да би се назвала правим гробним местом. Поред прилога (бронзани торквес, нож тзв. егејског типа и фрагменти наочарастог привеска), садржавао је мању количину спаљених костију. Гроб је очигледно био секундаран јер је регистрован непосредно испод површине, у близини постављеног центра.

Најстарија стратиграфска целина припада централном укопу у здравицу. Ради се о правоугаоној јами димензија 1,60 x 1,10 м, оријентације исток – запад, која је испуњена мешаном земљом, комадићима габра и грумењем окера (сл. 1). Трагови покојника нису регистровани, па се ова целина може сматрати празним гробом – кенотафом. Локација овог укопа у центру, појава окера у садржају, логично асоцира на хоризонт гробова јама, односно појаву која се везује за степске тумуле из енеолитског периода. Регистрована ситуација упућује да је концепција централног укопа, евидентирана у Подунављу, допрла временом до

2. Л. Никитовић, *Палеонтолошка хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, Зборник радова Народног музеја XXIV, Чачак 1994, 29-37.

брдско-планинског подручја Драгачева. Слична ситуација са постојањем укопа сличних димензија на централном делу тумула (бр. 9) је регистрована на локалитету Дубоко – Равни Гај код Ужица. Аутор текста А. Јуришић наводи да је тумул имао правилан венац од камена, једну гробну раку која је била укопана у здравицу и вероватно представљала празан гроб – кенотаф.³ Према општем утиску који одаје начин формирања тумула, он се највероватније може одредити у рано бронзано доба.

Друга целина која припада овом типу сахране је камени ковчег, формиран од насатично постављених плоча, али без поклопца. Регистрован је на простору првобитног центра, у насипу тумула на нешто вишем нивоу од централног укопа. Његове унутрашње димензије су 0,80 x 0,50 м, оријентације југозапад – североисток (сл. 2). Једини налаз у оквиру овог места је карактеристичан суд - пехар, лоптастог трбуха са једном дршком која полази испод обода. Ради се о карактеристичном типу који се везује за културу Белотић - Бела Црква,⁴ познат на територији Драгачева,⁵ а који се везује за рано бронзано доба преко налаза сличних облика из ступња А винковачке културе.⁶

Трећа целина која би се могла одредити као гроб – кенотаф је издужена површина са гаром димензија 1,50 x 0,50 м испитана у северном делу хумке. У оквиру ове површине регистрован је и налаз бронзаног ножа који је очигледно био умотан у кожу или тканину судећи према изразитој концентрацији неке црне, распаднуте материје око њега. Посматрајући ову ситуацију, наметао се утисак да се ради о симболичној сахрани, када је уместо покојника у гробно место сахрањен предмет везан за њега. На основу налаза бронзаног ножа, који типолошки припада периоду Бр. Д-Ха А1,⁷ очигледно се ради о секундарној целини из позног бронзаног доба уз податак да се традиција празних гробова наставља и у овом периоду.

Локалитет Бабињак, у селу Доња Краварица, систематски је истраживан 1972. године,⁸ а у једној од три евидентиране хумке регистрован је један празан гроб. У оквиру хумке 1, промера 17 м и калоте

3. А. Јуришић, *Археолошки радови, конзерваторски и епиграфички радови*, Саопштења Р, Београд 1956, 131-132.

4. М. Garašanin, *Grupa Belotić - Bela Crkva, Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Sarajevo 1983, Т. XIX, сл. 3, 6.

5. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, Чачак 1985. Каталог изложбе, кат. бр. 8, 9, 10.

6. S. Dimitrijević, *Arheološka iskopavanja na području, vinkovačkog muzeja*, Vinkovci, 1964, 29.

7. Л. Никићевић, *Праисторијска хумка у селу Турици*, 36, Т. Р. сл. 5.

8. М. Ikodinović, *Bajinjak, D. Kravarica, Arheološki pregled* 14, Beograd 1972, 46.

формиране од земље, регистрован је камени ковчег – саркофаг, од монолитних плоча са поклопцем (сл. 3). Саркофаг се налазио у центру тумула на његовој основи. Није садржавао никакве трагове покојника нити неки други прилог. Једини траг евентуалног ритуала представљају комадићи гара који су регистровани у испуни. Недостатак налаза отежава хронолошку детерминацију али сам систем сахране и гробне конструкције указује на рано бронзано доба.

У оквиру некрополе, у хумци 2, такође је испитан сличан саркофаг, оштећен средњовековном сахраном, али је у њему регистрована мања количина спаљених костију, па се евидентно ради о правом гробном месту.

Локалитет Руја, у Дучаловићима, познат је још из старије литературе као комплекс тумула Марковица – Негришори, описан је и делимично истраживан још у XIX веку.⁹ Рекогносцирањем Драгачева 1955. године констатовано је да се број хумки знатно смањило од претходних писаних података,¹⁰ а седамдесетих година било је евидентирано свега 13 хумки од којих су многе већ биле оштећене. Ревизионим ископавањем 1977. и 1978. године, које је обавио Народни музеј у Чачку, систематски је испитано пет хумки. У једној од њих регистрован је и празан гроб.

Хумка 10, пречника 16 м, била је земљане конструкције, али је врх у моменту истраживања био раскопан. У хумци је као секундарна целина регистрован један камени саркофаг од шкриљастих плоча, са покривачем који се распукао под теретом земље. Дно му је било такође поплочано (сл. 4). Оријентисан је исток-запад са димензијама 1,50 x 0,70 м. У саркофагу није било ни трага покојнику а једини прилог је трошан судић, кугластог трбуха, цилиндричног врата са дршкама које полазе нешто испод обода, типичан за рано бронзано доба.¹¹

Локалитет Ивково брдо, Крстац, представља некрополу од шест праисторијских хумки, од којих су пет систематски испитане кампањама 1976. и 1977. године. У оквиру једне од ових хумки (бр. 6) регистрован је и један празан гроб који по налазима припада средње бронзаном добу. Поменута хумка била је пречника 14,5 x 15 м, а у централном делу похрањене су две урне, које су имале конструкције од камена. Типолошки припадају средње бронзаном, али су доста оштећене услед тро-

9. С. Тројановић, *Преисторијске старине из рудничкој окруџа*, Старинар 7, Београд 1892, 1-23.

10. Д. Ранковић - М. Икодиновић, *Извештај са систематских рекогносцирања Доњег Драгачева*, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак 1973.

11. Види напомену бр. 4.

шне фактуре. Трећа целина, која је и по налазима и по стратиграфском месту истовремена, припада гробној конструкцији, али без трагова покојника. Ради се о правоугаоном гробном месту димензија 2 x 1,10 м, изграђеном од настатично постављених шкриљастих плоча и поплочане основе (сл. 5). Прилог се састојао од ансамбла бронзаног накита: два наочараста привеска, торквеса, и пар гривни са орнаментом гирланди и шрафираних троуглова.¹²

Локалитет Крушевље – Нова колонија у Лучанима, регистрован је на последњим обронцима косе под називом Руја, која се спушта према котлини реке Бјелице. рекогносцирањем 1956. године регистрована су четири тумула, али су током урбанизације насеља готово све уништене. Током 1964. године систематски је истражена последња сачувана хумка.^{12а}

Хумка 1, била је већих димензија пречника 20 м, правилне калоте, израђена од земље и камена. Хронолошки припада почетку средњег бронзаног доба, а осим простране ломаче са каменом конструкцијом у центру, садржавала је више археолошких целина. У оквиру тумула регистрована су три гроба. Гроб 1 и гроб 2, представљају урне са костима спаљених покојника, док гроб 3 по типу припада празном гробу – кенотафу. Ради се о правоугаоној конструкцији димензија 1,90 x 0,50 м, са оквиром од ситног белутка (сл. 9). У оквиру овог ограђеног места, без остеоолошких остатака није било ни прилога.

Локалитет Равнине, Јанчићи, некропола од пет хумки лоцирана је на заравни косе у периферном делу Јанчића према селу Шилковици. Хумке су готово све биле оштећене, осим једне (хумка 3) која је систематски истражена 1957. године.¹³

Хумка је била земљане конструкције, пречника 18 м, релативне висине 1,80 м. У њој је регистровано више археолошких целина које су све скупа очигледно биле хронолошки и ритуално повезане. Евидентирани су три урне, три мања спалишта и три празна гробна места, оивичена шкриљастим плочама и облацима. Једна урна такође је имала конструкцију – ограду од шкриљастих плоча и прекривач. Гробно место број 1, димензија 2,60 x 1 м, било је правоугаоног облика, са оградом од плоча и камена облутка, и понеким комадићем гара у конструкцији. Друго гробно место представља издужена површина под шкриљастим плочама и облацима, димензија 2,20 x 0,40 м, док је трећи гроб та-

12. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзног доба*, кат. бр. 26, 27.

12а. М. Икодиновић, *Защитишно ископавање хумке у Лучанима*, Зборник радова Народног музеја I, Чачак, 1969. 3-13.

13. М. Ђукнић, *Равнине - Јанчићи*, Старинар, Београд 1960, 237.

кође једна правилна конструкција димензија 1,20 x 0,60 м (слика 6, 7). Прилози су остављени искључиво на спалиштима, а презентовани су накитом од бронзе: торквесима са гравирањем, гривнама, ноперинзима, тутулима салтелеонима и др., који типлошки припадају средњем бронзаном добу.¹⁴ Цела ова ситуација упућује на доста сложен ритуал који засада нема ближу аналогију. Очигледно се ради о сахрани три покојника и да су у овом случају примењена оба ритуала заступљена у бронзаном добу, инцинерација и инхумација. Пошто су покојници спалени и њихови остаци сахрањени у урне, регистроване гробне конструкције од камена вероватно из неког разлога симулирају скелетну сахрану. У прилог овој констатацији говори и податак да је у оквиру гробног места број 2 међу шкриљастим плочама регистрована већа количина пепела, гара, један наочараста привезак као и нагорела круница зуба.

Ритуал примењен у овој хумци на најбољи могући начин говори о сложеном проблему односа два различита типа сахрањивања. Досадашња истраживања показују да инхумација и инцинерација имају своје порекло још у енеолитском периоду, а да се ситуација битно не мења ни током целог бронзаног доба. У југословенском Подунављу и северном Балкану ова појава је нешто боље истражена, па се може претпоставити да постоје два различита изворишта у систему примењеног ритуала. При том би скелетно сахрањивање имало своје порекло у миграцијама са истока из подручја степа, док би инцинерација био обичај везан за подручје Карпата и источног Балкана,¹⁵ као реминисценција обичаја везаног за аутохтони супстрат. Појава истовременог начина сахране на овој територији регистрована је често у оквиру исте некрополе, исте хумке, а на основу пратећих налаза и из исте хронолошке фазе. Зашто су поједини припадници исте културе или истог рода различито сахрањивани, отворено је питање.

Локалитет Гротница, Гуча. Локалитет који је сада у потпуности девастиран налази се на северној периферији Гуче, на месту савременог гробља. Рекогносцирањем терена педесетих година регистровано је 11 тумула, а ископавањем 1957. године систематски су истражене три хумке.¹⁶

14. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба*, кат. бр. 22-25.

15. Н. Тасић, *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продрора Скиџа*, Београд 1983, 23 и д.

16. Д. Ранковић - М. Икодиновић, *Извештај са систематских рекогносцирања Доњег Драгачева*, Зборник радова Народног музеја IV, Чачак 1973, 166; М. Буквић, *Гротница у Гучи*, Старинар IX-X, Београд 1959, 375.

Хумка 3, пречника 14,5 x 13 м, била је у целини земљане конструкције и садржавала више гробних целина. Осим централног гроба који по типу сахране припада инцинерацији (спалиште са урном из средњег бронзаног доба), једне скелетне сахране са прилогом бронзаног накита из позно бронзаног доба,¹⁷ у хумци су регистрована још два гробна места – кенотафа. Ради се о припремљеној подлози од камена облутка, али без икаквих трагова остеолошког материјала. У оквиру једне овакве конструкције као прилог остављена је гривна троугаоног пресека украшена гравирањем.¹⁸ Конструкција је правоугаоног облика, димензија 1,80 x 0,80 м, а облутак је слаган у једном реду (слика 8).

Закључак

Различити ритуали и компликовани обреди који се наслућују приликом истраживања праисторијских тумула указују на значај коју је ова област, односно култ мртвих имао код становника праисторије уопште, као конкретно и у бронзаном добу. Опште је прихваћено мишљење да су све радње и обреди који су упућени покојнику после смрти намењене искључиво смиривању душе умрлога а не ублажавању жалости сродника. Веровање да умрли, односно његова душа настављају живот после смрти, као и да у таквом стању могу утицати на живе, тема је бројне етнолошке и антрополошке литературе, уз констатацију да не постоји ниједна култура нити религија која смрт доживљава као неки коначни и дефинитиван крај.

Проблем појаве празних гробова - кенотафа, који се јављају и у праисторијском периоду а касније и кроз целу историју, показатељи су бригае да сваки покојник, чак и ако је његово тело из различитих разлога недоступно, буде сахрањен према тада важећем обреду. Постоје извесна дивергентна мишљења да ли су ови обредни укопи резултат страха од умрлог¹⁹ или тежња да се покојнику омогући улазак у свет мртвих. По М. Елијадеу архајски човек није доживљавао смрт као природну појаву, где душа или живот напуштају тело, већ је то облик иницијације, промене стања, где покојник уз помоћ обредних радњи – ритуала бива прихваћен у свет мртвих.²⁰ За поједине народе, само обредни укуп по-

17. М. Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама*, кат. бр. 78.

18. Исто, кат. бр. 79.

19. Ф. Куланж, *Античка држава*, Београд 1956, 7-15; М. Барјактарев, *Празан гроб*, Зборник Филозофског факултета, V-1, Београд 1960, 355 и д.; S. Kulišić, *Stara slovenska religija u svetlu novih istraživanja posebno Balkanoloških*, Djela, LVI, Sarajevo 1979, 121 i d.; М. Павловић, *Камен сџанац и везивање дуце*, Гласник Етнографског института САН, II-III, Београд 1957, 616 и д.

20. М. Елијаде, *Sveto i profano*, Knjiga 25, Vrnjačka Banja, 1980, 799.

тврђује смрт. Ако покојник није сахрањен према обичају, не сматра се мртвим. Комбинацију овог схватања имамо у писаним подацима античке Грчке и Рима код којих је култ мртвих снажно развијен. Осим страха да покојник без адекватног укопа може причинити штету живима, постоји и потреба да се умрлом омогући даљи срећан „живот” под земљом.²¹ Стога подизање споменика, односно прављење чак и празног гроба, није био обичај непознат становништву Грчке и Рима, па термин кенотаф и вуче порекло из овог времена. Код Грка се називао *kenotafija*, а код Римљана *cenotaphium*.²²

Сазнања о празним гробовима, која су добијена археолошким радовима на подручју Драгачева, као најлогичнију претпоставку намећу тумачење да се ради о симболичним гробовима покојника који физички нису могли бити сахрањени али је постојала потреба да се њихов погреб обележи. Присутни артефакти у овим целинама (керамички судови, накит, оружје и др.), могу бити класичан гробни прилог или чак симболична замена одсутног покојника, што је обичај присутан и до данашњих дана.²³ Говорећи о овој материји, мора се напоменути да су празне гробне целине из бронзаног или гвозденог доба евидентирани и на подручју Подриња и да се углавном помињу као празне хумке, али нису описане и евентуалне гробне целине.²⁴

Ако се хронолошки прати магијско-религијска концепција о боравку душе после смрти, примећује се да, идући даље у прошлост, имамо схватање да је пребивалиште душе везано конкретно за гробно место или сличне подземне нивое.²⁵ Тек знатно касније, развојем религијске свести, као загробно боравиште духа појављују се трансценденталне области као што су рај или пакао. Упркос томе, у обредима везаним за сам чин сахране, и до данашњих дана постоје сачуване многе обредне радње које се обављају на гробном месту, а имају за циљ или неутралисање утицаја покојника или се примењују као чин жалости и љубави према умрлом. И поред тога што конкретно у хришћанској традицији душа умрлог по дефиницији иде у рај, место сахране, односно гроб, често се назива и „вечна кућа”.

За проучавање проблема појаве празних гробова у бронзаном добу, занимљив је и податак који се везује за неке обичаје из старије исто-

21. Ф. Де Куланж, н.д. 12 и д.

22. М. Барјактарсвић, н. д. 356.

23. Исто.

24. М. Косојић, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla 197. Празне хумке помињу се на локалитетима: Белоти, хумка 4, Липница, хумка 7, Хан-Осово, хумке 7, 8, Округла, хумка 2 и др.

25. Ф. Де Куланж, н.д. 7, 333, нап. 1.

рије Словена. Осим регистровања празних хумки-могила,²⁶ занимљива је појава тзв. двоструке сахране. Проучавајући погребне обреде неких словенских групација, дошло се до хипотезе о постојању првобитне скелетне сахране, затим накнадног обредног ископавања, чишћења костију па поновне сахране која понекад укључује и спаљивање.²⁷ Овај обичај, иако забележен у различитим хронолошким и културолошким периодима, даје занимљиву идеју за тумачење обреда који је примењен на локалитету Равнине у Јанчићима, где резултати истраживања највише упућују на могућу концепцију двоструке сахране. Да су поједини празни гробови, који су регистровани у хумкама на Гласинцу, могући резултат двоструког сахрањивања, напомиње Е. Гаспарини, уз констатацију да је овај обичај, иако запажен у време Словена, веома архаичан и да има своје извориште у праисторији.²⁸

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CENOTAPHS AT DRAGAČEVO TERRITORY

The appearance of cenotaphs, the so called *cenotaphila*, at Dragačevo in the Bronze Age represents the phenomenon which is atypical in character and thus interesting and worthy of mention. Archeological study revealed 26 moulds in 11 necropolises at the mentioned territory. In terms of concrete knowledge related to material and funeral rite, several cenotaphs were also registered.

In the mould 2, three such wholes were recorded at the Ošljevac locality in the village of Turici. The first stratified whole was presented by the burial in the subsoil (Fig. 1), the second is a stony sarcophagus without a lid with supplementary vessel from early Bronze Age (Fig. 2). The third cenotaph originated from the late Bronze Age and presents an elongated surface in the form of sepulchre with additional bronze knife. Stony sarcophaguses with lids also without the deceased were recorded at the locality Babinjak in Donja Kravarica (mould 1) and in Ruja in Dučalovići (mould 10) (Figs. 3, 4). Carefully made sepulchre was also registered at the locality in the village of Krstac (mould 3) on Ivkovo hill. A rectangular construction, 2 m long, enclosed and tiled with schistose plates with additional bronze jewellery is in question (Fig. 5).

26. Л. Нидерле, *Словенске старине*, Нови Сад, 1954, 68.

27. Š. Kulisić, n. d. 125, 126. Према подацима из наведене литературе код Ш. Кулишића двоструко сахрањивање регистровано је и на Балкану, у Грчкој, Македонији, Србији, Црној Гори и Словенији.

28. Исто, 126.

An interesting rite was recorded in the necropolis in Jančići (Ravnine), at which three cenotaphs hemmed in with stone (Figs. 6, 7), three cremation sites with supplementary bronze jewellery and three urns with burnt bones were registered. The stated ritual indicates double burying phenomenon. Two wholes from Grotnica in Guča (mould 3) belong to late Bronze Age. No osteological remnants were found on rectangular surfaces under round pebble 1.80 m in length, and in terms of addings, only one bracelet, triangular in cross section (Fig. 8) was observed.

It is most likely that cenotaphs in Dragačevo moulds from all three periods in the Bronze Age represent symbolic burials of the deceased who owing to various reasons could not be buried. However, due to religious-magic necessity, their sepulchres ought to have been formed. The aim was to bind the spirit of the deceased with the tomb, to realize the symbolic acceptance in the world of the dead in order not to harm the living.

Lidija Nikitović

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DES CÉNOTAPHES SUR LE TERRITOIRE DE DRAGAČEVO

L'apparition sur le territoire de Dragačevo, de tombes vides (cénotaphes) remontant à l'âge du bronze, constitue un phénomène qui, étant donné son caractère atypique, est intéressant et mérite d'être signalé. Les recherches scientifiques sur le territoire en question ont embrassé 26 tertres, situés dans 11 nécropoles. Dans le cadre des faits constatés quant au contenu des tombes et au mode d'ensevelissement, nous avons enregistré plusieurs tombes où il n'y avait pas de traces de défunts.

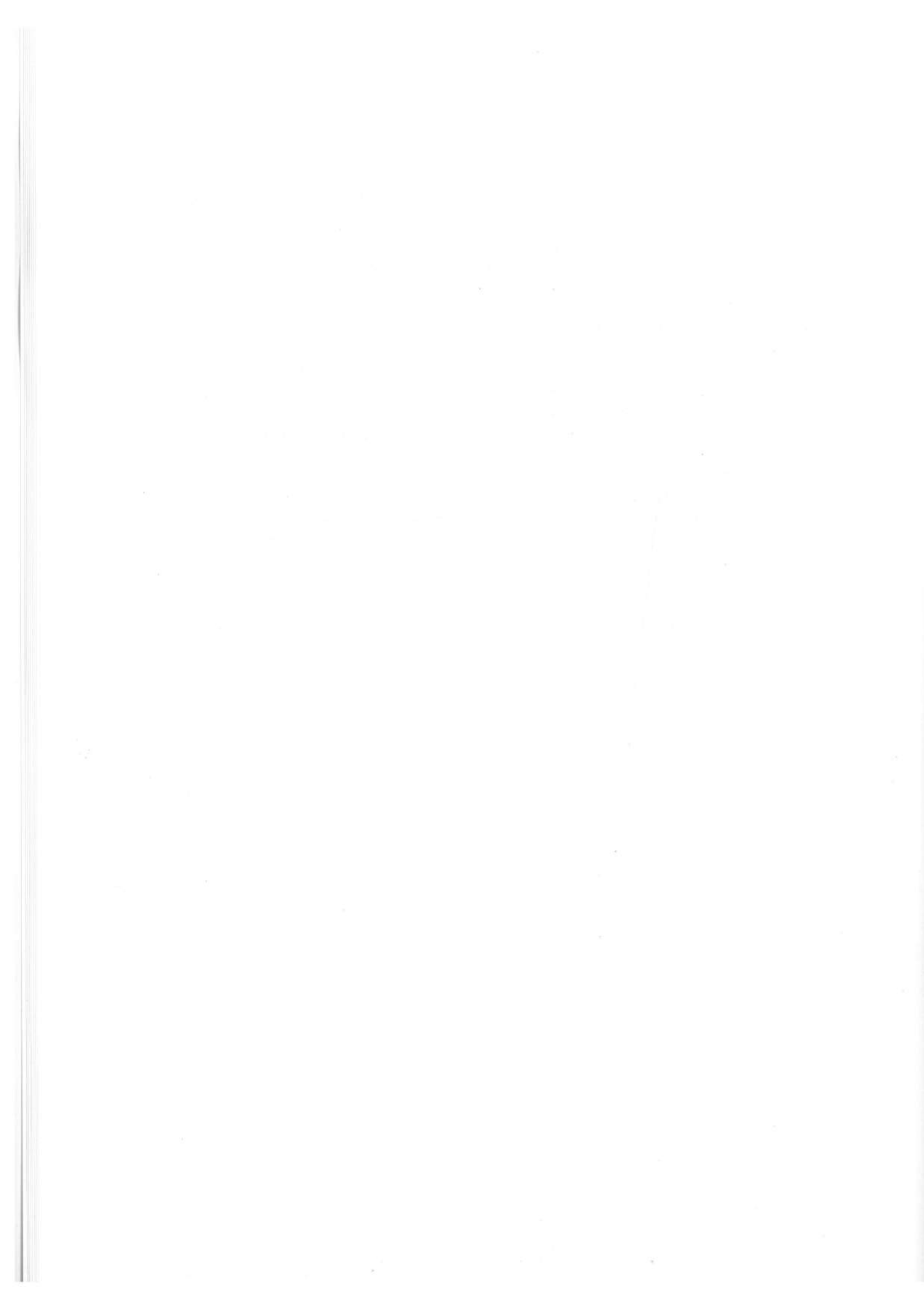
Dans le tertre 2 du site d'Ošljevac, dans le village de Turica, trois ensembles stratigraphiques ont été découverts. Dans le premier cénotaphe, l'ensevelissement avait été fait dans la terre vierge, au centre de la fosse (fig. 1); le second contenait un sarcophage, dénué de couvercle; il était accompagné d'un ustensile du début de l'âge du bronze (fig. 2). Le troisième cénotaphe est attribué à la dernière période de l'âge du bronze et présente une surface oblongue en forme de fosse; y a été trouvé un couteau en bronze. Sur le site appelé Babinjak, dans le village de Donja Kravarica (tertre 1), ainsi que sur celui de Ruje, à Dučalovići (tertre 10) ont été enregistrés des sarcophages munis de couvercle; ceux-ci ne contenaient pas de traces de corps humains (figs. 3 et 4). Une tombe soigneusement aménagée a été enregistrée sur le site du village de Krstac, sous le tertre 3, situé sur le mont Ivkovo Brdo. Il s'agit d'une construction rectangulaire longue de deux mètres, dont le

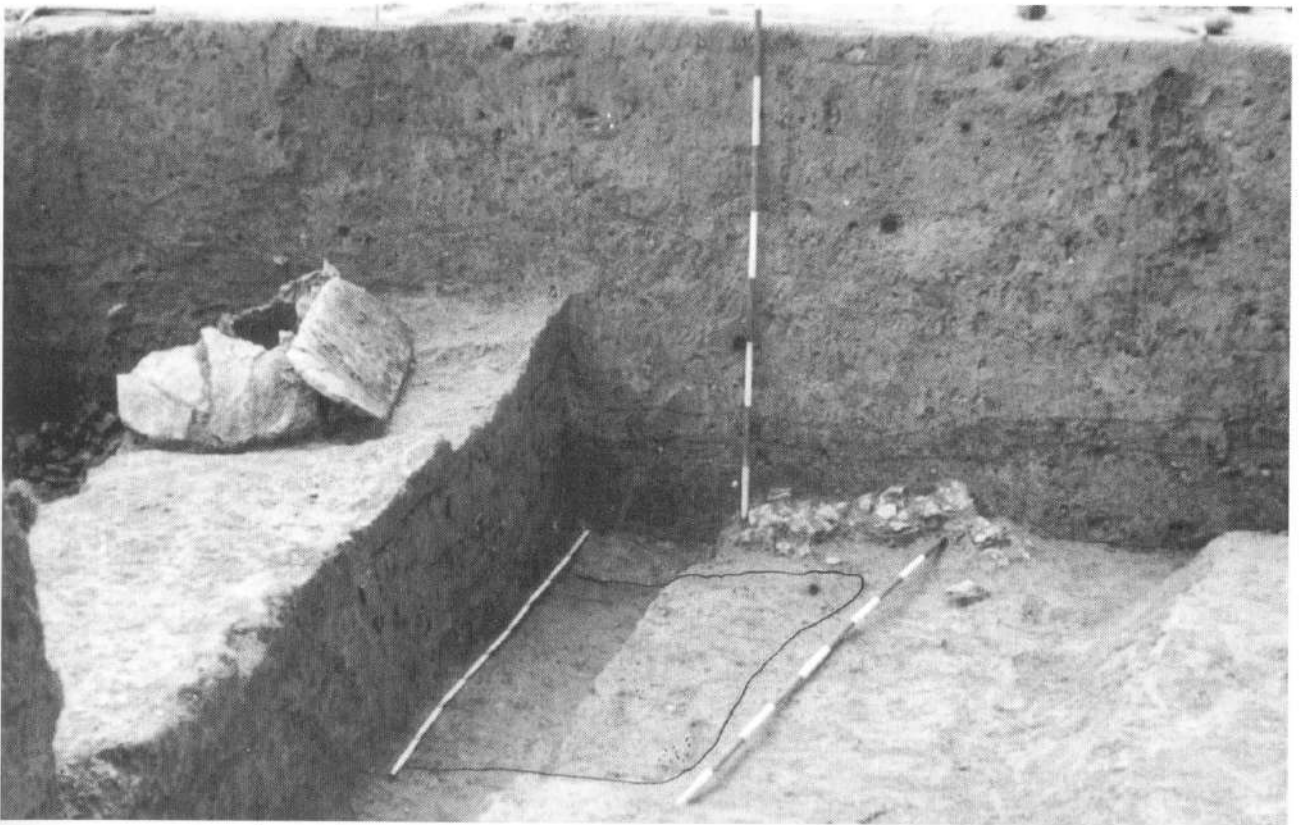
fond et les parois étaient revêtus de plaques de schiste; elle contenait des bijoux en bronze (fig. 5).

Un rituel intéressant a été constaté dans la nécropole de Jančići (Ravnine), où l'on a trouvé trois tombes vides, bordées de pierres (figs. 6 et 7), trois crématoires contenant des bijoux en bronze et trois urnes renfermant des os incinérés. Cette situation nous a fait supposer la possibilité d'enterrements doubles. Les deux ensembles de Grotnica, à Guča, (tertre 3) remontent à la période tardive de l'âge du bronze. Sur les surfaces rectangulaires, longue: d'un mètre et quatre vingts centimètres, et revêtues de galets, on n'a pas trouvé de restes ostéologiques et, quant aux objets qui accompagnent le défunt, seul un bracelet à section triangulaire y a été découvert.

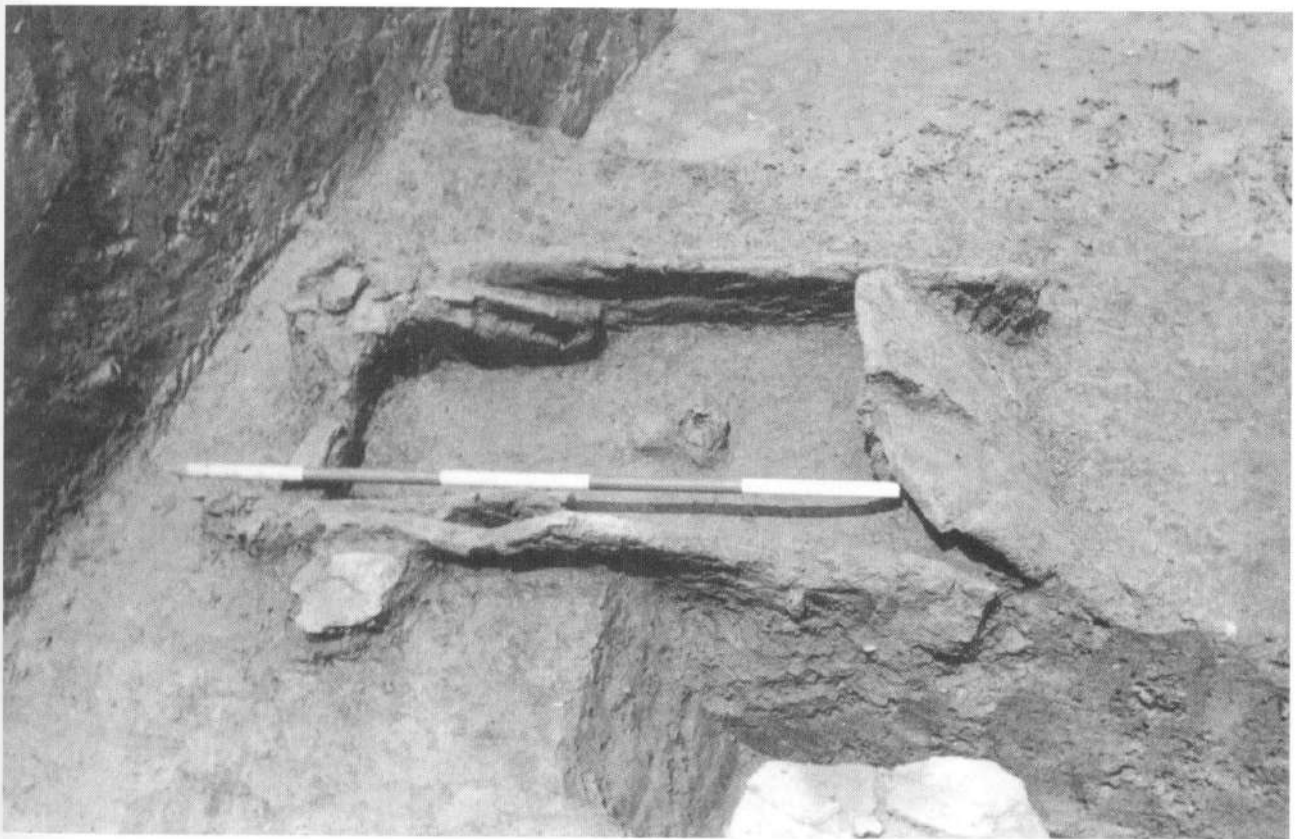
Les tombes vides dans les tertres de Dragačevo datant de toutes les trois périodes de l'âge du bronze représentent le plus probablement des ensevelissements symboliques des corps des défunts qui, pour différentes raisons n'ont pas pu être enterrés, mais il existait un besoin d'ordres magique et religieux de leur destiner une tombe. On le faisait dans le but d'attacher le défunt à une tombe, afin qu'il pût être symboliquement admis au monde des morts, ce qui l'empêcherait de porter préjudice aux vivants.

Lidija Nikitović

Турица, лок. Ошљевац, хумка 2 - Централни укоп и камени ковчег на вишем нивоу

Турица, лок. Ошљевац, хумка 2 - камени ковчег са прилогом суда

Доња Крварица, лок. Бабињак, хумка 1, централни гроб

Дучаловићи, лок. Руја. хумка 10, камени ковчег са прилогом суда

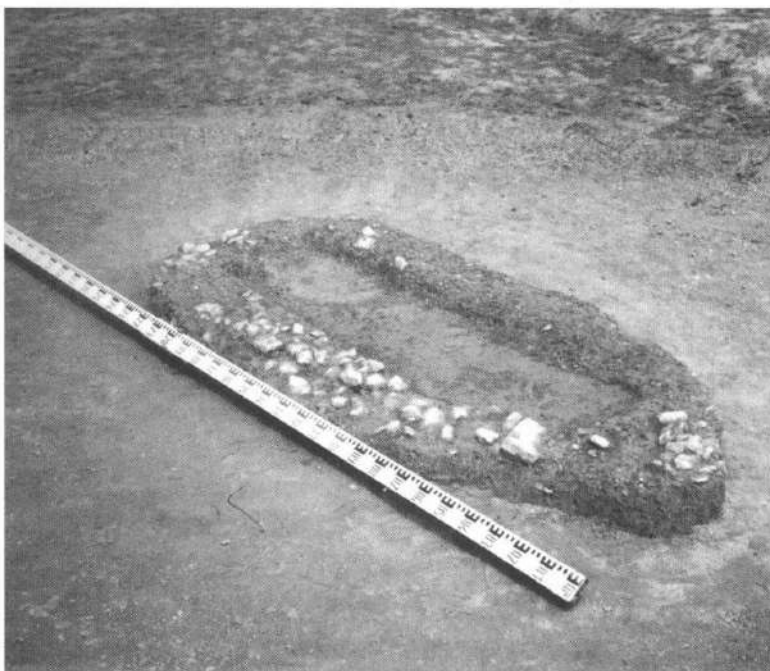
Крстац, Ивково брдо - хумка 6, камена конструкција са прилогон накита

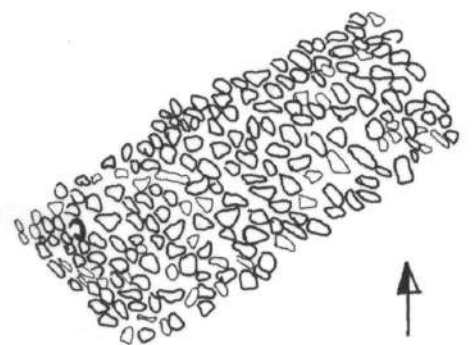
Јанчићи, Равнине - хумка 3, камене конструкције (гроб 1 и гроб 2) без прилога и трагова покојника

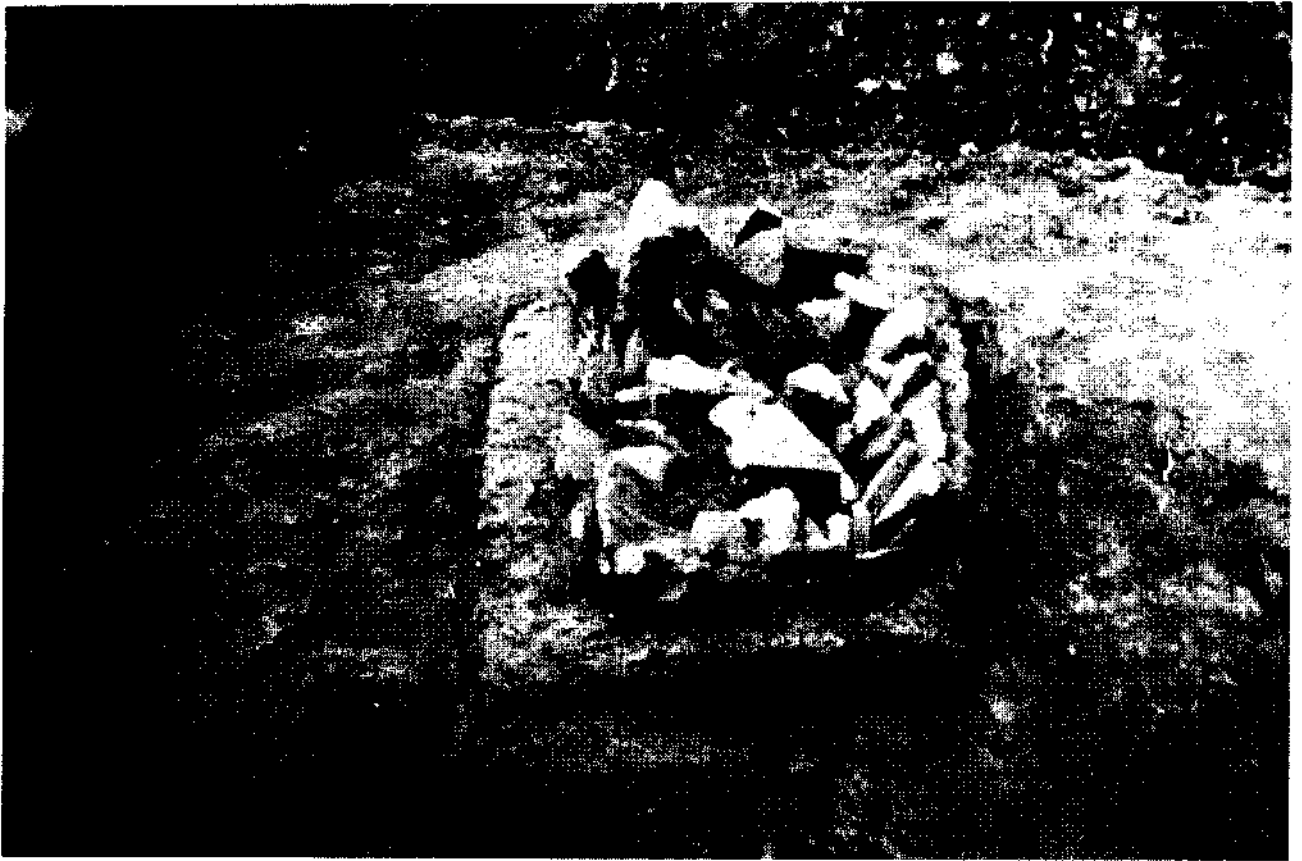
Јанчићи, Равнине - хумка 3, гробна конструкција, гроб 3

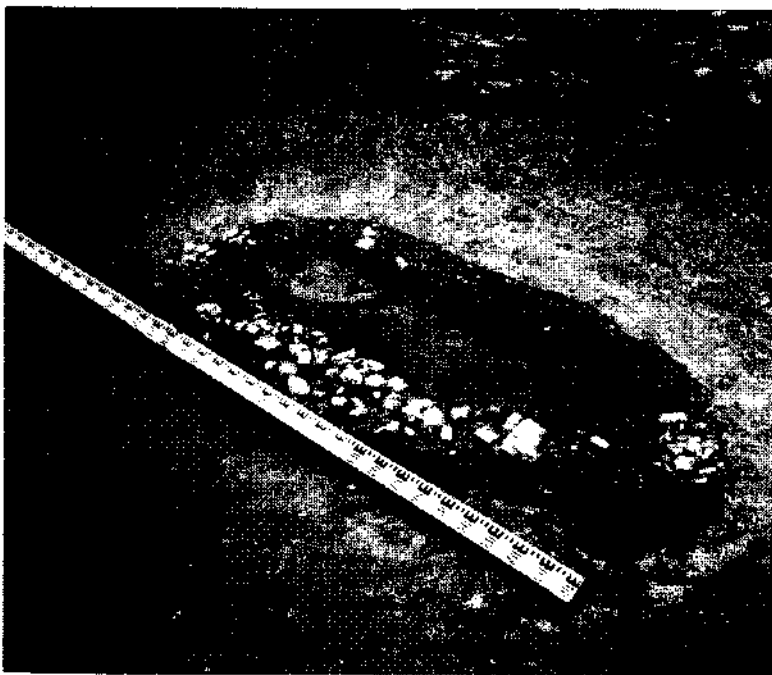
Лучани, Нова колонија - хумка 1, гроб 3

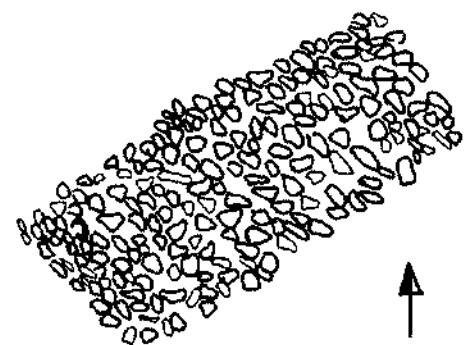
Гуча, лок. Гротница - хумка 3,
гробна подлога, „постеља” гроб 2

Јанчићи, Равнине - хумка 3, гробна конструкција, гроб 3

Лучани, Нова колонија - хумка 1, гроб 3

Гуча, лок. Гротница - хумка 3,
гробна подлога, „постеља” гроб 2

КАТАРИНА ДМИТРОВИЋ

**ОЛОВНА ИКОНА КУЛТА ПОДУНАВСКИХ КОЊАНИКА
ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

Катари́на Дми́тровић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 904

У Римском царству су, поред званичне религије, поштовани и бројни синкретистички култови. Један од тих синкретистичких култова је и култ подунавских коњаника. Најгушћа концентрација споменика овог култа је у поречју средњег и доњег Дунава, тј. у тадашњим римским провинцијама Панонији, Горњој и Доњој Мезији и Дакији, док су у осталим провинцијама ретко заступљени.¹ Датују се од II до IV века.² Поред оловних икона, мистични садржај овог култа је илустрован и на плочицама од мермера и теракоте.

1. Д. Бојовић, *Прилоз проучавању култа подунавских коњаника*, Старинар XXXII, Београд 1982, 79.

2. И. Поповић, *Један доњопанонски центар за израду оловних икона подунавских коњаника*, Зборник Народног музеја XII/1, Београд 1986, 113 и нап. 9.

Народни музеј у Чачку је током протекле године набавио једну оловну икону култа подунавских коњаника. Место налаза ове иконе је непознато.³

Икона је од олова, ливена у калупу, необрађене задње стране, док је на предњој страни дат рељефни приказ. Димензије су 78 x 74 x 2 mm. (сл.1).

Икона је правоугаоног облика са додатком забата са две угаоне акротерије.⁴ У оквиру правоугаоног поља иконе је уписан кружни медаљон у коме се налази главни рељефни приказ. Оштећена је, недостају десна акротерија, доњи леви и десни угао и мањи део уз леву бочну ивицу. Правоугаона плочица је уоквирена тордираном бордуром. У забату је приказана риба у десном профилу, а испод њене главе и репа налази се по једна звездица. У левој акротерији је још једна звездица. У десном горњем углу правоугаоног поља, а изван кружног медаљона, приказана је женска биста са густо сплетеном косом и дијадемом на глави у десном профилу.

Кружни медаљон је такође уоквирен тордираном бордуром која се, на горњој, отвореној страни, завршава двома змијским главама. У оквиру овог кружног поља дат је главни рељефни приказ подељен у три зоне.

У горњој зони, на централном месту су приказане бисте Сола и Луне између којих је постављена фигура богиње у стојећем ставу са телом *en face*, лицем окренута на лево. Богиња је леву руку ослонила о бок, а десну је подигла до висине браде. Богиња Немеза је обучена у дуг потпасан хитон. Са њене леве стране је биста Сола у десном профилу са зракастом круном (*corona radiata*) на глави. Иза Сола, нешто ниже у односу на фигуру горњег фриза, постављен је треножни сто на коме се налазе четири чаше (купе). Са десне стране богиње је биста Луне са полумесечевим српом на темену у левом профилу. Иза Луне је приказана ојнохоа на коју се ослања лав предњим шапама, такође у левом профилу.

У средњој зони, на централном месту је постављена богиња фланкирана паром коњаника. Богиња је приказана са телом *en face* у стојећем ставу и рукама придржава дугачак хитон. Коњаници су окренути ка богињи и држе високо подигнуте руке у знак поздрава. Обучени су у тунике, на глави имају фригијску капу, док су испод коњских копита приказане људске фигуре у лежећем положају, овде

3. Икона је откупљена од Милована Костића из Заблаћа код Чачка. Улазни број предмета је 143/02. Према наводима власника, икона потиче из Војводине.

4. Приликом обраде ове иконе корисним саветима ми је помогла др Славица Крушић, на чему јој се најсрдачније захваљујем.

нешто оштећене. Иза леђа оба коњаника се види крај дугачког копља, иза левог коњаника налази људска фигура у десном профилу са гаврановом маском на лицу, приказана док хода и поздравља левом руком богињу. Иза десног коњаника је представљена птица и изнад ње је петао. Обе фигуре су у левом профилу.

Доња зона рељефног приказа у оквиру кружног медаљона је оштећена са леве стране, док је оштећење са десне стране знатно мање. С лева на десно назире се стилизована глава овна, канделабар са две ножице и човек који дере животињу (овна?) обешену о дрво – сцена *criobolium*-а. Последње у низу су три каричице.

Под неким фигурама (троножни сто, људска фигура са гаврановом маском, петао, птица и канделабар) у централном медаљону је приказано тло на коме стоје, означено линијама. Једино фигура богиње Немезе из горњег, и богиње фланкиране паром коњаника из централног фриза су приказане на пиједесталу, који су, за разлику од осталих, назначени пунијом линијом.

Икона култа подунавских коњаника из Народног музеја у Чачку припада већ добро познатом типу. Према типолошкој подели И. Искре – Јаношић наша икона се убраја у тип IV (Мачванска Митровица) варијанта А⁵, тип II варијанта Б према подели Е. Оксенслегера⁶, односно типу IV Д. Тудора.⁷

Аналогије за икону култа подунавских коњаника из Музеја у Чачку представљају налази из: Стојника,⁸ Лаћарка,⁹ Мачванске Митровице,¹⁰ обала Дунава код Земуна,¹¹ Виминацијума.¹²

Истом типу, али варијанти која се разликује у појединим детаљима припадају плочице из: Љубушког,¹³ Прахова,¹⁴ Мачванске Митровице,¹⁵ Прхова,¹⁶ Јаловике.¹⁷

5. I. Iskra – Janošić, *Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji*, Opuscula Archeologica VI, Zagreb 1966, 55.

6. E. Ochsenchlagel, *The Lead Plaques of the Danubian Horseman type at Sirmium*, Sirmium II, Beograd 1971, 54.

7. D. Tudor, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danubiorum II*, Leiden 1976, 67.

8. Љ. Зоговић, *Три оловне иконе из збирке Музеја града Београда*, Старинар XXIV–XXV, Београд 1975, 38 – 39, Т. II/3.

9. И. Поповић, *Нове оловне иконе култа дунавских коњаника из Сирмијума*, Старинар XXXIX, Београд 1988, 110–111, сл. 10.

10. I. Iskra – Janošić, op. cit., 55, T.VI/1.

11. И. Поповић, *Нове оловне иконе култа дунавских коњаника из Сирмијума и Сингидунума*, Годишњак града Београда XXXVII, Београд 1990, 57 – 58, сл. 1.

12. Љ. Зоговић, *Оловне иконе са територије Виминација*, *Vestigata Vetustatis* Александрина Цермановић – Кузмановић, Београд 2001, 170 – 171, сл. 5.

13. D. Tudor, *CMRED I*, Leiden 1969, 67.

14. И. Поповић, op. cit., ЗНМ XII/1, 121, сл. 19.

15. I. Iskra – Janošić, op. cit., 55, T.VI/2.

16. E. Ochsenchlagel, op. cit., Pl. III/6.

17. С. Крунић, *Необјављене иконе подунавских коњаника из збирке Музеја града Београда*, Старинар XLV – XLVI, 1994/1995, Београд 1995, 165, сл. 2.

Иконографска решења рељефних представа приказаних на оловним плочицама култа подунавских коњаника нису, за све време његовог трајања, стекла канонизовано решење нити место на икони. Једино обавезно и иконографски непромењено решење је везано за централну представу богиње фланкиране паром коњаника, која уједно чини основни елемент овог култа. Други обавезни елемент на икони је соларни симболизам представљен на различите начине, увек приказан у горњој зони. Животиња чврсто везана за овај култ је ован, мада се уз извесну резерву ту може убројати и петао.¹⁸ У иконографији култа подунавских коњаника су видљиви утицаји митраизма, као и мотиви који су преузети из иконографије култова Кабира, Диоскура, трачког коњаника.¹⁹

Будући да о култу подунавских коњаника за сада нема писаних споменика и да је његово тумачење тиме отежано, циљ овог рада није да се бави тим питањем.²⁰

Правоугаоне иконе са главним рељефним приказом у кружном медаљону, као и њима сродне кружне плочице, рађене су нешто сумарније од плочица других типова. Сматра се да су израђиване током друге половине III века и током прве деценије IV века, тј. у периоду када наступа опадање квалитета у изради оловних икона. Ово датовање може да потврди стилски сродна икона правоугаоног облика са додатком забата и акротерија из *Sucidave*.²¹ Нађена је заједно са новцем Аурелијана и Константина Великог и вероватно је доспела на територију Дакије из панонско-подунавске области путем импорта.

С обзиром на велику концентрацију налаза ових икона у Доњој Панонији и мезијском Подунављу, претпоставља се да је управо ту био центар ширења ове синкретистичке религије, а највероватније у Сирмијуму радионица за њихову производњу.²² Али, остаје отворено питање постојања ових радионица и у Сингидунуму и Виминацијуму. Могуће је и да су их путујући мајстори израђивали за потребе

18. Љ. Зотовић, *op. cit.*, Старинар XXIV – XXV, 39.

19. И. Поповић, *Споменици култи подунавских коњаника из Народног музеја у Београду*, ЗНМ XI/1, Београд 1983, 54.

20. О тумачењу култа подунавских коњаника види: И. Поповић, *op. cit.*, ЗНМ XI/1, 64 – 66; Иста, *Радионица оловних предмета или светилнице култа дунавских коњаника у Виминацијуму*, *Viminacium VII*, Пожаревац 1992, 41 – 46; Љ. Зотовић, *op. cit.*, Старинар XXIV – XXV, 39 – 42; Иста, *The Cult of the Lunar Goddess or the Cult of the Danubian Horseman*, Старинар XLIX, Београд 1998, 63 – 75; Иста, *op. cit.*, *Vestigatio Vetustatis*, 176 – 177; D. Tudor, *op. cit.* II, 207 – 231; С. Крушић, *op. cit.*, 168 – 171.

21. И. Поповић, *op. cit.*, Старинар XXXIX, 115.

22. Иста, *op. cit.*, ЗНМ XII/1, 121.

поштовалаца култа у великим војним и урбаним центрима.²³ Сматра се да су носиоци култа подунавских коњаника били римски војници, а да га је под њиховим утицајем прихватало локално становништво.²⁴

THE LEAD CULT ICON OF THE DANUBE BASIN RIDERS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN ČAČAK

Many syncretic cults, the cult of the Danube Basin riders being among, were worshipped during the Roman Empire coupled with the official religion. The most frequent monuments of this cult were found in mid and lower Danube Basin, i.e. in the Roman provinces of that time, Pannonia, Upper and Lower Mezija and Dakija. In terms of other provinces, their share is insignificant.

In the previous year, The National Museum in Čačak bought up a damaged lead cult icon of the Danube Basin riders. According to the citations of the owner, the icon originated from Vojvodina. It was made of lead, molded, the dimensions of which are 78 x 74 x 2 mm (Fig. 1).

The icon is rectangular, with the supplementary gable with two corner acroterions. A fish flanked with two stars was presented in the gable, with an additional star in the left acroterion. Circular medallion with the major relief picture divided into three zones was inscribed in the frame of rectangle.

The goddess Nemesis is depicted in the upper zone at the central spot. The bust of Sola with a radial crown on the head is on the left side, and behind it a three-legged table with four glasses. From the right side of goddess Nemesis, the bust of Luna with crescent on the top of the head is presented, with *oinochoe* (metal vessel) on which a lion with its front paws leans.

Two riders opposing one another with a goddess between them are depicted at the central spot of the mid frieze. A human with the raven mask on the head is presented behind the left rider and a bird with a rooster above it behind the right rider.

The lower zone has been damaged on its left side. Stylized head of a ram, chandelier and a man fleecing an animal hanged in the tree, can be seen from the left to the right side.

The specimens from Stojnik, Lačark, Mačvanska Mitrovica, the banks of the Danube near Zemun, Viminacium, are the analogies to our icon. According to typology of Tudor Dynasty, it belongs to phase IV. It has its origin in the second half of the 3rd century and the first decade of the 4th century. Owing to abundant finds of these icons both in the mid and lower Danube Basin, it is assumed that the workshops were situated in Sirmium, Singidunum or Viminacium. It is also very likely that the icons were painted by skilled craftsmen for the needs of believers.

Katarina Dmitrović

23. Исра, *op. cit.*, ГГБ XXXVII, 60.

24. Исра, *op. cit.*, ЗНМ XI/1, 66; С. Крунић, *op. cit.*, 171.

ICÔNE CULTUEL EN PLOMB DES CAVALIERS DANUBIENS DANS LA COLLECTION DU MUSÉE NATIONAL DE TCHATCHAK

A l'époque de l'empire romain, on observait, parallèlement aux rites de la religion officielle, de nombreux cultes syncrétiques, dont aussi celui des cavaliers danubiens. Le plus souvent on retrouve les monuments de ce culte dans le bassin danubien moyen et inférieur, c'est-à-dire dans les provinces romaines de l'époque, Pannonie, Mésie Supérieure, Mésie Inférieure, Dacie, alors que dans les autres provinces ils sont rares.

Le Musée de Tchatchak a acquis, l'année dernière, une icône en plomb, endommagée, appartenant au culte des cavaliers danubiens. Selon l'ancien propriétaire de l'icône, celle-ci provient de Voïvodine. Elle a été obtenue au moyen d'un moule et ses dimensions sont les suivantes: 78 x 74 x 2 mm (fig. 1).

L'icône, de forme rectangulaire, est surmontée d'un fronton contenant un acrotère à chacune des extrémités. A l'intérieur du fronton est figuré un poisson, flanqué de deux petites étoiles, une autre étoile étant représentée dans l'acrotère gauche. Dans le champ rectangulaire de l'icône est inscrit un médaillon circulaire, qui renferme la représentation principale en relief. Celle-ci est divisée en trois zones.

Dans la zone supérieure, c'est la déesse Némésis qui occupe le centre. A sa gauche se trouve le buste de Sol, coiffé d'une couronne rayonnée; derrière celui-ci est dressé une table à trois pieds, sur laquelle se trouvent quatre verres. A droite de la déesse Némésis est placé le buste de Lune, portant le croissant de lune au sommet de la tête; derrière le buste de Sol on aperçoit une oenochoe, un lion s'y appuyant des deux pattes de devant.

Sur la frise du milieu, au centre, se trouvent deux cavaliers affrontés, encadrant la déesse. Derrière le cavalier, du côté gauche, se dresse une figure humaine portant sur la tête un masque de corbeau, alors que derrière celui du côté droit est représenté un oiseau, surmonté d'un coq.

Le côté gauche de la zone inférieure est endommagé. De gauche à droite, on discerne une tête de mouton stylisée, un candélabre et un homme écorchant un animal, suspendu à un arbre.

Les analogues de notre icône provenant de Stojník, Lačarak, Mačvanska Mitrovica, de la rive du Danube à proximité de Zemun, de Viminatium appartiennent au type IV, d'après la typologie de D. Tudor. On la situe dans la seconde moitié du IIIe siècle ou dans la première décennie du IVe. Étant donné une grande concentration d'icônes de ce genre dans le bassin danubien moyen et inférieur, on considère que les ateliers qui les produisaient étaient situés à Surmium, Singidunum ou à Viminatium, mais il est également possible qu'elles aient été exécutées par des peintres d'icônes ambulants, pour les besoins des croyants.

Katarina Dmitrović

Оловна икона култа подунавских коњаника

ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ

**СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА НА ЛОКАЛИТЕТУ
ТЕРМЕ У ЧАЧКУ**

Дејан Радичевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 904

Откриће терми приликом реконструкције градског центра у пролеће 1970. године био је догађај од посебног значаја за археолошка истраживања Чачка. До тада се о археолошким траговима на простору савременог града готово ништа није знало. Остаци купатила грађеног по римским узорима и концепцијама по први пут су непосредно потврдили да се на овом простору живело већ у античко доба. Ово откриће је отворило пут каснијим радовима који су изнедрили читав низ нових сазнања од изузетне важности за проучавања прошлости овог дела Србије.

Терме су откривене приликом копања за темеље стамбено-пословне зграде у непосредној близини централног градског трга. Данас је овај простор уоквирен Господар Јовановом улицом и Градским шеталиштем. Једини прилаз могућ је из споредне уличице која повезује плато испред Дома културе са Градским шеталиштем (сл.1).

Археолошка истраживања у 1970. години имала су заштитни карактер. Локалитет је грађевинским радовима у великој мери већ био девастиран, а како урбанисти и инвеститор нису прихватили предложено решење за очување целог ансамбла, истом приликом је уништен и део самог објекта. Археолошки је истражен само простор сачуваног дела терми (сл. 2). Током 1971–1972. године организовани су опсежни конзерваторски радови, док су 1975. године изведени радови на уређењу прилаза и презентацији споменика.¹

Резултати истраживања још увек нису публиковани у потпуности. Основни подаци о времену изградње и трајању терми разматрани су у оквиру ширег прегледа касноантичких налазишта у Чачку и околини.² Терме су саграђене крајем III или почетком IV века, а негде око 378. године су по први пут рушене. Обновљене су вероватно већ почетком осамдесетих година IV века и остају у употреби до првих деценија V века када су дефинитивно напуштене. Налазиле су се у оквиру веће агломерације (викус ?) која је у IV веку обухватала велики део савременог градског центра.

Овај простор је у средњем веку коришћен за сахрањивање, тако да су унутар терми констатовани и средњовековни гробови. Некропола је очигледно само делимично истражена. Документовани су гробови који су се налазили у унутрашњости сачуваног дела терми (види ситуациони план), док недостају подаци о сахранама у уништеном североисточном делу, где их је по свој прилици такође морало бити. Будући да простор око терми није истраживан, не располажемо сазнањима о евентуалном ширењу некрополе. Да је гробље обухватало нешто шири простор, потврдили су гробови откривени 1987. године када су на Градском шеталишту копани темељи за проширење градске поште.³ Како приликом недавних грађевинских радова са друге стране Градског шеталишта нису уочени гробови, могло би се претпоставити да се гробље негде на овом простору и завршавало.

1. Археолошка истраживања су изведена од стране Завода за заштиту споменика културе из Краљева у сарадњи са Народним музејом из Чачка. Радовима је руководила Обренија Вукадин, уп.: Р. Станић, *Делатносћ Завода за заштиту споменика културе из Краљева од 1965. до 1975. године*, Ратка бапгина 1, Краљева 1975, 33. Детаљније о конзерваторским радовима види: Р. Проквић, *Римске терме у Чачку*, Ратка бапгина 1, Краљева 1975, 167–178.

2. М. Васић, *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 9–16, са старијом литературом.

3. Ови гробови су се налазили на око 50 м југоисточно од терми. Археолошка истраживања нису приена, већ је постојање гробова констатовано приликом извођења грађевинских радова када су углавном већ били девастирани. Како притом нису пронађени никакви гробни налази, гробове је немогуће поуздано хронолошки одредити. Близина терми наводи на закључак да би могли припадати истој некрополи.

Током археолошких радова у 1970. години истражена су 34 гроба. Поједини старији гробови су поремећени каснијим сахранама, тако да је укупан број сахрањених покојника очигледно био већи, али се не може поуздано утврдити. Будући да не располажемо дневником ископавања, описи гробних целина сачињени су на основу гробних записника и расположиве фото-документације. Гробови су нумерисани редом који би требало да одговара редоследу откривања приликом ископавања.

Опис гробова

Гроб бр. 1: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и положене на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 2: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је укопан унутар канала који је постојао између просторија). Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања недостаје. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на карлици. Десна нога је поремећена, лева нога недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 3: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је укопан у попречни зид који је раздвајао просторије, делом изнад гроба бр. 7). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања недостаје. Лева рука је положена на груди, док је десна опружена поред тела. Са десне стране горње половине скелета усправно су постављене три опеке. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 4: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток са малим одступањем у правцу севера. Лобања лежи на десном образу. Руке су прекрштене на грудима. Ноге су благо савијене у коленима. Са леве стране скелета очувана је гробна конструкција начињена од усправно постављених опека. Једна насатке постављена опека налази се и иза лобање. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 5: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Очувана је само доња половина скелета. Са леве стране покојника делимично је очувана гробна конструкција начињена од усправно постављених опека. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 6: Слободно укопан скелет опружен на леђима оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на груди, лева рука на десном рамену. Са леве стране лобање насатке је постављен мањи камен. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 7: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (скелет се налази делом испод гроба бр. 3). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на десном образу. Десна рука је поремећена, лева рука је положена на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 8: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Откривене су делимично очуване подлактице и доња половина скелета. Руке су положене на карлици. На месту где се налазила лобања пронађена је бронзана наушница (1).

1. Карика од бронзане жице округлог пресека са равно засеченим и преклопљеним крајевима на доњој половини украшена са два колена начињена намотајима филигранске жице (колена се састоје од три, односно четири намотаја); рк = 3,8 цм (сл.3, сл. 4/3).

Гроб бр. 9: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања лежи на левом образу. Руке су положене на карлици. Лева нога је поремећена. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 10: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је деломично укопан у попречни зид између просторија). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на карлицу, лева рука је опружена. Ноге су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 11: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на левом образу. Десна рука је положена на карлици, лева рука је на грудима. Ноге су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 12: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на левом образу. Руке су прекрштене на карлици. Кости стопала су поремећене. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 13: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (испод скелета констатовани су остаци раније укопаног покојника). Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Руке су прекрштене на карлици. Недостају кости потколеница и стопала. Са десне стране лобање пронађена је бронзана наушница (1).

1. Бронзана наушница са већом биконичном јагодом. Конуси су израђени од танког бронзаног лима. По средини јагоде, на споју конуса, уметнут је намотај филигранске жице. Крајеви јагоде су намотајима жице причвршћени за отворену карику; рк = 4,5 цм (сл.3, сл. 4/5).

Гроб бр. 14: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на груди, лева на карлици. Ноге су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 15: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (поред скелета су констатоване групе дислоцираних костију од раније укопаног покојника). Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је положена на карлицу, лева на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 16: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је опружена поред тела, лева рука на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 17: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан у попречни зид између просторија, испод скелета су констатовани остаци раније укопаног покојника). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на карлици. Лева страна скелета је поремећена. Изнад скелета су констатовани остаци скелета сасвим малог детета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 18: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на карлици. Са леве и десне стране лобање пронађена је по једна бронзана наушница (1).

1. Две карике од бронзане жице округлог пресека отворених крајева. Један крај карике је равно засечен, док је други раскуцан и обликован у виду „S” завршетка; рк = 2,5 цм; ширина тракасто раскуцаног „S” завршетка 6 - 6,5 мм (сл. 3, сл. 4/1-2).

Гроб бр. 19: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на десном образу. Руке су положене на карлици. Са десне стране лобање налази се усправно постављена опека. Гробних налаза није било. У земљи изнад скелета пронађен метални предмет.

Гроб бр. 20: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан у западни зид терми). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је фрагментована. Руке су прекрштене на грудима. На прстима леве и десне руке пронађен је по један бронзани прстен (1,2).

1. Бронзани прстен пуно ливене карике која је изнутра глатка, док је са спољне стране заобљена. Карика прелази у елипсоидно обликовану равну главу на којој је урезана стилизована представа анђела уоквирена низом утиснутих тачкица; рк = 2,4 цм; дим. главе 1,6 x 1,1 цм (сл. 3, сл. 4/6).

2. Бронзани прстен пуно ливене карике која је изнутра глатка, док је са спољне стране заобљена. Карика прелази у елипсоидно обликовану равну главу на којој је урезана стилизована представа анђела уоквирена низом утиснутих тачкица; рк = 2,4 цм; дим. главе 1,3 x 1 цм (сл. 3, сл. 4/7).

Гроб бр. 21: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Руке су положене на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 22: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљку, искренута на десну страну. Руке су положене на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 23: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања недостаје. Десна рука

је положена високо на грудима, лева рука је на стомаку. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 24: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан изнад гроба бр. 27). Очуваност скелета је лоша. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је положена на карлици, лева рука на стомаку. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 25: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 26: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Руке су прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 27: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (скелет се делом налази испод гроба бр. 24). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је пронађена на десном рамену (дислоцирана приликом уповавања гроба бр. 24). Руке су положене на карлици. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 28: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на левом образу. Десна рука је положена на лево раме, лева рука је на стомаку. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 29: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на левом образу. Руке су прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 30: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на десном образу. Руке су прекрштене на стомаку. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 31: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан у западни зид терми). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на карлици. Ноге су поремећене. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 32: Слободно укопан скелет опружен на леђима оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 33: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (укопавањем покојника оштећени су зидови). Стање очуваности покојника је веома лоше. Лобања недостаје. Десна рука на грудима, лева недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 34: Слободно укопан скелет опружен на леђима, оријентисан запад-исток (покојник је делом укопан у западни зид терми). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања недостаје. Десна рука је положена на карлици, лева недостаје. Гробних налаза није било.

Налази из поремећених гробова

1. Просторија са хипокаустима: бронзана карика (благо деформисана) са три гранулирана колена (делимично очувана). Колена су са обе стране намотајима жице прчвршћена за карику. Један крај карике је обликован у виду петљице, док је други стањен као кукица за закопчавање; рк = 4,8 цм (сл. 4/4).

2. Простор западно од северне просторије са апсидом (изван терми): две наруквице изливене од бронзе, кружног пресека, са отвореним крајевима који су пластично обликовани у виду стилизованих змијских глава уз које су на спољној површини делимично очувани плитки попречни урези; р = 5,9 цм; пресек 3 мм (сл. 4/8–9).⁴

Средњовековно гробље је настало над рушевинама терми. Није могуће установити у коликој мери је старија грађевина у то време била очувана, али будући да су поједини покојници укопавани на зидовима који су том приликом делом и рушени, очигледно је да се делови терми, ако не и цела грађевина, већ тада нису уочавали на површини. Грбови су укопавани кроз антички шут, тако да се гробне раке приликом ископавања нису уочавале. Појединим укопима пробијани су подови терми, па се на основу ових оштећења ипак могу извести одређена запажања о облику и величини рака. Укопи су били правоугаони, понекад са благо заобљеним угловима. Рака гроба бр. 19 била је дугачка 2 и широка 0,66 метара. Димензије раке гроба бр. 32 износиле су 2,30 x 0,75 м, док су димензије гробних рака у гробовима бр. 16, 25 и 28 износиле 2,15 – 2,20 x 0,80 метара.

Грбови су откривани на релативним дубинама од 1,20 до 1,75 м. Највећи број гробова налазио се на дубини од 1,50 – 1,60 м. Некадашњи ниво терена је у највећој мери поремећен каснијим интервенцијама, тако да није било могуће утврдити првобитне дубине гробова. Изградњом стамбених зграда и помоћних објеката који су се до 1970. године налазили на локалитету у великој су мери оштећени старији остаци. На појединим скелетима су приликом ископавања констатована оштећења, али није установљено када су се могла десити.

Покојници су најчешће слободно укопавани, без икакве гробне конструкције. Овакве конструкције су веома ретке и само су делом очуване. Начињене су од секундарно употребљених античких опека које су усправно постављане уз тело и иза главе покојника. Тако су у гробу бр.3 уз горњу половину скелета констатоване три опеке, док је у гробу-

4. У опису теренског инвентара забележено је да су се на једној од наруквица очували трагови златне превлаке. Прегледом налаза констатовано је да се остаци превлаке више не уочавају.

вима бр. 4 и 5 делимично очувана конструкција од опека постављених дуж читавог тела.

Покојници су сахрањивани у опруженом положају, са лобањом положеном на потиљак. Приближно су оријентисани запад – исток, тако да прате оријентацију зидова терми које су уздужном осом постављене по правцу исток – запад, са одступањем од 5 степени према северу. Руке су најчешће положене или прекрштене на карлици и грудима. Ређи су примери где је једна рука на грудима, а друга на карлици. Најређи су случајеви када је једна рука опружена поред тела, док је друга на грудима или карлици.

Све сахране су појединачне и једини изузетак представља гроб бр.17 где су непосредно изнад скелета одрасле индивидуе констатовани остаци дечијег скелета. Услови налаза указују да би се у овом случају могло радити о сахрани мајке са дететом, али будући да антрополошка анализа скелетног материјала није обављена немогуће је изводити било какве закључке о полу и узрасту покојника.

Поједини старији гробови су поремећени каснијим сахранама. Тако је укопом гроба бр.13 оштећен старији гроб, док су поред скелета у гробовима бр. 15 и 17 откривени дислоцирани остаци ранијих покојника. Гроб бр. 3 је делом укопан изнад гроба бр. 7, док је укопавањем гроба бр. 24 делимично поремећен гроб бр. 27. Вишеслојност сахрана наводи на размишљања о дуготрајнијем сахрањивању, а не би се могло занемарити и евентуално постојање различитих хоризоната сахрањивања, али се на основу веома скромног узорка истражених гробова ове претпоставке не могу поуздано проверити. Приликом ископавања није уочено постојање било каквих надгробних обележја, па се може претпоставити да или никада нису ни постојала или да већ у време каснијих сахрана, нису била очувана. Из гроба бр. 13, који би стратиграфски припадао једној од каснијих сахрана потиче налаз наушнице са биконичном јагодом. На основу овога налаза могуће је барем оквирно разматрати време укопавања млађих гробова.

Налази у гробовима су веома ретки и припадају предметима за украшавање, односно личној својини која је остављана уз власника и након смрти. Најбројније су наушнице које су заступљене кроз више различитих типова, док једине налазе прстења представљају два примерка пронађена у гробу бр. 20. Сви предмети су израђени од бронзе и генерално узевши карактерише их једноставна израда. Њихово хронолошко опредељење омогућава оквирно одређење трајања сахрањивања на некрополи.

Пар наушница пронађених у гробу бр.18 припада типу једноставних карика отворених крајева код којих је један крај широко раскуцан и обликован у виду „S” завршетка (сл. 4/1–2). Карике са „S” завршетком представљају релативно уобичајене налазе у средњовековним некрополама на територији Србије, али је њихова бројност у појединим областима битно различита. Најбројније су у Војводини где су углавном датоване од X до XII века.⁵ Појава „S” наушница на овом простору опредељена је у X столеће, мада су у прецизније датованим гробним целинама по правилу проналажене са новцем XI века.⁶ Слични примерци су пронађени и у великој некрополи у Мачванској Митровици где су заступљене у хоризонтима сахрањивања XI–XII века.⁷ Истом раздобљу су приписане и наушнице из некропола у околини Београда.⁸ Карике са „S” завршетком из Трњана су заједно са осталим врстама и типовима накити на овој некрополи опредељене у раздобље од краја XI до почетка XIII века.⁹ Да се употреба „S” наушница у српском Подунављу продужава и током прве половине XIII века, показује налаз из Рибнице датован новцем славонских банова Коломана (1235–1241) и Дионизија (1242–1245), као и примерак из оставе у Добрици закопане око 1240. године.¹⁰

Налази „S” наушница су у унутрашњости Србије јужно од Саве и Дунава прилично ретки. То може бити последица њихове слабије распрострањености на овом простору, али и знатно скромније истражености него што је то случај са Војводином или Подунављем. Географски најближе налазе представљају примерци из Мрчајеваца код Чачка, До-

5. Н. Станојев, *Некрополе X–XV века у Војводини*, Нови Сад 1989, 132. Изузетак представља примерак из Петровчића датован у XII–XIII век; Исто, 97, кат. бр. 516.

6. V. S. Jovanović, *Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I)*, *Balkanoslavica* 6, Prilep-Beograd 1977, 152–154, T.XII–XV, T.XVII/6–8, T.XVIII/1–8.

7. S. Ercegović-Pavlović, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium XII*, Beograd 1980, 41–42, 47–48, Pl. XX–XXI.

8. M. Čorović-Ljubinković, *La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953–1954*, *Archaeologia Jugoslavica* II, Beograd 1956, 135–136, fig. 4; M. Бајаловић – Хаџи-Пешић, *Накити VI–II–XVIII века у Музеју града Београда*, каталог изложбе, Београд 1984, 24–25, кат. 121–124, 126, 151–153, T.I/2, T.XVII/4–6; Г. Марјановић-Вујовић, *Старосрпска некропола, у: Винча у праисторији и средњем веку*, каталог изложбе, Београд 1984, 133–134, кат. 333.

9. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане, српска некрополи (крај XI – почетак XIII века)*, Београд 1984, 80. Једини примерак прецизније датован представља налаз из гроба бр.239 пронађен заједно са чанкастим новцем Манојла Комнина (1143–1180), уп.: Исто, 40, сл. 82.

10. Д. Минић, *Рибница – Праисторијско и античко налазиште, средњовековно насеље са некрополом*, *Старинар XXXIII–XXXIV/1982–1983*, Београд 1984, 263; М. Ђоровић-Љубинковић, *Налази из Добрице у Банату*, *Научни зборник Матице Српске 1, серија друштвених наука*, Нови Сад 1950, 250–257, сл. 1/1; Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, каталог изложбе, Београд 1990, 150, кат. бр. 239.

браче код Крагујевца и Пољне код Трстеника.¹¹ Наушница из Добраче је оштећена тако да се не може поуздано одредити, примерак из Мрчајеваца типолошки припада нешто другачијој варијанти, док би налаз из Пољне био близак примерцима из Чачка. Типолошки најближе аналогije представљају наушнице из Доње Топонице код Прокупља и Матичана код Приштине.¹² Трајање сахрањивања у Доњој Топоници одређено је у раздобље XI – почетак XIII века, а налаз „S” наушнице потиче из једног од старијих гробова на овој некрополи.¹³ Некропола у Матичанима је у старијој литератури датована од краја X до краја XI века, али је у каснијим разматрањима одређена у шири временски распон од X до XII века, са могућношћу да би се доња граница укопавања могла спустити и до IX века.¹⁴

На основу наведених аналогija наушнице из Чачка би могле бити одређене у раздобље XI – XII века, али би се овако датовање морало узети са резервом будући да колико нам је познато у унутрашњости Србије још увек нису забележене „S” наушнице које би на основу услова налаза поуздано биле старије од XII века.

На сличан начин би се морали посматрати и остали гробни налази. Наушница пронађена у гробу бр. 8 припада типу једноставних карика отворених крајева са два колена начињена од више навоја танке филигранске жице (сл. 4/3). Различите варијанте карика украшених намотајима жице познате су са више налазишта у Србији и оквирно су датоване у раздобље XI – XIII века.¹⁵ Налази слични наушници из Чачка

11. Д. Радичевић, *Средњовековно српско гробље на локалитетима Гушевац у Мрчајевцима*, Зборник радова Народног музеја XXX, Чачак 2000, 96, Т.11/2; М. и Д. Гараманин, *Средњовековно српско гробље у Добрачи*, Старијар V-VI/1954-1955, Београд 1956, 199, сл. 12а; М. М. Васић, *Стиросрпска налазишта у Србији*, Старијар н.р. II, прва свеска, Београд 1906, 45-46, сл. 10.

12. Наушница из Доње Топонице је, као и налаз из Пољне, израђена од сребра, док су примерци из Матичана бронзани, уп.: В. и Л. Трбуховић, *Доња Топоница, дарданска и словенска некропола*, 61-62, 91, кат. 8; V.Jovanović – Lj.Vuksanović, *The Slavic Necropolis at Matičane*, Actes du VIIIe congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd 1973, 373, figs. 2, 17.

13. Г. Марјановић-Вујовић, *Средњовековне некрополе у Србији евиденцијирание кроз археолошка ископавања*, Старијар XXXVII, Београд 1986, 197. Наушница је пронађена у гробу бр.15а који је поремећен каснијом сахраном, уп.: В. и Л. Трбуховић, нав. дело, 48.

14. V. Jovanović – Lj. Vuksanović, нав. дело, 378; В.С.Јовановић, *Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову*, Зборник округлог стола о научном истраживању Косова, Београд 1988, 23-26; Г.Марјановић-Вујовић, *Средњовековне некрополе ...*, 205.

15. М. Бајаловић-Бирганичевић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд 1960, 30, Т.Х/4, Т.ХIV/2, Т.ХV/5, Т.ХVI/1; М. Бајаловић – Хаџи-Пепић, нав. дело, 22, кат. бр. 127, 129; Д. Вучковић-Тодоровић – Ј. Тодоровић, *Ископавања шумула у селу Моравцу код Алексинца*, Старијар IX-X/1958-1959, Београд 1959, 291, сл. 4/2; Н. Берић, *Средњовековна некропола на локалитетима Конољара*, Археолошка налазишта Крупска и околине, Крушевац-Београд 2001, 110, Т.11/8, 10. Карика са два колена од навијене жице пронађена је и у позносредњовековној некрополи у Глоговику на Пептери где је била секундарно употребљена у функцији претена, уп.: Д. Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Глоговику*, Новопазарски зборник 10, Нови Пазар 1986, 40.

су веома ретки. Најближе аналогije представљају наушнице из Миријева које су опредељене у XII век.¹⁶ Сличне наушнице из Трњана такође су издвојене у групу налаза карактеристичних за XII столеће.¹⁷

Наушница из гроба бр. 13 припада типу наушница са једном биконичном јагодом израђеном од танког бронзаног лима (сл. 4/5). Јагода је састављена од два конуса који су навојима жице причвршћени за карикку. Спој конуса је обухваћен намотајем танке филигранске жице.¹⁸ Појава ове једноставније варијанте наушница са једном јагодом опредељује се у крај XI века, али се њихова бројнија заступљеност, заједно са другим варијантама луксузније израде, углавном опредељује у XII век када су очигледно биле веома омиљене.¹⁹ Аналогне наушнице су познате из некрополе у Кусатку, као и са више налазишта у браничевској области.²⁰ Слична наушница је пронађена и у Врбници код Призрена.²¹

Једини налази прстења пронађени су у гробу бр. 20 и то по један прстен на обе руке покојника (сл. 4/6–7). Оба прстена су од бронзе, пуно ливене карике која прелази у равну, елипсоидно проширену главу на којој је урезана стилизована представа анђела. Веома су слични, готово идентични, тако да су највероватније производ једног мајстора. Најближе аналогije овим налазима представљају примерци из некрополе у Добрачи.²² Сличан прстен пронађен је у Радоињи код Кокиног Бро-

Т.И/6. Наушнице овога типа је понекад тешко разликовати од наушница са једном јагодом код којих је јагода временом уништена, па сачувани намотаји жице којима је била причвршћена изгледају као коленица, уп.: Ђ.Јанковић, *Ваљево и његова област у средњем веку*, Истраживања II, Саопштења са 6. скупа археолога Србије, Ваљево 1985, 69, сл. 2,6; Р.Катунар, *Защитный ископаные средновековные некрополи у селу Кусадак*, Истраживања II, 180-181, сл. 1/1.

16. М. Бајаловић-Бирташевић, нав. дело, 17-18, Т.Х/4, Т.ХVI/1; М.Бајаловић – Хаџи-Пешчић, нав. дело, 22, кат. бр. 127, 129.

17. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 111. За датовање наушница овога типа значајан је налаз карике са два коленица од филигранске жице која је у гробу бр. 279 пронађена заједно са новцем херцога Андрије (1196-1204), уп.: Исто, 31, сл. 55.

18. Ова наушница је у ранијој публикацији погрешком приписана налазима из некрополе на локалитету Гушвац у Мрчајевцима код Чачка, уп.: Д. Радичевић, нав. дело, 88, Т.И/6. Ревизијом расположиве документације са оба локалитета установљено је да несумњиво потиче са локалитета Терме и да је раније погрешно евидентирана заједно са осталим налазима из Мрчајеваца.

19. С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању наушница у Србији од 9. до 13. столећа*, Старијар XXI, Старијар 1970, 44-45, сл. 9; Г. Марјановић-Вујовић, *Врсте и типови накита XI-XII века из некрополе у Србији*, Зборник радова Народног музеја XV, Чачак 1985, 10, сл. 10.

20. Р. Катунар, нав. дело, 179-180, сл. 1/1, 8; Г.Марјановић-Вујовић, *Археолошки налази XI-XII из области Браничева*, VIMINACIUM 1, Пожаревац 1986, 69, сл. 7; Исто, Трњане, 82-83; М. Поповић – В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старијар XXXIX, Београд 1988, 163, сл. 34/3.

21. Археолошко благо Косова и Метохије, каталог изложбе, Београд 1998, кат. бр. 388.

22. М. и Д. Гарашанин, нав. дело, 200-201, сл. 14 б, с.

да.²³ Овако прстење је пронађено и у некрополама Поморавља и околини Београда где је датовано у раздобље XII – XIII века.²⁴ Прстење из Добраче би се такође могло одредити у XII век, али се не може занемарити и могућност нешто каснијег датовања ових налаза.²⁵

Осим предмета који се могу поуздано повезати са одређеним гробовима, приликом ископавања некрополе на Термама пронађени су и спорадични налази који вероватно потичу из неког од поремећених гробова. Бронзана наушница са три гранулирана колена припада типу који је до сада веома ретко посведочен на налазиштима у Србији (сл. 4/4). Идентичне наушнице су пронађене у Мрчајевцима недалеко од Чачка.²⁶ Поред налаза из Мрчајеваца, аналогije представљају и наушнице из Трњана и Читлука код Крушевца.²⁷ Наушница из Трњана је одређена у XI век, што би се на основу контекста налаза тешко могло прихватити.²⁸ Услови налаза осталих наушница су такви да не омогућавају прецизнија датовања, али их на основу општих запажања о времену сахрањивања на некрополама у којима су пронађени није могуће одредити у време раније од XII века.

Занимљиве налазе представља пар наруквица отворених крајева који су обликовани у виду стилизованих змијских глава (сл. 4/8–9).²⁹ Колико нам је познато, овакве нарукнице нису забележене у средњовековном накиту на тлу Србије. На другој страни бројне су аналогije ко-

23. Гордана Томовић је орнамент протумачила као стилизовану представу цвета и датовала прстен у XIII–XIV век, уп: Г. Томовић, *Средњи век*, у: *Историја Титоовог Ужица I*, Титоово Ужице 1989, 159–160. Исти прстен је на основу аналогije са примерком из Миријева датован у XIII век, док је орнамент објашњен као крајње шематизована представа неког од светих ратника, уп: Ј. Ђурић, *Накић из средњовековне збирке археолошког одељења Народног музеја у Ужицу*, Ужички зборник 21, Ужице 1992, 276, Т. III/3.

24. Д. Милошевић, *Заштитни ископавања у Појовцу*, Зборник радова Народног музеја II, Београд 1959, 117–118, сл. 1; Иста, *Средњовековна некропола у селу Леуцу код Параћина*, ЗРNM III/1960–1961, Београд 1962, 157–158, Т. III; М. Бајаловић – Хаџи Пешић, нав. дело, 95, Т. VII/13 (прстен из Миријева); М. Ђоровић-Љубинковић, *Прокуљачки налаз српског средњовековног накића*, ЗРNM I/1957–1957, Београд 1958, 152, сл. 4 (прстен из збирке Народног музеја у Београду, вероватно из Брестовика); *Накић на тлу Србије*, каталог изложбе, Београд 1982, 60, кат. бр. 299 (Брестовик).

25. Примерци из гроба бр. 21 пронађени су заједно са карикама чија је доња половина украшена спирално увијеном жицом, уп: М. и Д. Гарашанин, нав. дело, 199, сл. 9 а, б. Овакве наушнице се на налазиштима у Србији одређују углавном у XII век, али се не искључује њихова употреба и током XIII, па чак и у XIV веку, уп: Д. Минић, *Спирално увијена жица на средњовековном накићу из Србије*, Старице XXXVI–II/1987, Београд 1988, 73–76, Т. I/1.

26. Д. Радичевић, нав. дело, 97–98, Т. I/5, Т. II/5.

27. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 29–30, 84–85, сл. 51 и 179; Н. Берић, нав. дело, 110, Т. I/6.

28. О датовању наушнице из Трњана види: Д. Радичевић, нав. дело, 98, и нап. 33.

29. Према усменом саопштењу госпође Милене Икодиновић, дугогодишњег археолога Народног музеја у Чачку и учесника у истраживањима 1970. године, ови налази потичу из поремећеног гроба који се налазио изван терма, западно од апсидалног зида северне просторије. Гроб је био поремећен грађевинским радовима и констатован је приликом првог обиласка локалитета. Једна од наруквица се наводно налазила на непоремећеној подлактици покојника.

је указују да би их највероватније требало одредити у касноантичко раздобље.³⁰ Уколико би заиста потицале из неког од гробова, могло би се претпоставити да је са сахрањивањем око терми започето већ у касној антици. То би се тешко могло прихватити, будући да није потврђено било каквим другим налазима. Ови налази би се могли протумачити и другачије. Касноантичке нарукнице су могле бити и у секундарној употреби током средњовековног раздобља, али како су услови налаза сасвим нејасни све претпоставке остају у домену нагађања.

Предмети из гробова на Термама представљају примерке средњовековног накита који на налазиштима у Србији нису непознати, али се не би могло рећи да су до сада забележени у неком великом броју. Они припадају налазима који се обично сматрају карактеристичним за раздобље XI – XII века, док се појава појединих типова одређује чак и у X столеће.³¹ Наведене аналогије указују да би се њихова употреба на налазиштима у унутрашњости Србије углавном могла одредити у XII век. Датовања у ранији период за сада би се морала узимати са резервом, али то свакако не значи да будућа истраживања не могу изнедрити налазе који би поуздано потврдили њихову ранију појаву.

Делимична истраженост некрополе не дозвољава разматрања о величини и карактеру насеља чији су се становници сахрањивали на овом гробљу. На основу гробних налаза могло би се претпоставити да је реч о сиромашној, највероватније сеоској средини. Досадашња археолошка истраживања на простору савременог Чачка указала су на постојање средњовековног насеља које би се могло повезати са некрополем на Термама. Остаци насеља су констатовани приликом ископавања у унутрашњости порте цркве Вазнесења Христовог око 200 метара северно од терми. Овај локалитет већ дуже време привлачи пажњу археолога и предмет је вишегодишњих археолошких истраживања.³² Мишљење да данашња чачанска црква у својој најранијој фази одговара Богородичиној цркви коју је крајем XII века у Моравском Градцу подигао кнез Страцимир у науци је готово опште прихваћено.³³ Досада-

30. Ђ. Јанковић, *Покрећни налази са некрополе и утврђења код Кладова, Спиринар XXXIV-XXXV/1973-1974*, Београд 1975, 209, сл. 6/6; А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978, 24, кат. бр. 8, сл. 30; В. Богосављевић, *Лаништије код Баљевца, касноантичка некропола*, Рапска баштина 3, Краљево 1988, 19–20, Т. II/5; *Античка бронза Синџидунума*, каталог изложбе, Београд 1997, 90–91, кат. 137.

31. Г. Марјановић-Вујовић, *Вршије и шишови накитиш ...*, 5–16; С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању науцишца ...*, 41–58.

32. О. Вукадин, *Археолошка истраживања црквене порте у Чачку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 100–103.

33. М. Чанак-Медић, *Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 81–93, са старијом литературом.

шња истраживања га још увек нису потврдила у потпуности, али су допринела читавом низу нових сазнања од великог значаја за проучавања раније прошлости Чачка. Једно од њих представљају и подаци о постојању насеља које је претходило времену изградње цркве. Насеље је датовано у раздобље X – XI века, али поједини налази указују да би се његово трајање могло продужити и у XII столеће.³⁴ Налази из гробова на Термама потврђују да се трајање сахрањивања на овој некрополи, ако не у потпуности онда барем делом, поклапа са временом живота у овом насељу.

Занимљиво је и питање до када је трајало сахрањивање над рушевинама терми. На основу налаза грнчарије из слојева који би били млађи од гробова, претпостављено је да је овај простор већ крајем XII века могао бити обухваћен каснијим насељем.³⁵ На другој страни, истраживања у порти цркве Вазнесења Христовог показала су да је сахрањивањем око цркве започето убрзо након њене изградње.³⁶ Време подизања Страцимирове задужбине ставља се у раздобље између 1168. и 1189. године.³⁷ Пракса сахрањивања над рушевинама терми је већ у то време могла бити прекинута, али је неопходно нагласити да делимична истраженост некрополе не дозвољава изношење сасвим поузданих закључака.

На крају би се могло поставити и питање етничке припадности становништва које се сахрањивало на Термама. Колико нам је познато, историјских извора који би на то непосредно указали нема, тако да се закључци једино могу изводити на основу општих историјских околности које би се посредно могле повезати са временом трајања некрополе. Досадашња историјска проучавања још увек нису разрешила питање да ли је данашњи чачански крај улазио у састав раносредњовековне српске државе од њеног настанка или се власт српских владара на овом простору раширила у каснијем времену. Полазиште у свим разматрањима представљају вести расуте у разним деловима списа *De administrando imperio* из средине X столећа. По подацима које овај извор пружа, поједини истраживачи област горњег тока Западне Мораве већ од ра-

34. О. Вукадин, нав. дело, 102, Т. IV; Д. Радичевић, *Археолошка налазишта X–XI века у Чачку и околини* (у штампи).

35. О. Марковић, *Налазишта средњовековне керамике из околине Чачки*, Археолошка радионица 2, Параћин 1995, 54, Т. III/1–6.

36. О. Вукадин, нав. дело, 100–101.

37. Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страцимира*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 47–54.

ног средњег века укључују у састав српске државе.³⁸ Супротно овом мишљењу, у литератури је изнет и став да је тек у XI веку дошло до јачег и трајнијег укључивања западноморавске долине у састав оновремене Србије.³⁹ Налази из гробова указују да је сахрањивање на Термама трајало током XII века, што не значи да није могло бити започето и у ранијем времену. Обично се сматра да се северна граница Србије у XII веку пружала планинским венцом Рудник – Суворор – Маљен – Повлен, тако да би се средњовековно насеље на месу данашњег Чачка налазило унутар њене територије.⁴⁰ Уколико се узме у обзир недостатак историјских извора, није могуће сасвим поуздано тврдити да је становништво овога насеља од X до XII века морало бити искључиво српско, али се овакав закључак намеће као најлогичнији. Већ од последњих деценија XII века па до великих територијалних проширења у правцу југа, данашњи чачански крај припада најужем средишту немањичке Србије. Ова област се територијално готово у потпуности поклапа са распростирањем средњовековне жупе Мораве.⁴¹

Средњовековно насеље на месту савременог Чачка наставља да живи и у каснијим столећима, да би почетком XV века по први пут било забележено под данашњим именом. Досадашња археолошка истраживања изнедрила су читав низ значајних сазнања о културно-историјском континуитету овога простора. Остаци некрополе на Термама само су једна од карика у бескрајном низу смењивања епоха.

38. М. Благојевић, *Прељед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20, Београд 1983, 158; С. Ђирковић, *Србија између Византијског царства и Буџарске*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 162.

39. Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник Филозофског факултета VIII-1, Београд 1964, 167.

40. Ј. Калић, *нав. дело*, 54, са старијом литературом.

41. Г. Томовић, *Жупа Морави и нахија Морави, Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првих помена до првог светског рата)*, Београд – Краљево 2000, 33-44.

MEDIEVAL NECROPOLIS AT THE LOCALITY OF WARM
BATHS IN ČAČAK

The finding of warm baths during the reconstruction of the town centre in the spring of 1970 was of particular importance for archeological studies in Čačak. Warm baths were discovered during the establishment of the foundations for housing-business building in the very vicinity of the central town square. Archeological studies had a protective character. The locality was greatly devastated by the constructional works, and since the city planners and investor rejected the suggested offer to preserve the entire ensemble, a part of the very object was concurrently destroyed. Only the space of the preserved part of warm baths was archeologically examined.

Warm baths were set up in the late 3rd century and early 4th century, and demolished for the first time somewhere around 378. The renovation was probably done in the early eighties of the 4th century. The baths were used until the first decades of the 5th century, and then definitely deserted. In the Middle Ages, this space was used for burials, so that medieval tombs were recorded inside the warm baths. The findings in the tombs were extremely rare, and belonged to adornments, i.e. personal properties which were placed beside the deceased. Mostly, these objects were typical for the period of 11th-12th centuries, although there are some specific types, which even originated from the 10th century. The stated analogies indicate that, in terms of the usage on the archeological sites in the provinces of Serbia, they may mainly be classified in the 12th century. All earlier dates must be considered with reservation, but it certainly does not mean that future excavations will not reveal finds which would precisely testify to their earlier origin.

Archeological studies carried out up to now within the territory of modern Čačak proved the existence of medieval settlement which may be related to necropolis. The remains of the settlement were recorded during the excavation of the inside of Christ's Ascension churchyard about 200 meters to the north from the warm baths. Settlement had its origin in the 10th-11th century, but some findings indicate that it may even date back from the 12th century. The finds from the tombs in warm baths showed that the duration of the burial in this necropolis, if not completely, then at least partly, coincided with the life in this settlement.

If the lack of historical data is considered, it cannot precisely be asserted that the population in this settlement from the 10th till 12th century was exclusively Serbian; however, this conclusion is the most logical. Even from the last decades of the 12th century until the great territorial spread in the southern direction, the area of the Čačak today belongs to the most immediate core of Serbia during the Nemanjić Dynasty. Medieval settlement in the area of modern Čačak prolonged into the later centuries to be registered under current name for the first time in the early 15th century.

Dejan Radičević

NÉCROPOLE MÉDIÉVALE SUR LE SITE DE THERMES
À TCHATCHAK

La découverte des thermes lors des travaux de reconstruction du centre urbain de Tchatchak, au printemps 1970, fut un événement particulièrement important pour les recherches archéologiques dans la ville. Les thermes furent mises au jour au moment où l'on creusait les fondations d'un immeuble, tout près de la place centrale. Les travaux archéologiques se réduisirent à la conservation des restes mis au jour, étant donné que le site avait déjà été dévasté par le creusement des fondations et que les urbanistes et l'investisseur désapprouvaient la sauvegarde de l'ensemble du site. Des recherches archéologiques n'ont été effectuées que sur le terrain de la partie subsistante des thermes.

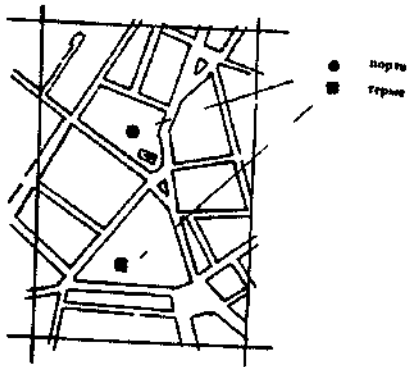
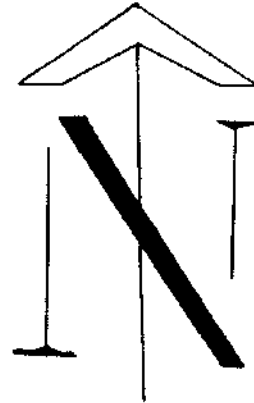
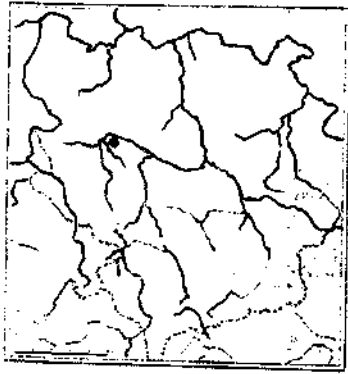
Les thermes furent construites vers la fin du IIIe siècle ou au début du IVe et ravagées pour la première fois vers l'année 378. Leur rénovation fut probablement exécutée dès le début des années 80 du IVe siècle et on les utilisa jusqu'aux premières décennies du Ve, période dans laquelle elles furent définitivement abandonnées. Au moyen âge on enterrait les morts dans cet espace, si bien qu'à l'intérieur des thermes on a découvert des tombes. Les objets trouvés dans celles-ci sont très peu nombreux; il s'agit d'ornements ou d'objets qui avaient appartenu au défunt et que l'on déposait dans sa tombe. Ils ont les caractéristiques de la période comprenant les XIe et XIIe siècles, alors que certains types de ceux-ci pourraient remonter même au Xe siècle. Les analogues cités montrent que leur emploi dans les sites de la Serbie centrale pourrait, en général, être situé au XIIe siècle. Des datations dans les périodes antérieures devraient être retenues sous réserve, mais cela ne veut nullement dire que les fouilles suivantes ne puissent fournir des objets susceptibles de confirmer leur apparition antérieure.

Les fouilles archéologiques effectuées jusqu'ici sur l'emplacement de l'actuelle ville de Tchatchak ont révélé l'existence d'une agglomération médiévale que l'on pourrait relier à la nécropole susmentionnée. Des vestiges d'une agglomération ont été découverts lors des fouilles dans l'enceinte de l'église de l'Ascension, à près de 200 m au nord des thermes. On a situé cette agglomération aux Xe et XIe siècles, mais certains objets mis au jour indiquent que son existence aurait pu se poursuivre au XIIe siècle également. Les objets découverts dans les tombes des thermes confirment que la période où l'on enterrait les morts dans cette nécropole coïncide, au moins partiellement, à celle d'existence de l'agglomération susmentionnée.

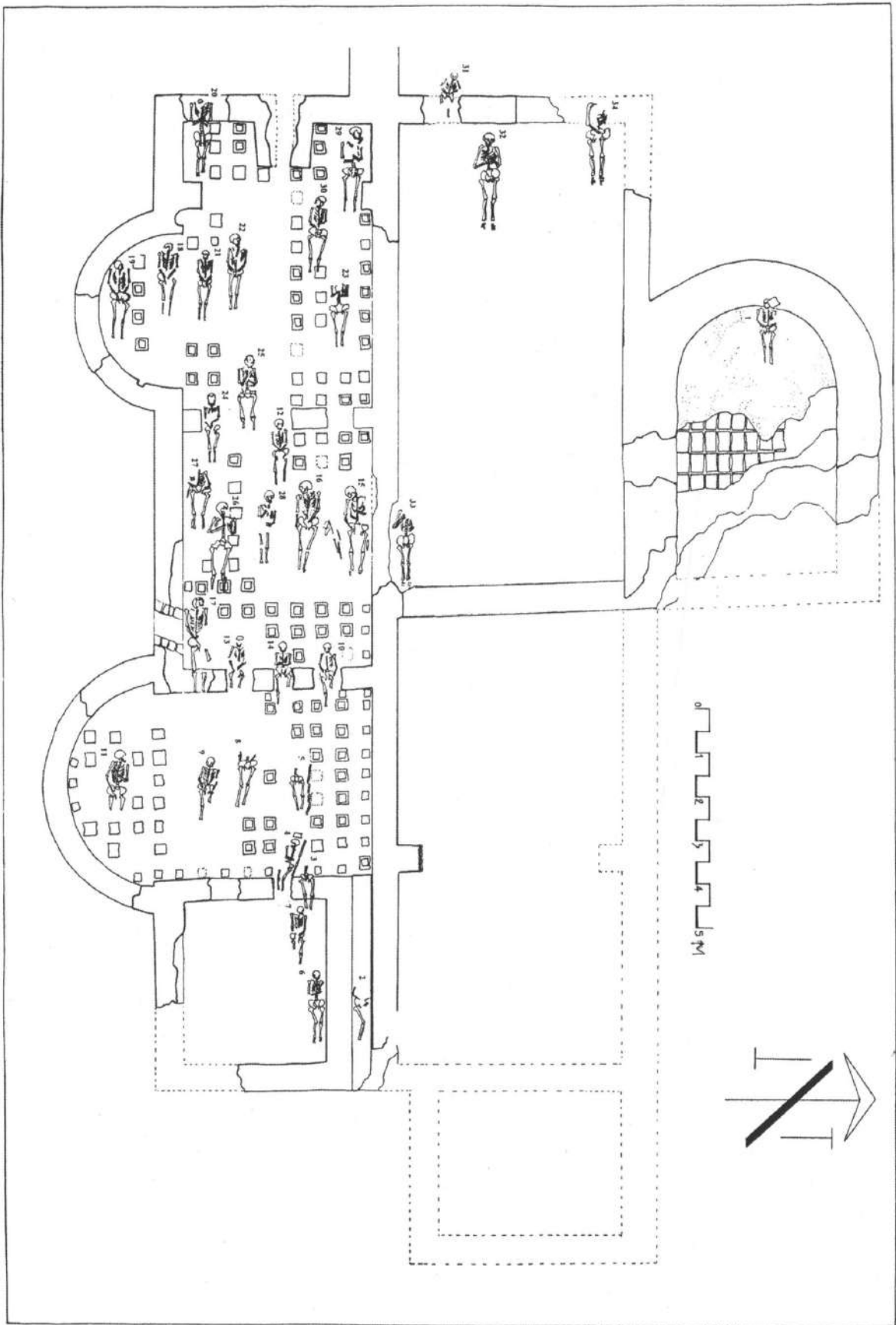
Étant donné le manque de sources historiques, il n'est pas possible d'affirmer que la population qui y habitait dans la période comprise entre les Xe et XIIe siècles avait dû être exclusivement serbe, mais cette conclusion s'impose comme la plus logique. Depuis les dernières décennies du XIIe siècle jusqu'à l'extension territoriale de l'État serbe vers le sud, l'actuelle région de Tchatchak constituait le

centre de la Serbie des Némanides. L'agglomération médiévale sur l'emplacement de l'actuelle ville de Tchatchak continua d'exister au cours des siècles suivants aussi, pour être mentionnée pour la première fois sous son nom actuel seulement au début du XVe siècle.

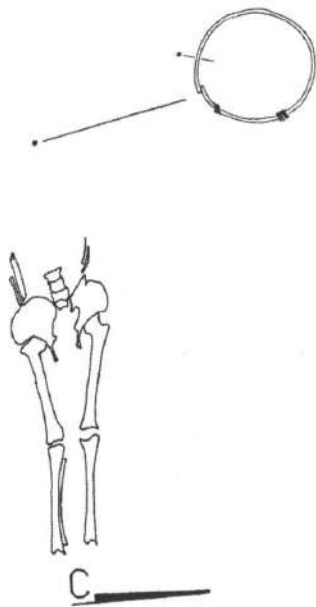
Dejan Radičević

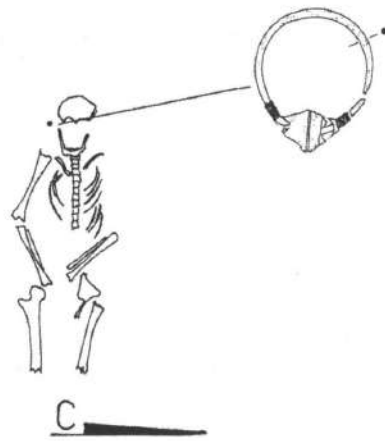
Положај локалитета Терме

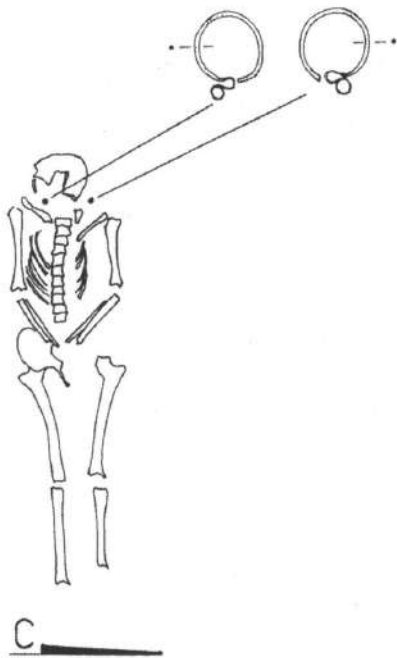
Терме, средњовековна некропола

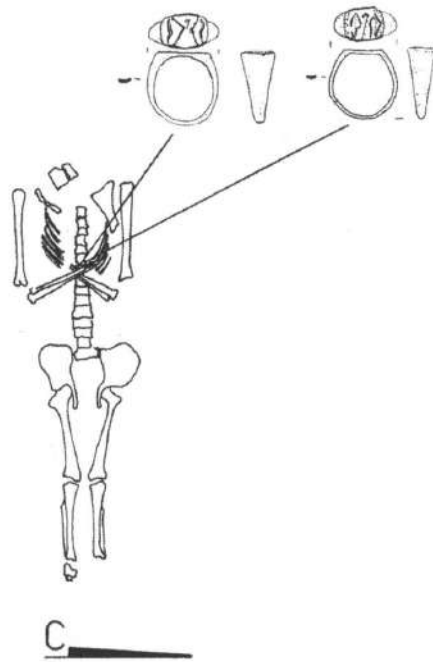
8

13

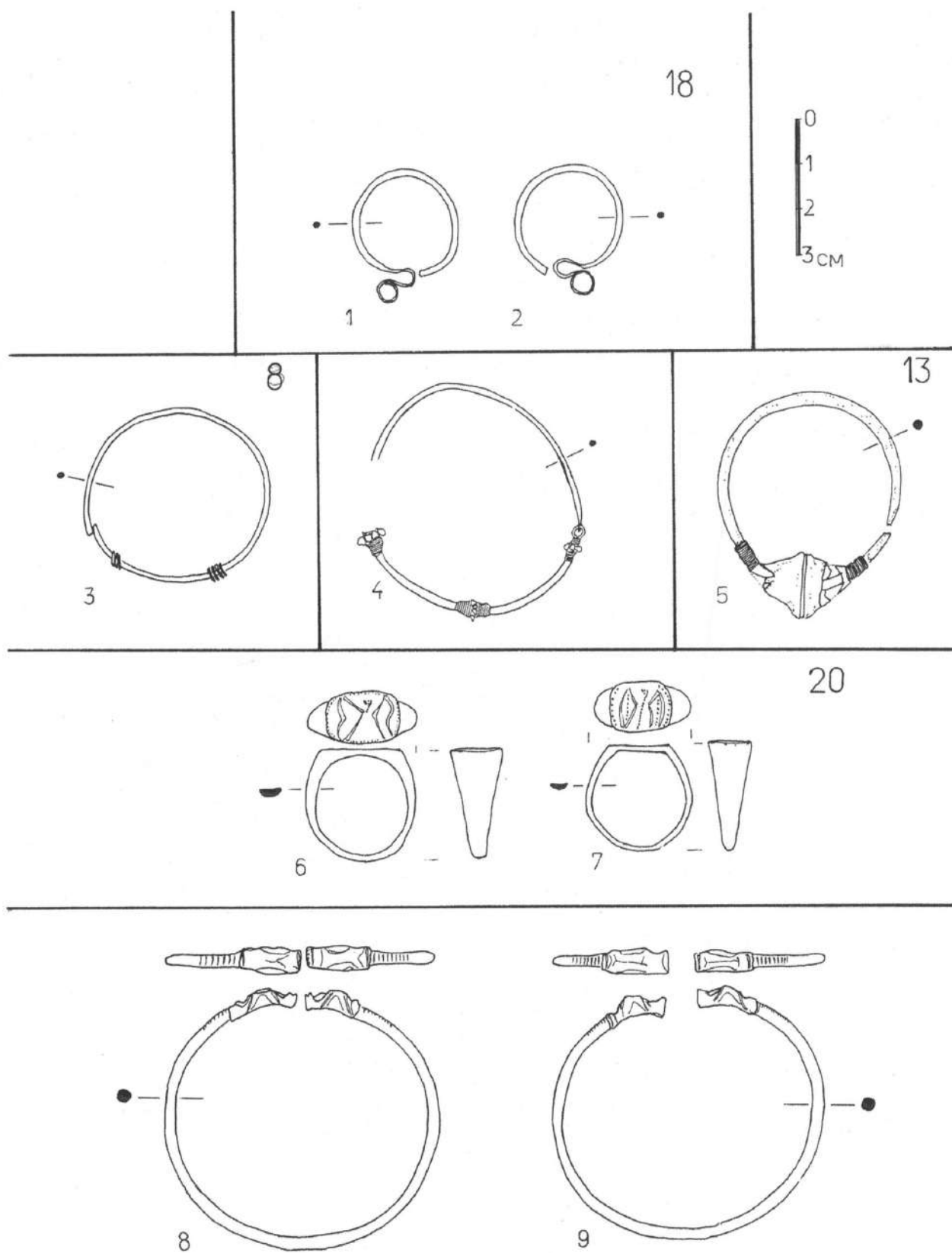

18

20

Терме, гробне целине са налазима

Терме, налази из гробова

НИНОСЛАВ СТАНОЈЛОВИЋ

Др КАРЛО БЕЛОНИ (1812 – 1881) И ЊЕГОВ РАД У ЧАЧКУ

Нинослав Станојловић
УУ 35000 Јагодина
Кнеза Милоша 78

UDK: 929

Хатишерифом из 1830. године, којим је Србија стекла аутономију и Сретењским уставом из 1835. године, краткотрајним, али знаменитим јавноправним актом, створени су основни услови за организацију санитетске службе у овој малој балканској држави. Из ова два важна документа проистекао је одређени број санитетских уредби и упутстава, који су имали важност законских прописа, тако да је 1835. године кнез Милош Обреновић поверио бригу о санитету *Појечийељсѣву внушарњих дела*, док је старање о „средсѣвима, којима би се здравље војника одржало, и о шѣишѣаљима и дружим за војску полезним заведенијама”, додељено *појечийељу војних дела*.

Кнез Милош Обреновић, који се највише старао о здравственом стању народа, довођењем лекара, сузбијањем болести, отварањем болница и карантина, схватио је да се регуларна војска Кнежевине Србије, која се у тим временима стварала и организовала, не може замислити

без војних лекара и болница, односно уређеног војног санитета. И цивилним и војним санитетом, нарочито првих година по формирању, управљао је сам кнез, на чији је позив дошао и извештан број медицинара, углавном из суседне Аустрије. Према подацима из 1836. године у Србији је било на служби деветнаест дипломираних лекара, апсолвентата медицине и санитетских „*практичара*”.

Позивајући медицинске стручњаке кнез Милош Обреновић се надао да ће у сваком округу поставити по једног лекара, не рачунајући ту варошке болнице, гарнизоне, карантине, раштеле („*сасџанке*”) и бање, односно да ће пристићи, бар приближно, потребан број лекара. Како се то није десило, ови приспели и распоређени лекари обављали су више дужности, тако да су, на пример, војни („*гарнизони*”) лекари добили обавезу да обављају праксу и са цивилима.

Оснивање првих медицинских установа у Србији било је везано за потребе војне службе, пре свега гарнизона, тако да ће у периоду од 1836. до 1839. године, бити установљене војне болнице у Београду, Крагујевцу, Чачку, Карановцу и Ћуприји. Занимљиво је истаћи да је први пројекат „*Устројенија војени шпитала*”; кога је саставио др Емерих Линденмајер, први српски војни лекар („*шпиталс-доктор*”), и којим је предвиђен начин организовања појединих болница, њихово снабдевање и управљање, урађен тек крајем 1839. године, после абдикације кнеза Милоша. Због нередовног политичког стања, исти неће бити озакоњен у наредних неколико година.¹

У циљу бољег организовања војних послова и уопште успешнијег административног управљања, Србија је 1835. године подељена на четири велике војне области или команде и то: Подринско-савску, са седиштем у Шапцу, Дунавско-тимочку, са седиштем у Неготину, Шумадијску или Средоточну, са седиштем у Крагујевцу и Моравско-подринску, са седиштем у Чачку. Ову последњу војну област чинило је четири округа: ужички, руднички, чачански и крушевачки и њом је командовао генерал-мајор Јован Обреновић.

Седиште Моравско-подринске команде у Чачку, односно чињеница да је ту живео и кнежев млађи брат, давали су овој вароши значај, једног од важнијих војних и политичких центара Кнежевине Србије.

1. Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986, стр. 256, 416-418; *Зборник закона и уредаба у Књажевствоу Србији у досадашњим зборницима нештампаних и изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. године*, Београд 1877, стр. 42-43, 46; В. Стојанчевић, *Делатност кнеза Милоша на организацији санитарске службе у Србији 1830-1839. године*, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, 1-2, Београд 1968, стр. 109-111; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, стр. 247-248.

Осим тога, Чачак је био седиште окружног начелства, окружног суда, епархије ужичке, среске управе, а имао је и четворогодишњу основну („нормалну“) школу и дворазредну гимназију („главну школу“). Сама варош, у којој је према списку спахијског дохотка из 1883. године, било 189 домаћинстава, личила је на типичну турску паланку, са кућама од дрвета, покривених сламом или шиндром. Средином тридесетих година деветнаестог века, као последица одласка Турака и масовног досељавања српског становништва, Чачак добија нову, урбанију физиономију, крунисану изградњом неколико јавних зграда и педесетак приватних, претежно трговачких, зиданих кућа. Како је у то време у вароши изграђено и пар зграда, претеча будуће касарне, намењених једном одељењу регуларне кнежеве гарде, које је ту повремено „гарнизонирано“, у пролеће 1836. године, Чачак је добио и прву војну болницу, односно војног лекара.

Први војни и уопште први школовани лекар, који је служио у Чачку, био је др Карло Белони. Њега је кнез Милош Обреновић, указом својим бр. 1105 од 23. марта 1836. године, поставио за војног лекара при Моравско-подрињској команди, са годишњом платом од 300 талира.

Карло Белони, по националности Словак, рођен је 16. октобра 1812. године у градићу Левице (Лева), од оца Гашпара Белонија и мајке Терезије, рођене Чаушански, као аустријски поданик, римокатоличке вероисповести, Његово родно место Левице је тада припадало северо-западној мађарској области Барш Мармеђа, док се данас налази у Републици Словачкој. По завршетку основне школе, Белони је у родном месту, такође, похађао и шесторазредну гимназију, да би потом три разреда („класе“) филозофије учио у Пожуну и Пешти. У периоду од 1830. до 1835. године студирао је медицину на Медицинско-хируршком факултету у Пешти, након чега је стекао три дипломе – „доктора медицине, магистера окулистике и магистера општеириције“. Као млад лекар, др Белони је „приватизирао у Пешти, јошак године“, да би се, после пријаве на конкурс за лекара у Србији, на коју је кнез Милош Обреновић позитивно одговорио, обрео у Крагујевцу, где се лично представио српском владару. Поставши 23. марта исте године, војни лекар у Чачку, али са обавезом да лечи и цивилно становништво. Др Белони се сусрео са великом здравственом непросвећеношћу житеља чачанског краја, који се до тада, као и цео српски народ, лечио у својим кућама или код народних видара. За теже болести ишло се код приучених лекара – грчких хећима или турских бербера. Лечили су и калу-

ђери у манастирима, уз помоћ „*стїаросїавних*” књига – лекаруша, док су видари и костоломци видали ране и намештали поломљене кости. За психичке тегобе, болесници су се обраћали надрилекарима и врачарама. Један од таквих приучених народних лекара био је и Јосиф Николић, који се прочуо у чачанском крају, уочи доласка др Белонија.²

О свом дугогодишњем успешном раду у цивилном и војном санитету, али и о здравственим приликама у Србији од тридесетих до седамдесетих година XIX века, др Карло Белони оставио је писано сведочанство, на неколико табака, које је први историчар српске медицине умни полиграф др Владан Ђорђевић, обилато користио у писању своје вишетомне историје српског војног санитета. Нажалост, мемоари др Белонија неповратно су изгубљени, као и велики део богате писане заоставштине и библиотеке др Владана Ђорђевића, током аустро-угарске окупације 1915 – 1918. године. Фрагменти Белонијевих сећања су сачувани у Ђорђевићевим делима, а међу њима и вредан пажње опис војне болнице у Чачку 1836. године. О овој згради др Белони пише да је „*смешиена у некој малој и шескобној механи, слабе и шрошне жрађе, где је на широким клујама, некој врсти миндерлука, било наређано онолико сламњача, колико је било болесника, које сам лечио лековима из своје ручне айошке*”.

У лето 1836. године у Србију је, из Босне, и поред оштрих санитарских и државних мера, ушла епидемија колере. Ове страшне пошести није био поштеђен ни чачански крај, тако да је средином јула, у три села среза драгачевског, забележено неколико смртних случајева. Чачанско окружно начелство је 23. јула обавестило Државни Совјет у Београду, да је, по „*изјасненију*” др Белонија „*20 јулија, холера болесїи, овде у вароши зайочела*”. Описујући драматичну ситуацију у Чачку, он напомиње да је неколико лица већ умрло, и додаје да је „*жойово йоловина жиїеља овдашњих йойлашених холером са својим фамилијама у жору из вароши ушекло, и јошїе нейресїано ушичу...*”. Овај акт Совјет је доставио кнезу Милошу Обреновићу, који је наредио Исправништву чачанском да „*одма у вароши лек йрошїву колере објави... јер овим леком лечили се свуда многи и ниједно, ко је овим начином лечено умрло није*”. Међутим, већ након два дана, 22. јула 1836. године у Чачку нису забележени нови случајеви оболелих од колере.

2. В. Михаиловић, *Из историје санитетїа у обновљеној Србији од 1804–1860*, Београд 1951, стр. 122, 125, 434, 439; Р. Љушић, н.д., стр. 224; *Чачак у прошлости*, (приредио Р. Петровић), Чачак 1995, стр. 35–36, 38; Р. Марковић, н.д., стр. 251; Архив војно-историјског института (у наставку АВИИ), п. 14; к. 8, ф.1, бр. 351. Кондуит – листе официра српске војске за 1880. годину; В. Станојевић, *Историја српског војног санитетїа*, Београд 1925, стр. 22–24.

У свим овим дешавањима, везаним за појаву и санирање епидемије колере у Чачку и околини, узео је активно учешће др Белони, који је за свој рад добио похвале од кнежевог брата, Јована Обреновића, команданта Моравско-подрињске војне области. Међутим, исцрпљен од даноноћног напорног рада, др Белони се разболео од „*врућице*” и неколико недеља провео у постели. Како је био једини лекар у Чачку, у недостатку помоћног медицинског особља, иако је он сам безуспешно покушавао пар пута да обучи неке отреситије војнике за болничаре, др Белони се нашао у незавидној ситуацији. По његовом сећању помогао му је Господар Јован Обреновић, који је „*наредио да га варошца ња-ишрола њири њуџа њреко ноћ обиђе, јер никога није могао добити за новце, да га у болести чува или да му њружи чашу воде*”.

Само што је прездравио у зиму исте, 1836. године, др Белони је добио нови одговорни задатак. Наиме, тада је у крагујевачком гарнизону, који је бројао око 500 људи, избила епидемија пегавог тифуса, од кога је за кратко време, оболело стотинак војника, иако су у касарни тада служила двојица војних лекара. Када је ова болест почела да узима смртни данак и број умрлих се свакодневно повећавао, односно када су од тифуса оболела и обојица војних лекара – др Карл Пацек и др Димитрије Капарис, кнез Милош Обреновић је одлучио да позове из Чачка др Белонија, који је одмах дошао и предузео мере за сузбијање заразе. Почетком 1837. године, зараза је престала, а др Белони је приписујући то себи у заслугу, у својим сећањима написао да је „*леје резулџаџе у лечењу исказао, заџо шџо је уџоџребио нарочџџу мџџоџу, корисџе-џи валериџану, камфор, касџореум и еџисџосџџик*”. Своје оболеле колеге, др Пацека и др Капариса, др Белони је морао, не само да лечи, него и да негује, јер болничара није било.

Успешно окончавши поверен му задатак, радећи и као лекар и као болничар, др Белони се вратио у Чачак, где га је, по његовом сведочанству, Јован Обреновић дочекао речима: „*Јавиџе ми из Крагујевца, да си џџи најбоџи маџџџор*”.³

У Чачку је др Белони остао до 6. марта 1837. године, када је одељење „*џвардије*”, састава 160 војника, привремено премештено у Карановац. И у овој вароши он је основао војну болницу, у којој је на „*једној широкој клуџи било шџестџ сламџача и шџестџ џебџџа*”. Током наредна три месеца, како пише управник ове болнице, „*никад у њој није било виџе од чеџџири болесника, а чеџџо је била сасвим џразна*”.

3. Р. Марковић, н.д., стр. 265; В. Ђорђевић, *Истџориџа Срџскоџ Војноџ Саниџџџџа*, I, Београд 1879, стр. 370–371, 434; В. Михаиловић, н.д., стр. 60–61; М. Мојсиловић – Р. М. Маринковић, *Здравствџво чачанскоџ краџа*, Чачак 1979, стр. 34–36; В. Станојевић *Истџориџа срџскоџ војноџ саниџџџџа*, стр. 58.

Похвална лекарска пракса и добре организаторске способности препоручили су др Белонија за нову дужност, тако да је 23. маја 1837. постао „*лекар гардејски*” у београдском гарнизону, са непромењеном платом од 300 талира годишње. У зиму исте године, у Београду, јављају се две опаке болести, прво у новембру, епидемија великих богиња, а након месец дана и епидемија тифуса, тако да је војна болница, у којој је једини лекар био др Белони, била препуна тешким болесницима. Пошто је болница била у једном крилу касарне, кнез Милош Обреновић је наредио да се болница премести у другу зграду, ван гарнизона. Иако са искуством „*најбољеџ мајстџора*” из борбе против тифуса у Крагујевцу пре годину дана, др Белони, који је, осим што је био једини војни лекар у гарнизонској болници, како сам каже, био и „*аџоџекар и комесар болнице и џисар и цајџхаузџија (маџационер, џрим. ауџи.)*” тако да је после два месеца, посустао под теретом толиких дужности и сам се разболео од тифуса.

Почетком наредне 1838. године, на молбу књегиње Љубице Обреновић, др Белонија је посетио, тада једини београдски, и лични кнежев лекар др Бартоломео Куниберт, који је одмах после прве визите изјавио да је „*џамо џриљеџива болесџи и да он као фамилијаран човек, не може виџе у џџу болници уџи.*” Због тога је др Белони био приморан да из своје болесничке постеље лечи оболеле војнике, на тај начин што је, од мало опорављеног официра Јоце Швабе, добијао свакодневне извештаје о стању болесника, а онда је одређивао терапију и лекове за сваког понаособ. Коначно је после пар недеља др Белонију дошао у помоћ, из Крагујевца, др Херман Мајнерт.

Крајем 1838. године Ђуприја је добила касарну и постала седиште гарнизона „*кавалерије*”. Ускоро је у поменути гарнизон премештен и др Белони, који је ту, почетком 1839. године, основао и „*малу гарнизону болницу, у једној соби своџа сџана*”.

„*Усџиројенијем џарнизонаџ воинсџива*”, које је кнез Милош Обреновић потписао 29. маја 1839. године, два дана пред своју абдикацију, распуштена је регуларна војска, коју је он сам уредио и спроведена је нова војна организација. Како је овим законом укинута коњица, то је, након три месеца, тачније 7. августа 1839. године, др Белони изашао из војске, како сам пише: „*... заџџо џџџо је у оно време кавалерија, џри којој сам служио укинуџа била*”.⁴

4. АВИИ, п. 14, к. 8, ф. 1, бр. 351; Р. Марковић, н.д., стр. 156, 252, 256–257, 265; В. Борђевић, н.д., стр. 372–373, 435, 437–438; В. Станојевић, *Истџорија срџскоџ војноџ саниџетџа*, стр. 58, 66; В. Станојевић, *Ликови и дела истџакнуџџих лекара у Србији џре оснивања Срџскоџ лекарскоџ друшџтва*, Споменица Српског лекарског друшџтва 1872–1972, Београд 1972, стр. 35.

Пред крај прве владавине Кнеза Милоша Обреновића, привремени начелник санитетског одељења Попечитељства внугарњих дела, др Карл Пацек, иначе Белонијев земљак, предложио је Државном Совјету решења у вези озбиљнијег покушаја ширења система медицинске заштите. У свом акту од 17. априла 1839. године, др Пацек предвиђа постављење физикуса по свим окрузима и додаје да је „довољно познато Високо Славноме Совјету, да су до сада сва окружја са лекарима оскудевала, а познато је, исто иако и то, да би за сав Народ нужно и полезно било своје лекаре имати”. У продужетку др Пацек констатује да „за сада није можно сва Окружја с правима и искуснима лекарима снабдејти”, односно да би шест окружних места требало „снабдејти Доктораима од часћи” (Шабац, Београд, Смедерево, Ужице, Јагодина и Чачак), а седам вароши са „од часћи искусним Хирурзима” (Ваљево, Београд, Милановац, Зајечар, Бања, Крушевац и Карановац), док би се два места (Крагујевац и Пожаревац) „могла с Гвардијским лекарима помоћи”. Овај предлог је Државни Совјет прихватио, а већ 24. јула исте године, Појечителъ внугарних дела њолковник Ђорђе Протић и др Пацек, сачинили су списак „Доктора и Хирурга кои се за нека Окружја Појечителъскимом внугарних дела, за лекаре предлагју”.

„Гвардијски лекар” др Карло Белони је указом од 7. августа 1839. био постављен за физикуса Окружја јагодинског, са годишњом платом од 300 талира. Попечитељство внугарњих дела обавестило је о томе Начелство окружја јагодинског, дописом од 17. августа исте године. У свом извештају поводом овог дописа, Начелство наводи да је др Карло Белони положио заклетву 30. августа, када му је и предат декрет о постављењу и тако званично и формално постао први јагодински окружни физикус.

Почетком септембра 1839. године, а у вези са доласком физикуса др Белонија, Начелство окружја јагодинског добило је, од Попечитељства внугарњих дела, правила о раду физикуса, које је издало „Намесническо књажескоје досиоинсјева”, 21. августа исте године, под називом „Наставленија за окружне лекаре и физикусе”. Овим правилима, у 23 тачке, утврђене су дужности, обавезе, али и права окружних лекара приликом лечења народа и организовања санитетских мера на подручју њиховог делања, почев од праћења и санирања епидемија заразних болести, калемљења против великих богиња, справљања и обезбеђивања лекова, до надгледања сточних болести, али и административних послова итд.

У Јагодини је др Белони службовао од 7. августа 1839. до 26. маја 1841. године и за то време се сусрео са низом потешкоћа, које су произ-

илазиле из здравствене непросвећености народа, јер су оболели често избегавали његове услуге, чак и по цену кажњавања од власти. Према кондуит листи за 1840. годину, окружни начелник је имао повољно мишљење о раду др Белонија, истакавши да је „врло шочан особито при визији прању мриваца и калемљењу божиња”. Начелник Јеремија Станојевић је нарочито нагласио да физикус „апошеку држи досија повелику, лекове честито нове набавља, сиромасима кои немаду чим лекове да илаше поклања, а од имућни наилаћује”.

Др Белони је, често, по позиву одлазио и у друге округе да би пружио лекарске услуге, тако да је између осталих вароши, 22. децембра 1839. године, посетио и Чачак, где је лечио Милосава Перуничиха, начелника окружја чачанског.

У пролеће 1841. године др Белони је још једном преузео ширу визитацију јагодинског округа, али је и она прошла без виднијих резултата. Разочаран неповерењем народа, који је избегавао здравствену заштиту, што је др Белони сматрао личним неуспехом, одлучио је да затражи премештај у неко друго место, где би његов рад дао вредније резултате. Међутим, разлог за нагли одлазак др Белонија из Јагодине, поред негативног односа становништва према његовим методама лечења, био је и сукоб са Златаном, механцијом из Јагодине, који је физикуса оптужио да је са женом баштована Вукића, намеравао да истог отрује, јер је дотична жена била докторова „милосница”. Иако је суд окружја јагодинског поменутог Златана механцију, осудио због вређања и напада на јагодинског физикуса, да се „на уљед варошана иред Зданијем Примиријелног Суда с 50 шийаја казни”, др Белони је поднео молбу Попечитељству внугарњих дела за премештај у чачанско окружје.⁵

У молби датираној 14. маја 1841. године др Белони је истакао разлоге за ту своју одлуку и навео да би желео да буде премештен у Окружје чачанско, „и ишо зашо, шито сам ја (Белони) ире четири године у Чачку као Лекар војне команде Моравско-иодрињске ойштинне иоверение шамо у већем сшејену добио шако, да би ја као лекар Окружја Чачанског, не само у смотренију лечења болесци, већој Ошејчестиву иолзи био... него зашо, шито би се с шим и сшање мое иоболшало“.

„Проширење“ за премештај др Белонија Попечитељство внугарњих дела је 23. маја исте године проследило кнезу Михајлу Обреновићу, уз за-

5. Архив Србије (у наставку АС), МУД-с, ф I 180/839; ф I 607/839; ф IV 417/840; НОЈ, ф IV, п-61/839; ф V, п-67/839; ф II, п-55/841; Совјет, 1384/839; АВИИ, п. 14, к. 8, ф. 1, бр. 351; В. Марјановић, *Здравствена култура Јагодине у XIX веку*, Светозарево 1972, стр. 36–38, 52–53, 61–65; Д. Јовановић и др., *Рад др Карла Белонија – ирвог физикуса округа јагодинског 1839–1841*, Јагодина 1995, стр. 24–40; Љ. А. Поповић, *Шемајизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999, стр. 67.

кључак да „он заслужује да му се сјање његово уколико е могуће побошља, има чест и покорној Вашој Светлости представити, да би одобрити благоволило, да се истог у Чачанско Окружје за физикуса премести“. Указом SN-565 од 27. маја 1841. године кнез Михаило поставио је др Карла Белонија за физикуса Окружја чачанског „удовљиворавајући његовом прошенију, а сходно представленију Појечийелска внушарних дела... прејоручујући извршениу Указа насјојеће“.

Овај указ је био наредба Попечитељству, а сам др Белони је, 30. маја 1841. године, добио декрет у коме се између осталог наводи да је „Његова Светлост премилостиви Господар Књаз бац благоволоо је на предложеније Појечийелска внушарних дела... Височаишим своим Указом од 27. шек. SN-565 преместити Вас, из Јагодинског у Чачанско окружје за физикуса окружног“. На крају декрета Попечитељство изражава „надежду да ћете се ви (Белони) точним и ревносним извршавањем дужности вашег звања, као и до сад благоволениа Правителска достојним показати“. У службеном огласу, објављеном у „Српским новинама“ од 3. јуна 1841. године, пише да је „Високочаишим Књажевским Указом од 27. маја ш.г. SN=565 премештен је Доктор Карл Белони из Јагодинског Окружја у Чачанско за Окружног физикуса“.⁶

Први чачански окружни физикус био је др Јован Цомпо, који је на ту дужност постављен 7. августа 1839. године. Пре тога био је, у периоду од 1837. до 1839. године, лекар војне болнице у Пожаревцу. Др Цомпо је у Чачку службовао до 12. новембра 1840. године, када је премештен за физикуса у Крушевац. Разлози за његов премештај леже у незадовољству житеља чачанског краја, чињеницом да се „одавао ишјанству, те му народ није дозвољавао калемљење против божиња“. Овим пороком био је паралисан и рад др Цомпа у крушевачком округу, јер се „он сасвим ишјанству предао“, па га је, после више жалби Крушевљана Попечитељству вунтарних дела, Апелациони суд у Београду 24. септембра 1841. године, удаљио из државне службе, али му је дозволило приватну праксу, речима „да по вароши Београдској, као Доктор ишјанствирајући радији може...“ Одласком др Јована Цомпа у Крушевац 12. новембра 1840. године, Чачак није имао окружног физикуса, све до доласка др Белонија, 27. маја 1841. године.⁷

6. АС, МУД-с, ф I 54/841; ф III 194/841; ф III 227/841; Српске новине, Београд 3. јун 1841, стр. 81; В. Марјановић, н.д., стр. 66–68.

7. АС, МУД-с, ф III 22/841; Љ. А. Поповић, н.д., стр. 92; М. Владимировић, *Лечења и први лекари у Србији са освртом на пожаревачки крај*, VIMINACVM, 2, Пожаревац 1987, стр. 74; В. Марјановић, *Здравствена култура Крушевца у XIX веку, Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, стр. 170–171.

По „Наси́авленију за окружне лекаре и физикусе“, свакако постављење и премештај морало је бити пропраћено и заклетвом, коју је физикус полагао у присуству свештеника. Заклетва др Белонија је по речима свештеника Поповића положена „по обреду наше востіочне цркве“ и дословце гласи:

Закле́тва

Ја долуодписаниј заклинѐм се свемо́ућим Бо́гом ѡпред свеи́лим његовим крсти́ом и јеванђелијем, да ћу његовој Свеи́лоси́и милоси́и-веи́цему Госіодару књазу србском Михајлу Обреновићу и Ои́тчеси́ву, на сваком месту и у свако време веран би́и; да ћу Уси́ав србског књажеси́ва іточно и верно набљудаваи́и, а ћу даи́ум ми и – здаваи́и се имајућим инсти́рукцијама и законима сани́иеским ірои́сима іовиноваи́и се, болеси́ницима који ми се іовере, са свима мо́у худажеси́ва силама у іомоћи би́и, да ћу се сваким начи́ном си́араи́и колико ми силе моје дои́уци́але буду, си́ање јавног здравља у іовереном ми Окружју храни́и. Заклинѐм се да ћу сиромау као и бо́гаи́ом равном ревности́ју у іомоћ іри́ицаи́и, да од ревности́ног ои́ирављања дужности́и окружног физикуса ни іриси́раси́ијем ни ірија́иелси́вом или неірија́иелси́вом, ни́и іак ми́иом неће одси́уи́и, да ћу іоверену ми званичну іајну храни́и, да ћу лекове добро и незадржано у аи́ијекама даи́и ірави́и, или ако аи́ијеке не буде, сам іакове ірави́и, исіе лекове іо узаконјеној іакси іродаваи́и, да ни у каквој неіраведној си́оразуменија с аи́ијекарима или с осі́алим лекарима нећу си́уи́аи́и, да ћу на законо заклі́евање у судејским случајима мненија и сведочанси́ва безіриси́расно и іо моме знању исі́ини́а даваи́и, зарази́елну болесі́ надлежати́елси́ву свагде јавлаи́и и іируди́и се у часи́ије и најіосле да ћу све дужности́и мо́а званија часі́но и оха́но ои́иравлаи́и. Тако ми Госіод Бо́г іомо́ао, као іи́о је ову заклей́ву набљудавао будем и іако се мо́у о ііоме даи́и одгвор на си́раци́ном суду. Закључавајући ову моју заклей́ву, целивам слово и крси́ си́аси́и́ела наце́ Амин.

У Чачку
16. јунија 1841. г.

Физикус Окружија чачанског
докі́ор медицине
Карл Белони“

Друго службовање др Карла Белонија у Чачку, о коме немамо више података, потрајало је свега неколико месеци, од 27. маја до 3. новембра 1841. године, када је премештен у српску престоницу, за физикуса вароши београдске. После одласка др Белонија, Чачак ће, трећег по реду окружног физикуса, чекати све до 17. фебруара 1843. године, када је на ову дужност постављен др Јосиф Јанковић.

Даља каријера др Карла Белонија у најкраћим цртама изгледала је овако: Физикус вароши београдске био је до 23. јула 1845. године, када се поново вратио у војску, поставши „*штабс-доктор или виши војени лекар у Главном војеном штабу*“. У то време управа војске била је у рукама Попечитељства внутарњих дела, а војним, као и цивилним санитетом, руководио је др Емерих Линденмајер. Када је др Линденмајер пензионисан, 1. априла 1859. године, начелник цивилног санитета постао је др Стеван Милосављевић, док је за шефа војног санитета постављен др Белони, који је од 12. марта исте године носио чин мајора.

На челу српског војног санитета др Белони је остао све до пензионисања 1. марта 1877. године, с тим што треба истаћи да је 1. априла 1865. године постао главни лекар I класе, односно да је 1. маја 1875. године унапређен у чин санитетског потпуковника. У првом српско-турском рату 1876/77. године учествовао је као начелник санитета при Министарству војном.⁸

Осим напред наведених његових активности, др Белони је, 1865. године изградио „*Пројекат о организацији санитетске војске*“, а две године касније и „*Пројекат за организацију целокупне Војно-санитетске службе како у мирно, тако и у ратно доба*“. Оба ова предлога нису наишла на разумевање власти у Србији.

Поред наведених пројеката и предлога за унапређење војно-санитетске струке, др Белони је написао и три вредна стручна рада – „*Извештај о стању здравља гарнизоне војске*“ (Београд, 1857), „*Поучења за болничарску праксу*“ (Београд, 1866) и „*Ирека помоћ коју војник војнику има указати при несрећама и опасностима трозећим здрављу и животи њиховом*“ (Београд, 1869).

Иако је 1. марта 1877. године пензионисан, а на његово место главног војног лекара I класе дошао др Филип У. Тајсић, иначе рођени Ча-

8. АВИИ, п.14, к.8, ф.1, бр. 351; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак 1968, стр. 446–447; М. Мојсиловић – Р. М. Маринковић, н.д., стр. 36–37, 40; Љ. А. Поповић, н.д., стр. 57, 92, 101; В. Станојевић, *Ликови и дела истакнутих лекара у Србији пре оснивања Српског лекарског друштва*, стр. 34–36; В. Станојевић, *Историја српског војног санитета*, стр. 42–43, 48, 71–72.

чанин, др Карло Белони је, до смрти био „*контрактиуални*“ (уговорни) војни лекар, служећи у српском цивилном и војном санитету 45 година.

Санитетски потпуковник и главни војни лекар I класе „*на раскло-
ложењу*“ др Карло Белони, умро је у Београду, 8. фебруара 1881. годи-
не.⁹

DR KARLO BELONI (1812–1881) AND HIS SERVICE IN ČAČAK

At the beginning of his long-term and successful medical career, a Slovak, dr Karlo Beloni (Levice 1812 – Belgrade 1881), one of the pioneers of the Serbian civil and military health care, had twice been employed in Čačak. First, from 23rd March, 1836 till 6th March, 1837, he was a military doctor with Moravsko-Podrinska command. Secondly, he served as a Čačak district physician from 27th May till 3rd November, 1841. Apart from contagious diseases control and health education, he was engaged in organizing public-health service. In 1877, he was pensioned off as a head of the Serbian military health care, holding the rank of lieutenant colonel.

Ninoslav Stanojlović

Dr KARL(O) BELONI ET SON ACTIVITÉ PROFESSIONNELLE DANS LA VILLE DE TCHATCHAK

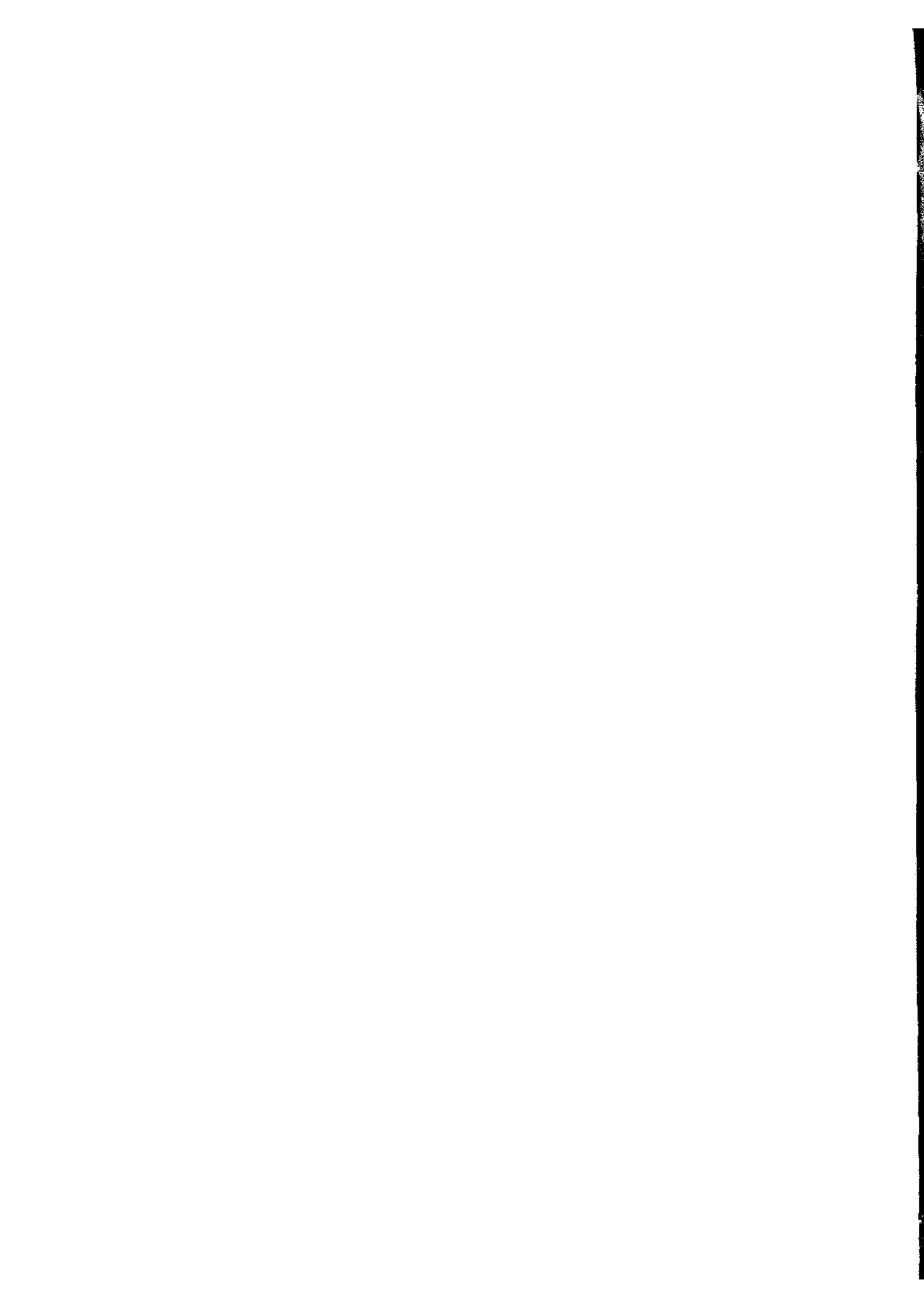
Un des pionniers du Service de santé de Serbie, civil et militaire, le Slovaque Karl(o) Beloni (Levice 1812 – Belgrade 1881), travailla à deux reprises, au début de sa carrière de médecin, dans la ville de Tchatchak. Entre le 23 mars 1836 et le 6 mars 1837 il remplissait la fonction de médecin militaire auprès du commandement des régions situées dans les bassins de la Morava et de la Drina. Pour la seconde fois, son séjour dans la ville de Tchatchak dura du 27 mai au 3 novembre 1841, période au cours de laquelle il exerça la fonction de médecin du district. En plus de la lutte contre les maladies contagieuses, il s'attachait à organiser le service sanitaire en Serbie et à propager les éléments de l'hygiène dans le pays. Au moment où il fut mis en retraite (en 1877), il avait le grade de lieutenant-colonel et exerçait la fonction de chef du service de santé auprès de l'Armée de Serbie.

Ninoslav Stanojlović

9. АВИИ, п.14, к.8, ф.1, бр. 351; В. Станојевић, *Историја српског војног санитета*, стр. 847; V. Stanojević, Beloni Karlo, *Enciklopedija Jugoslavije*, I, Zagreb 1980, стр. 555; *Службени војни листи*, бр. 7, Београд 18. фебруар 1881, стр. 126.

Др Карло Белони (1812-1881)

ВИТОМИР ВАСИЛИЋ

**АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ НА
ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ 1815 – 1995.**

Витомир Василић
YU 32000 Чачак

UDK: 35.071.5

I

Територија коју данас обухвата општина Горњи Милановац садржи 62 насељена места. То су: Бело Поље, Бершићи, Богданица, Брајићи, Бољковци, Брђани, Брезна, Брезовица, Брусница, Варнице, Велереч, Враћевшница, Врчани, Гојна Гора, Горња Врбава, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Горња Црнућа, Горњи Милановац, Грабовица, Давидовица, Доња Врбава, Доња Црнућа, Доњи Бранетићи, Драгољ, Дренова, Дружетићи, Заграђе, Јабланица, Калиманићи, Каменица, Клатичево, Коштунићи, Крива Река, Липовац, Лозањ, Лочевци, Леваја, Леушићи, Луњевица, Љутовница, Мајдан, Мутањ, Накучани, Неваде, Озрем, Полон, Прањани, Прњавор, Рељинци, Рудник, Сврачковци, Семедраж, Синошевићи, Срезоевци, Таково, Теочин, Трудељ, Угриновци, Церова, Шарани и Шилопај.

За територију ове општине одавно су устаљени називи: „руднички крај” или „таковски”, а у новије време и „горњомилановачки крај”.

Не улазећи дубље у богату и бурну историјску прошлост која се одиграла на овом подручју, пажњу ћемо задржати само на оним догађајима који су битније утицали на токове административно-територијалне поделе и на образовање седишта њихових надлештава.

Административни, политички, економски и културни центри на овом подручју мењали су се током историје. Најпре је то био Рудник, а затим Брусница. Горњи Милановац то је постао тек средином XIX века.

За време Римљана Рудник је представљао економски развијену насеобину. О томе говоре бројни трагови материјалне културе. Због рудног богатства и стратешког значаја, у средњовековној Србији био је познат као седиште управне јединице – жупе. Посебну пажњу посвећује му деспот Ђурђе Бранковић. „...ту је имао своје дворе и дворјане, где је често лета проводио”.¹ Према неким летописцима, овде је 1457. године умрла и његова супруга Јерина. Падом Србије под турску власт 1459. године, Рудник је из стратешких разлога био претворен у војно утврђење.

У освојеној Србији Турска царевина спроводила је свој административно-територијални систем. Земље под својом влашћу делила је на вилајете, санџаке, кадилуке, нахије, села, градове и махале.²

Највећи део територије Србије тада је био обухваћен смедеревским санџаком, односно београдским пашалуком. Површина му је износила 23.700 м² на којој је живело око 400.000 становника.³ Био је подељен на пет кадилука⁴ и тринаест нахија. Нахије су имале седишта у Београду, Ваљеву, Шапцу, Соколу, Ужицу, Пожеги, Руднику, Крагујевцу, Јагодини, Ћуприји, Пожаревцу, Смедереву и Гроцкој. (Грочанска нахија касније је припојена београдској). Свака нахија именована је по називу места у коме је било њено седиште. Отуда: рудничка, пожешка, крагујевачка... нахија. Делиле су се на кнежине, а кнежине на села.

Територија данашње општине Горњи Милановац била је у саставу „Кадилука Острвица” (турски Сиврице Хисар)⁵, као више, и нахије

1. Милутин Јаковљевић, „Таковски крај у прошлости”, чланак објављен у књизи „Гимназија „Таковски устанак” у Горњем Милановцу 1879 – 1979”, Горњи Милановац, 1979, стр. 14.

2. Абдулах Скалић, „Турцизми у српскохрватском језику”, „Свјетлост”, Сарајево, 1989, стр. 378–379.

3. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834 – 1954”, Београд, 1955, стр. 3.

4. Милутин Јаковљевић, н.д., стр. 15.

5. Милутин Јаковљевић, н.д., стр. 15.

рудничке, као ниже административно-територијалне јединице. Управни апарат обеју јединица налазио се на Руднику.

Обновом Пећке патријаршије 1557. године, па све до прве половине седамнаестог века, седиште епархије такође је било на Руднику.⁶

У току Првог и Другог српског устанка Рудник је разорен, па је седиште управног апарата нахије рудничке премештено у Брусницу. Двадесетих година XIX века Брусницу је посетио Јоаким Вујић. У делу „Путешествије по Србији”, оставио је драгоцене податке о таковском крају. За варошицу Брусницу наводи да је тада имала 30 домова, „међу којима су понајвише дућани”. Величином и лепотом истицала се кућа Јована Обреновића. У њој је била и школа са 26 ученика. Овде је било седиште црногорске кнежине, Суда нахије рудничке, мензулане (поште) и других надлештава.

Међутим, Брусница као варошица није могла даље да се неометано урбанистички изграђује и развија. Недостајале су јој основне претпоставке, а нарочито простор. Овај проблем био је изражен још у првим годинама Милошеве валадавине. Већ тада се почело размишљати о неопходности подизања нових зграда на неком повољнијем месту за потребе Начелства округа и Суда окружног. Званично, ово питање покренуло је Попечитељство внутрени дела, а одређена комисија дала предлог да се нова варош оснује покрај реке Деспотовице. Указом кнеза Александра Карађорђевића од 1853. године, почела је изградња. Ново насеље добило је назив Деспотовица, по реци која поред њега протиче. Изградња је убрзано напредовала. Већ 1856. године пресељена су сва надлештва из Бруснице у Деспотовицу. Поновним доласком кнеза Милоша на власт у Србији, 1859. године, Деспотовица мења назив у Горњи Милановац. Тиме је Милош желео да сачува светлу успомену на устаничког војводу и брата по мајци, Милана.⁷

После Првог српског устанка, Правитељствујушчи совјет је 1807. године донео одлуку којом се потврђује подела земље на нахије, а ових на кнежине и села. На челу сваке нахије налазио се нахијски кнез, на челу кнежине – кнежински кнез, док су селима управљали сеоски кнезови или кметови.⁸

6. Исто, стр. 15.

7. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815–1865”, Чачак, 1968, стр. 28–30; *Зборник закона и уредаба* бр. 12, стр. 36.

8. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954”, Београд, 1955, стр. 4.

Оваква административно-територијална подела задржана је и на почетку Другог српског устанка. Већ је у другој половини децембра 1815. године на Народној скупштини, између осталог, одлучено:

„... Да порез на личност прикупљају сеоски кметови и ... предају кнежинским старешинама, а ови нахијским...”

„... Да се убудуће задржи стара административна подела Србије на 12 нахија...”

„... Да се за сваку нахију постави по један главни кнез”.⁹

Према попису стања кућа и становника за дмитровску скупштину 1818. године у свих 12 нахија било је: 45 кнежина, 1.395 села и вароши, 51.344 домова и 115.885 пореско-харачких глава. Села су распоређена по кнежинама, а кнежине по нахијама. Тада је рудничка нахија имала 111 села, распоређених у пет кнежина, а пожешка нахија – 104 села распоређена у осам срезова.¹⁰

Састав нахија по кнежинама и селима, према наведеном попису из 1818. године, био је следећи:

РУДНИЧКА НАХИЈА

I Кнежина Моравска са 23 села, са седиштем у Брђанима:

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Балуга (Прељинска)	17	36	13. Поповићи	11	35
2. Прислоница	47	111	14. Опланићи	34	72
3. Прељина	38	94	15. Сирча	82	201
4. Мојсиње	45	100	16. Милочај	41	99
5. Доња Тrepчa	32	75	17. Цветке	32	72
6. Горња Тrepчa	19	42	18. Тавник	54	126
7. Станчићи	25	50	19. Лађевци	37	104
8. Доња Горевница	40	94	20. Бресница	67	154
9. Мрчајевци	89	207	21. Бечањ	59	122
10. Катрга	58	147	22. Остра	48	120
11. Обрва	30	77	23. Вујетинци	18	41
12. Црна Бара	8	11			

9. Раде В. Познaновић, „Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815 – 1974”, Ужички зборник, књ. 8, Титово Ужице, 1979, стр. 86.

10. Владимир Тошић, „Мрчајевци и околина”, Мрчајевци, 1978, стр. 382–389.

II Кнежина Карадак са 17 села, са седиштем у Љубићу

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Ракова	29	85	10. Милићевци	38	84
2. Соколићи	18	36	11. Миоковци	45	103
3. Коњевићи	41	83	12. Рошци	30	74
4. Љубић	47	105	13. Врнчани	15	49
5. Брђани	35	88	14. Табановићи	23	33
6. Вранићи	30	62	15. Папратиште	8	20
7. Трбушани	36	82	16. Гугаљ	30	69
8. Горња Горевница	53	126	17. Јанчићи	11	34
9. Пријевор	51	125			

III Кнежина Црногорска са 22 села, са седиштем у Мајдану:

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Срезојевци	16	41	12. Леушићи	18	46
2. Бершићи	37	92	13. Прањани	80	212
3. Брајићи	8	20	14. Дренова	23	57
4. Брезна	23	63	15. Лочевци	13	28
5. Теочин	37	132	16. Баа	22	58
6. Коштунјићи	34	91	17. Полом	7	34
7. Бањани	9	16	18. Накучани	14	30
8. Лозањ	25	66	19. Врнчани	20	49
9. Бранетићи	39	116	20. Калиманићи	13	39
10. Озрен	35	79	21. Љеваја	9	27
11. Синошевићи	14	29	22. Ручићи	17	35

IV Кнежина Качерска са 26 села, са седиштем у Блазнави па на Руднику

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Драгољ	20	46	14. Козељ	29	69
2. Церова	11	27	15. Моравци	24	69
3. Крива Река	13	30	16. Трудељ	30	68
4. Шилопај	13	43	17. Лишље	19	54
5. Давидовци	7	19	18. Пољанице	34	75
6. Мутањ	18	42	19. Ивановци	26	54
7. Рељинци	13	35	20. Шутци	47	117
8. Заграђе	45	113	21. Смирдљиковац	40	110
9. Бољковци	41	100	22. Калањевци	25	61
10. Лалинци	17	36	23. Берисава	8	17
11. Штавица	28	64	24. Житковци	44	104
12. Папратина	8	20	25. Босуа	41	100
13. Угриновци	30	61	26. Варнице	4	13

V Кнежина Лазићева са 23 села, са седиштем у Брусници

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Страгари	47	119	13. Неваде	34	67
2. Бушинци	9	23	14. Велереч	52	121
3. Блазнава	36	85	15. Клатичево	16	51
4. Гуришевци	16	43	16. Љутовница	23	51
5. Јарменовци	21	52	17. Мајдан	58	149
6. Каменица	24	55	18. Рудник	39	85
7. Кнежевац	8	25	19. Сврачковци	10	33
8. Црнућа Горња	9	32	20. Таково	34	87
9. Црнућа Доња	19	47	21. Шарани	20	45
10. Грабовица	39	87	22. Семедраж	17	40
11. Јабланица	17	48	23. Варош Брусница	62	151
12. Луњевица	27	65			

Попис домова, пореских и арачких глава вршен је скоро сваке године. На основу њиховог поређења могу се запазити извесна померања граница и састава кнежина у рудничкој нахији.

Године 1823. кнежина Лазићева променила је назив у кнежина брусничка и њеном саставу додата касаба Брусница.¹¹ Кнежина Карадак смањена је 1826. и сведена на седам села: Рошци, Врчани, Гугаљ, Папратиште, Јелен-Дол, Табановић и Јанчићи, док је 11 села из његовог састава (Соколићи, Брђани, Ракова, Коњевићи, Љубић, Милићевци, Горевница, Вранићи, Миоковци, Трбушани и Пријевор) припојено кнежини моравској у истој нахији.¹²

У години 1828. укинута је кнежина Карадак, а њена територија припојена кнежини моравској. Састав кнежина у рудничкој нахији тада је био: моравски са 40 села и 1.941 домом, Црна Гора са 20 села и 640 домова, качерска са 24 села и 727 домова и брусничка са 24 села и 797 домова.¹³

Године 1830. кнежине мењају назив у капетаније. Тако је рудничка нахија, према попису домова за 1831. годину, била подељена на капетаније са капетанима као старешинама. То су: моравска, Карадак, црногорска, качерска и брусничка.¹⁴

На скупштини одржаној 1834. године донета је одлука о унутрашњем уређењу земље. У Србији су установљене нове управне јединице – сердарства, која ће обухватати по неколико нахија. Нахије су тада добиле назив окружија (касније окрузи). Постојало је пет сердарстава: рашко, расинско, подунавско, мачванско и тимочко. Данашња територија општине Горњи Милановац тада је била у саставу рашког сердарства, које је имало седиште у Чачку. За великог сердара рашког сердарства постављен је Јован Обреновић. Рашко сердарство обухватало је следећа окружија: старовлашко, ужичко, чачанско и рудничко. Окружија су се делила на капетаније (раније кнежине), на челу са среским капетаном, који је, као и окружни начелник и сердар, био човек Милошевог, а не народног поверења.¹⁵

Сретењским уставом од 1835. године укинута су велика сердарства и управна подела Србије заснована је на окрузима, срезовима и општинама. Уставом је било предвиђено спајање окружија чачанског и

11. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815–1865”, књ. I, Чачак, 1965. стр. 85.

12. Исто, стр. 111.

13. Исто, стр. 135.

14. Исто, стр. 164.

15. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954”, Београд, 1955. стр. 8–9.

окружја рудничког у окружје рудничко, са седиштем у Чачку. Новоформирано окружје обухватало је седам срезова: драгачевски, качерски, новоселски, подибарски, руднички, трнавски и црногорски.¹⁶ Међутим, већ наредне, 1836. године, чачанско и рудничко окружије одвајају се и успостављају своја подручја у старим границама.

„Законом о дужности војени команданата, исправничества и срезски старјешина” из 1836. године у Србију су установљене четири војне области. На чело виших административних јединица постављени су команданти са војном и цивилном влашћу: у војним областима генерали, у окрузима пуковници, потпуковници или понегде мајори, а у срезовима капетани. Њихов надзор над радом локалних органа управе трајао је до 1838. године.¹⁷

Уставом од 1838. и „Устројенијем окружних начелстава и главним дужностима среских начелника” од 1839. године образована су у Србији начелства која обухватају 17 округа: подрињски, ваљевски, шабачки, београдски, смедеревски, пожаревачки, ћупријски, крагујевачки, јагодински, ужички, чачански, крушевачки, алексиначки, гургусовачки (од 1863. књажевачки), црноречки, крајински и руднички.¹⁸ Ослобођењем јужних крајева и њиховим укључењем у састав Србије 1878. године образована су још четири округа: нишки, пиротски, врањски и топлички.

На основу Устава из 1838. године убрзано се приступило и уређењу општина у Србији. То је учињено Законом о устројству општина од 13. јула 1839. године.¹⁹

Најпотпуније податке о образовању тих првих општина у Србији и седиштима њихових примирителних судова даје тадашњи начелник одељења при Попечитељству финансија у Кнежевини Србији Јован Гавриловић у свом делу „Речник географско-статистични Србије”. Рад на овом речнику отпочео је 1840, завршен је 1844, а публикован је 1846. године. Због интересантних података које он пружа, цитираћемо она места која се односе на подручје данашње општине Горњи Милановац.

Рудничко окружије

„Рудничко окружије састављено је из три среза: моравског, црногорског и качерског, у којима се налазе: 47 општина, 1 варош и 113 села, са 5613 кућа и 36.687 душа. Начелство и Суд овог окружја је у Брусници.”

16. Владимир Тошић, н.д., 394.

17. Др Федор Никић, „Локална управа Србије у XIX и XX веку”, Београд, 1927, стр. 20.

18. Зборник закона и уредаба, I, Београд, 1840, стр. 78.

19. Исто.

„Моравски срез, окружија рудничког, имаде 1 варош и 40 села, у којима се налазе 2564 куће и 15.729 душа. Началник срески седи у Брђанима”.

У моравском срезу општине су:

- „1. Бечањ са 101 кућом и 552 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Бресницом;
2. Врчани са 26 кућа и 266 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Јанчићима, Тучковом и Рошцима;
3. Горевница Горња са 105 кућа и 619 душа. Овде је Примирителни суд и саставља једну општину са Трбушанима и Миоковцима;
4. Трепча Доња са 69 кућа и 401 душом. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Трепчом Горњом;
5. Љубић са 64 куће и 426 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Коњевићима;
6. Милићевци са 64 куће и 381 душом. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Раковом и Вранићима;
7. Мојсиње са 74 куће и 409 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Балугом и Станчићима. Има парохијалну цркву;
8. Мрчајевци са 145 кућа и 840 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Горевницом Доњом. Има цркву парохијалну;
9. Остра са 90 кућа и 605 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Вујетићима;
10. Пријевор са 90 кућа и 451 душом. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Видовом;
11. Прислоница са 88 кућа и 538 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Прељином;
12. Брђани са 65 кућа и 422 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Соколићима;
13. Јелен До са ... Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Папратиштем, Табановићима и Гутљем;
14. Лађевци са 83 куће и 528 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Обрвом и Цветкама;
15. Тамник са 81 кућом и 512 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Катргом;
16. Милочај са 83 куће и 524 душе;
17. Опланићи са 46 кућа и 268 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Сирчом и Поповићима.”

„Црногорски срез, окружија рудничког, има 38 села, у којима се налазе 1.667 кућа и 11.503 душе. Началник срески седи у Мајдану.”

У црногорском срезу општине су:

- „1. Бершићи са 53 куће и 370 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Дреновом и Лочевцима;
2. Брезна са 50 кућа и 281 душом. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Леушићима и Срезојевцима;
3. Брусница са 63 куће и 205 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Семедражом;

4. Велереч са 75 кућа и 452 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Љутовницом;
5. Озрем са 49 кућа и 354 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Бранетићима;
6. Црнућа Долња са 29 кућа и 230 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Горњом Црнућом, Каменицом и Кнежевцем;
7. Грабовица са 59 кућа и 397 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Луњевицом и Јабланицом;
8. Лозањ са 45 кућа и 288 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Бањанима и Поломом;
9. Клатичево са 31 кућом и 186 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Калиманићима;
10. Прањани са 172 куће и 1.102 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Коштунићима. Има парохијалну цркву;
11. Шилопај са 22 куће и 156 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Накучанима и Кривом Реком;
12. Врчани са 38 кућа и 269 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Синошевићима и Левајом;
13. Сврачковци са 20 кућа и 181 душом. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Мајданом и Невадама;
14. Шарани са 39 кућа и 213 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Таковом;
15. Теочин са 64 куће и 548 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Браићима.”

„Качерски срез, окружија рудничког, имаде 35 села, у којима се налазе 1.382 куће и 9.452 душе. Начелник среסקџ седи у Блазнави.”

У качерском срезу општине су:

- „1. Бољковци са 56 кућа и 397 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Ручићима. Има цркву парохијалну;
2. Штавица са 40 кућа и 316 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Лалинцима и Бањанима;
3. Церова са 17 кућа и 134 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Давидовицом и Мутњем;
4. Драгољ са 33 куће и 250 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Трудељом и Босутом;
5. Заграђе са 58 кућа и 379 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Рељинцима;
6. Шилопај са 22 куће и 156 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Накучанима и Кривом Рјеком;
7. Рудник са 50 кућа и 395 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Гуришевцима и Јарменовцима;
8. Ручићи са 29 кућа и 229 душа;
9. Козељ са 46 кућа и 298 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Угриновцима;
10. Страгари са 69 кућа и 475 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Блазнавом и Бупинцима;

11. Бранчићи са 61 кућом и 368 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Дићима и Гукошима;

12. Моравци са 47 кућа и 268 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Липљем и Ивановцима. Има цркву парохијалну и школу.

13. Смрдљиковац са 78 кућа и 494 душе.

14. Шутци са 55 кућа и 344 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Пољаницама. Има цркву парохијалну;

15. Калањевци са 49 кућа и 337 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Живковцима.”

После Устава из 1838. године и закона о уређењу округа, срезова и општина у Србији, територија данашње општине Горњи Милановац релативно је била мирна, без неких већих померања граница округа или премештања појединих села из једног у други срез. Многобројне и честе административно-територијалне промене у Србији, па и на подручју ове општине настаће крајем XIX и почетком XX века. Оне су се вршиле уз оштру страначку борбу која се водила око питања уређења округа, срезова и општина, као и око питања обима самоуправе у њима.

У периоду од 1839. до 1866. године, тј. до доношења другог по реду закона о општинама, на подручју округа рудничког извршене су следеће промене:

– 1859. село Војковци из среза јасеничког, округа крагујевачког, прелази у срез качерски, округа рудничког, али се већ 1860. враћа у срез јасенички;

– 1861. села Видова, Врнчани, Јанчићи, Рошци и Тучково прелазе из среза пожешког, округа ужичког, у срез моравски, округа рудничког.²⁰

Законом о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866. утврђене су две врсте општина: варошке и сеоске. Донекле је проширена самоуправа општина. У исто време формиран су општински одбор и општински збор, а примирителни суд је претворен у општински суд, који се старао о локалним интересима и вршио одређене судске и управно-полицијске послове.²¹

Преглед општина на подручју округа рудничког, које су образоване на основу поменутог закона:

20. *Зборник закона и уредава* бр. 42, стр. 40.

21. Исто, XIX, Београд, 1866, стр. 1.

ОКРУЖИЈЕ РУДНИЧКО

Општине у срезу црногорском

1. брусничка:
Брусница и
Семедраж	7	каменичка:
Каменица и
Кнежевац	13. бершићка:
Бершићи,
Лочевци и
Дренова
2. грабовичка:
Грабовица,
Луњевица и
Јабланица	8.	таковска:
Таково и
Шарани	14. брезанска:
Брезна,
Срезојевци,
Леушићи
3. мајданска:
Мајдан,
Сврачковци и
Неваде	9.	клатичевска:
Клатичево и
Калиманићи	15. теочинска:
Теочин,
Брајићи и
Коштунићи
4. велеречка:
Велереч,
Љутовница	10.	врнчанска:
Врнчани,
Синошевићи и
Леваја	16. бајашка:
Баја
5. црнућка:
Доња Црнућа и
Горња Црнућа	11	бранетићка:
Бранетићи и
Озрем	17. прањанска:
Прањани
6. варош Горњи
Милановац	12.	ложањска:
Лозањ,
Бањани и
Полом	

Општине у срезу качерском

1. страгарска:
Страгари и
Бушинци	4.	смрдљиковачка:
Смрдљиковци	7. драгољска:
Драгољ,
Босута и
Трудељ
2. јарменовачка:
Јарменовци и
Гуришевци	5	шутачка:
Шутци и
Пољаница	8. козелске:
Козељ
3. рудничка:
Рудник	6	живковачка:
Живковци и
Калањевци	9 моравичка:
Моравци,
Липље и
Ивановци

10. бранчићка:
Бранчићи,
Гукоши и
Дићи	12. угриновачка:
Угриновци	Крива Река,
Мутањ,
Давидовица и
Церова
11. штавичка:
Штавица,
Бањани и
Лалинци	13. заграћка:
Заграђе и
Рељинци	15. бољковачка:
Бољковци и
Ручићи
	14. шилопајска:
Шилопај,
Накучани,	

Општине у срезу моравском

1. врчанска:
Врчани,
Тучково,
Јанчићи и
Рошци	6. прислоничка:
Прислоница и
Прељина	11. бечањска:
Бечањ и
Бресница
2. пријеворска:
Видова,
Пријевор и
Трбушани	7. трепчанска:
Доња Трепча и
Горња Трепча,
Станчићи и
Валуга
(Прељинска)	12. тавничка:
Тавник и
Катрга
3. миоковачка:
Миоковци и
Горња
Горевница	8. љубићка:
Љубић и
Коњевићи	13. милочајска:
Милочај
4. милићевачка:
Милићевци,
Вранићи и
Ракова	9. островачка:
Вујетинци,
Мојсиње и
Остра	14. лађевачка:
Обрва,
Лађевци и
Цветке
5. брђанска:
Брђани и
Соколићи	10. мрчајевачка:
Доња Горевница
и Мрчајевци	15. сирчанска:
Поповићи,
Опланићи и
Сирча

Закон о устројству општина и општинских власти из 1866. године мењан је и допуњаван неколико пута. Према Закону о изменама и допунама овог закона од 11. јуна 1884. ниједна општина није могла имати мање од 500 пореских глава, па је због тога вршено спајање више општина у једну. Тако су, по налогу државних власти, стваране тзв. „велике општине”, а да се уопште није водило рачуна о жељама и интересима грађана.²² Као резултат ове законске допуне, донесено је у току 1885. и 1886. више одлука којима се укидају старе и образују нове општине на овој територији.

Одлуке су биле једнообразне за све општине, било да се оне укидају, спајају, раздвајају или оснивају нове. Оне су гласиле:

„Ми Милан I по милости Божјој и вољи народној краљ Србије на предлог нађег министра унутрашњих дела, а на основу члана 5 закона о устројству општина и општинских власти, решили смо и решавамо:

I Да се укину досадашње општине: ... и образују нове у истом срезу и округу из ових села ...”

У том духу гласила су и решења која су доношена о општинама за време краља Александра Обреновића, а и после њега, тако да ће период од 1884. до 1910. бити испуњен честим променама у саставу општина на територији данашње општине Горњи Милановац.

Промене на овој територији отпочеле су 1884, када је срез црногорски променио назив у срез таковски,²³ а 1885. године и срез моравски у срез љубићки.²⁴

Решењем Народне скупштине из 1886. године укинута су многе раније општине на територији округа рудничког.

У срезу љубићком: пређинска, прислоничка, милочајска, брђанска, лађевачка, мрчајевачка, сирчанска, трепчанска, тавничка, врнчанска, пријеворска, цветачка, љубићка, миоковачка, брђанска, милићевачка и островичка. У срезу таковском: прањанска, брезанска, дреновска, таковска, брусничка, грабовичка, невадска, сврачковачка, белопољска, липовачка, црнућка, каменичка, мајданска, велеречка, врнчанска, бранетићка, бањанска, башка, теочинска и бершићка. У срезу качерском: рудничка, јарменовачка, манојловачка, заграђска, шилопајска, угриновачка, козелска, драгољска, калањевачка, живковачка, шутачка, моравачка, смрљиковачка, бранчићка, бољковачка.²⁵

22. Слободан Јовановић, „Влада Александра Обреновића”, I, Београд, 1934, стр. 23.

23. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954”, Београд, 1955, стр. 283.

24. Зборник закона и уредаба, 42, Београд, 1887, стр. 35-38.

25. Зборник закона и уредаба, 42, Београд, 1887, стр. 35-38.

Истим решењем оснивају се на територији овог округа нове општине.

Општине и њихов састав у срезу љубићком: љубићка (Прељина, Љубић, Коњевићи, Ракова и Балуга – Прељинска); мојсињска (Мојсиње, Остра, Доња Тречка, Горња Тречка и Станчићи); мрчајевачка (Мрчајевци, Доња Горевница и Катрга), лађевачка (Лађевци, Обрва, Цветке), опланићка (Опланићи, Сирча, Трговиште, Поповић, Милочај); бресничка (Бресница, Бечањ и Вујетинци); брђанска (Брђани, Прислоница и Соколићи); миоковачка (Миоковци, Трбушани, Горња Горевница, Милићевци, Вранићи и Пријевор); рожачка (Врнчани, Рошци, Јанчићи и Видова).

Општине и њихов састав у срезу таковском: брусничка (Брусница, Семедраж, Грабовица, Јабланица, Луњевица); враћевшничка (Враћевшница, Бело Поље, Горња Врбава, Доња Врбава, Горња Црнућа, Доња Црнућа, Липовац, Прњавор, Каменица, Кнежевац и Коњуша); мајданска (Мајдан, Сврачковци, Неваде и Велереч); врнчанска (Врнчани, Синошевићи, Љеваја, Клатичево, Калиманићи, Доњи Бранетићи, Љутовница, Накучани и Шилопај); таковска (Таково, Шарани, Дренова, Лочевци, Озрем, Лозањ, Бањани, Брезна и Бершићи); брајићка (Точин, Брајићи, Коштунићи, Полом, Ба); прањанска (Прањани, Леушићи и Срезејевци).

Општине и њихов састав у срезу качерском: рудничка (Рудник, Гуришевци, Јарменовци, Манојловци, Војковци, Заграђе, Рељинци, Мутањ и Церова); калањевачка (Калањевци, Живковци, Шутци, Босута, Драгољ и Трудељ); моравачка (Моравци, Ивановци, Липље, Пољаница, Козељ, Бранчићи, Гукоши, Дићи); бољковачка (Бољковци, Ручићи, Угриновци, Штавица, Лалинци, Бањани, Крива Река, Давидовица и Горњи Бранетићи).²⁶

На основу Устава из 1888. године донети су следећи закони: Закон о општинама од 25. новембра 1889, Закон о административној подели Краљевине Србије од 15. марта 1890. и Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула исте године.

Према Закону о административној подели од 15. марта 1890. Србија се дели на петнаест округа. Спојени су руднички и чачански округ у нови, руднички, са седиштем надлештва у Чачку.²⁷ Округ су сачињавали срезови: драгачевски (Гуча), жички (Краљево), качерски (Руд-

²⁶ Исто.

²⁷ „Административно-територијалне промене у НР Србији 1834–1954”, Београд, 1955, стр. 26.

ник), љубићки (Прељина), студенички (Рашка), таковски (Горњи Милановац) и трнавски (Чачак).²⁸ Њему је Законом од 5. јануара 1899. године припојен срез моравички из округа ужичког.²⁹

Законом од 10. априла 1902. укинут је округ руднички, а његова територија је раздвојена на руднички и чачански округ.³⁰ У састав чачанског округа ушли су срезови: драгачевски, жички, моравички, студенички и трнавски и варош Чачак, а у састав рудничког округа срезови: качерски, љубићки и таковски и варош Горњи Милановац.³¹

Закон о општинама од 25. новембра 1889. године, поред осталих одредаба, утврдио је да општина не може имати мање од 200 пореских глава. Створена је могућност уситњавања великих општина које су образоване у току 1885–1886. године.

Општине и њихов састав у рудничком округу према административно-територијалној подели Србије из 1890. године:

Срез качерски

1. бољковачка:
Бољковци,
Доњи Бањани,
Лалинци,
Ручићи и
Штавица	4. заграђска:
Заграђе и
Рељинци	8. моравачка:
Ивановци,
Липље,
Моравци
2. бранчићка:
Бранчићи,
Гукоши и
Дићи	5. јарменовачка:
Војковци,
Гуришевци,
Јарменовци и
Манојловци	9. рудничка:
Рудник
3. драгољска:
Босуца,
Драгољ и
Трудељ	6. калињевачка:
Живковци,
Калањевци	10. шилопајска:
Давидовица,
Крива Река,
Мутањ,
Церова и
Шилопај
	7. козелска:
Козељ	11. шутачка:
Пољанице и
Шутци

28. Исто, стр. 28.

29. Исто, стр. 30.

30. Исто, стр. 30.

31. Исто.

Срез љубићки

1. бечањска:
Бечањ	7. миоковачка:
Горња Горевница
Миоковци и
Трбушани	13. прислоничка:
Прислоница
2. брђанска:
Брђани и
Соколићи	8. мојсињска:
Мојсиње и
Станчићи	14. рожачка:
Врнчани,
Јанчићи и
Рошци
3. бресничка:
Бресница	9. мрчајевачка:
Доња Горевница
и Мрчајевци	15. тавничка:
Катрга и
Тавник
4. лађевачка:
Лађевци и
Обрва	10. острвачка:
Вујетинци и
Остра	16. трепчанска:
Горња Трепча и
Доња Трепча
5. љубићка:
Љубић и
Коњевићи	11. прељинска:
Балуга и
Прељина	17. цветачка:
Цветке ³²
6. милићевачка:
Вранићи,
Милићевци и
Ракова	12. пријеворска:
Видова и
Пријевор	

Срез таковски

1. бањанска:
Бањани,
Лозањ и
Полом	Горња Врбава и
Доња Врбава	5. брусничка:
Брусница и
Семедраж
2. башка:
Бах	4. брезанска:
Бершићи,
Брезна,
Леушићи и
Срезојевци	6. враћевшничка:
Горња Црнућа,
Дуго Поље,
Доња Црнућа,
Липовац и
Прњавор
3. белопољска:
Бело Поље,		

³² Године 1990. села Милочај и Опланићи из љубићког прелазе у жички срез, 1903. и Бабско Поље из трнавског такође у жички срез.

7. врнчанска:
Врнчани,
Љеваја и
Синошевићи	11. клатичевачка:
Калиманићи,
Клатичево,
Љутовница и
Накучани	15. прањанска:
Прањани
8. горњомила-
новачка:
Горњи
Милановац	12. коштунићка:
Брајићи и
Коштунићи	16. савиначка:
Дренова и
Шарани
9. грабовичка:
Грабовица,
Јабланица и
Луњевица	13. мајданска:
Мајдан	17. сврачковачка:
Велереч,
Неваде и
Сврачковци
10. каменичка:
Каменица,
Кнежевац	14. озремска:
Озрем,
Горњи Бранетићи
и Доњи
Бранетићи	18. таковска:
Лочевци и
Таково
		19. теочинска:
Теочин

Нова велика реорганизација општина вршена је на подручју бившег округа рудничког на основу Закона о изменама и допунама Закона о општинама од 21. јула 1898. године.³³

Према том закону, општине су у срезу качерском: бољковачка (Бољковци, Ручићи, Лалинци, Штавица, Доњи Бањани и Угриновци); моравачка (Моравци, Ивановци, Липље, Гукош, Бранчићи, Дићи и Козељ); калањевачка (Калањевци, Живковци, Шутци и Пољаница); рудничка (Рудник, Заграђе, Јарменовци, Гуришевици, Војковци и Манојловци); шилопајска (Рељинци, Мутањ, Церова, Давидовица, Шилопај и Крива Река);³⁴

У срезу таковском: бањанска (Бањани, Лозањ, Полом, Ба, Озрем и Горњи Браентићи); брусничка (Брусница, Семедраж, Грабовица, Јабланица и Луњевица); мајданска (Велереч, Неваде, Сврачковци и Мајдан); брезанска (Бершићи, Брезна, Срезојевци, Теочин, Коштунићи, Брајићи и Леушићи); таковска (Таково, Лочевци, Дренова, Шарани, Клатичево, Калиманићи, Накучани, Љутовница, Врнчани, Љеваја, Синошевићи и Доњи Бранетићи); горњоцрнућка (Горња Црнућа, Доња

33. *Зборник закона и уредаба*, 54. Београд, 1809, стр. 260–262.

34. Исто, стр. 259.

Црнућа, Липовац, Прњавор, Бело Поље, Горња Врбава и Доња Врбава).³⁵

У срезу љубићком: каменичка (Рошци, Јанчићи, Врнчани, Пријевор и Видова); миоковачка (Миоковици, Горња Горевница, Трбушани, Милићевци, Вранићи и Ракова); љубићка (Прељина, Балуга – Прељинска, Љубић и Коњевићи); мојсињска (Мојсиње, Станчићи, Горња Тречча и Доња Тречча); бресничка (Бечањ и Бресница); тавничка (Цветке, Лађевци, Обрва и Тавник); мрчајевачка (Катрга, Мрчајевци и Доња Горевница); прислоничка (Брђани, Соколићи и Прислоница).³⁶

Нови Закон о општинама донет је 21. марта 1902, али је био укинут, па поново враћен 5. маја 1903. године.³⁷ Важио је за територију Србије до 1933. године, али је у току свог постојања трпео честе измене и допуне. По њему, свака општина морала је имати своју територију (атар), на коју се протеже, и најмање 200 пунолетних грађана. Овај закон био је полазна основа за поновну деобу већих у мање општине.

Решењима надлежног органа, која су донета на основу овог закона, образовано је више нових општина на подручју округа рудничког.

У срезу качерском: ивановачка 1905. издвајањем Ивановца и Козеља из састава општине моравачке; трудељска 1906. издвајањем Трудеља из састава општине драгољске; шутачке и калањевачке 1909. издвајањем Шутаца из општине калањевачке и Калањевца из истоимене општине; истовремено спојено је село Пољанице са општином калањевачком; белановачка 1908. издвајањем варошице Белановице из састава општине калањевачке.³⁸

У срезу таковском: 1902. сврачковачка издвајањем Сврачковаца, Невада и Велеречи из састава општине мајданске; теочинска издвајањем Теочина, Браића и Коштунића из састава општине брезанске; горњо-бранетићка издвајањем Горњих Бранетића из састава општине бањанске; клатичевачка издвајањем Клатичева, Калиманића, Љутовнице и Накучана из састава општине таковске; савиначка издвајањем Шарана и Дренове из састава општине таковске; белопољске 1904. издвајањем Белог Поља, Доње Врбаве и Горње Врбаве из састава општине горњоцрнућке. Године 1904. село Озрем издвојено је из састава општине бањанске и припојено општини горњобранетићкој.³⁹

35. Исто, стр. 261.

36. Исто, стр. 260.

37. Исто. пречишћено и систематски уређено издање, Београд, 1913, стр. 268.

38. *Зборници закона и уредаба*, књ. 60, стр. 102; 61, стр. 310; 63, стр. 45; 64, стр. 268–304.

39. Исто, књ. 58, стр. 114–490; 59, стр. 94–299.

У срезу љубићком: пријеворска 1902. издвајањем Пријевора и Видове из састава општине каменичке; рожачка 1902. издвајањем Врчана, Јанчића и Рожаца из састава општине каменичке; брђанска 1903. издвајањем Брђана, Соколића и Прислонице из састава општине прислоничке, с тим да прва два села образују општину брђанску, а Прислоница општину прислоничку; љубићка издвајањем Љубића и Коњевића из општине љубићке, а Прељина и Балуга (Прељинска), које су такође биле у саставу општине љубићке, образују општину прељинску; мојсињска у саставу са Мојсињем и Станчићима, а Горња Тречча и Доња Тречча (из општине мојсињске) образују за себе општину треччанску; горњогоревничка 1904. издвајањем Горње Горевнице из састава општине каменичке; милочајска издвајањем Милочаја из састава општине адранске; цветачка и лађевачка издвајањем Цветки и Лађеваца са Обрвом из састава општине тавничке; прислоничка издвајањем из састава општине прислоничке; прељинска издвајањем Прељине и Балуге (Прељинске) из састава општине љубићке.⁴⁰

Такав распоред и састав општина на подручју општине Горњи Милановац остао је, углавном, непромењен до завршетка Првог светског рата. Своју делатност оне су обављале на основу раније донетих закона о општинама и у оквиру раније утврђене административно-територијалне поделе на округе, срезове и општине.

Видовданским уставом из 1921. године укинута је традиционална подела Србије на округе. На место њих, Законом од 26. априла 1922, уведена је подела земље на области, као нових административних јединица. То су: бачка, београдска, ваљевска, врањска, косовска, крушевачка, моравска, нишка, подрињска, подунавска, пожаревачка, рашка, сремска, тимочка, ужичка и шумадијска област.⁴¹

Бивши руднички округ, односно његова територија била је у саставу шумадијске области.

Преглед састава општина на подручју бившег рудничког округа у оквиру шумадијске области:

40. Исто, књ. 58, стр. 465–950; 59, стр. 59, стр. 210.

41. „Административно-територијалне промене у НР Србији 1834–1954“, Београд, 1955, стр. 48.

Срез качерски

1. белановачка:
Белановица	6. живковачка:
Живковци,
Дрењина	11. моравачка:
Моравци и
Липље
2. бољковачка:
Бољковци,
Ручићи,
Лалинци,
Доњи Бањани и
Штавица	7. заграђска:
Заграђе и
Рељинци	12. рудничка:
Рудник
3. босутска:
Босуца	8. ивановачка:
Ивановци,
Козељ и
Пољанице	13. труделска:
Трудељ и
Варнице
4. бранчићка:
Бранчићи,
Гукоши,
Дићи и
Љиг	9. јарменовачка:
Јарменовци,
Војковци,
Гуришевци и
Манојловци	14. угриновачка:
Угриновци
5. драгољска:
Драгољ	10. калањевачка:
Калањевци	15. шилопајска:
Шилопај,
Давидовица,
Крива Река,
Мутањ и
Церова
		16. шутачка:
Шутци ⁴²

Срез таковски

1. бањанска:
Бањани,
Лозањ и
Полом	4. брезанска:
Брезна,
Бершићи,
Леушићи и
Срезојевци	Јабланица и
Семедраж
2. башка:
Ба		6. враћевшничка:
Враћевшница,
Горња Црнућа,
Доња Црнућа,
Липовац и
Прњавор
3. белопољска:
Доња Врбава,
Бело Поље,
Горња Врбава	5. брусничка:
Брусница,
Грабовица,
Луњевица,	

42. „Речник месџа”, Београд, 1925, стр. 214–1667.

7. горњобранетихка:
Горњи
Бранетићи,
Доњи Бранетићи
и Озрем	Љутовница и
Накучани	14. сврачковачка:
Сврачковци,
Велереч и
Неваде
8. горњомилановачка:
Горњи
Милановац
(варош)	10. коштунићка:
Коштунићи и
Браићи	15. таковска:
Таково,
Врчани,
Синошевићи,
Љеваја и
Лочевци
9. клатичевачка:
Клатичево,
Калиманићи,	11. мајданска:
Мајдан	16. теочинска:
Теочин ⁴³
	12. прањанска:
Прањани	
	13. савиначка:
Савинац,
Дренова и
Шарани	
Срез љубићки		
1. љубићка:
Љубић и
Коњевићи	6. миоковачка:
Миоковци и
Трбушани	11. пријеворска:
Пријевор и
Видова
2. брђанска:
Брђани и
Соколићи	7. мојсињска:
Мојсиње и
Станчићи	12. прислоничка:
Прислоница
3. горњогоревничка:
Горња Горевница	8. мрчајевачка:
Мрчајевци,
Доња Горевница
и Катрга	13. рожачка:
Рошци,
Врчани и
Јанчићи
4. лађевачка:
Лађевци и
Обрва	9. островачка:
Остра и
Вујетинци	14. тавничка:
Тавник
5. милићевачка:
Милићевци,
Ракова и
Вранићи	10. прељинска:
Прељина и
Балуга
(Прељинска)	15. цветачка:
Цветке
		16. трепчанска:
Доња Трелча и
Горња Грелча ⁴⁴

43. Исто, стр. 1374–2436.

44. Исто, стр. 600–2894.

После завођења шестојануарске диктатуре, Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године држава је променила назив у – Краљевина Југославија, а њена територија подељена је на девет бановина.⁴⁵ Бановине су: дравска, савска, врбаска, приморска, дринска, зетска, дунавска, моравска и вардарска. Подручје општине Горњи Милановац било је у саставу дунавске бановине.

Преглед састава општина на подручју данашње општине Горњи Милановац у оквиру дунавске бановине:

Срез качерски

1. белановачка:
Белановица	7. заграђска:
Заграђе и
Рељинци	13. рудничка:
Рудник
2. бољковачка:
Бољковци;
Доњи Бањани,
Лалинци,
Ручићи и
Шутци	8. ивановачка:
Ивановци,
Козељ и
Пољанице	14. трудељска:
Трудељ и
Варнице
3. босутачка:
Босута	9. јарменовачка:
Јарменовци,
Манојловци,
Војковци и
Гуришевци	15. угриновачка:
Угриновци
4. бранчићка:
Бранчићи,
Гукоши и
Дићи	10. калањевачка:
Калањевци	16. шилопајска:
Шилопај,
Давидовица,
Крива Река и
Мутањ
5. драгољска
Драгољ	11. љишка:
Љиг	17. шутачка:
Шутци ⁴⁶
6. живковачка:
Живковци и
Дрењина	12. моравачка:
Моравци и
Липље	

45. „Административно-територијалне промене у НР Србији 1834–1954”. Београд, 1955. стр. 49.

46. Др Гојко Никетић. „Административни речник места Краљевине Југославије”, Београд, 1931.

Срез таковски

1. бањанска:
Бањани,
Лазањ и
Полом	6. горњобране-
тићка:
Горњи
Бранетићи,
Доњи
Бранетићи и
Озрем	11. прањанска:
Прањани ⁴⁷
2. башка:
Ба		12. теочинска:
Теочин
3. белопољска:
Бело Поље,
Доња Врбава и
Горња Врбава	7. горњомила-
новачка:
Горњи
Милановац	13. брезанска:
Брезна,
Бершићи,
Леушићи и
Срезојевци
4. брусничка:
Брусница,
Јабланица,
Луњевица,
Семедраж и
Грабовица	8. клатичевачка:
Клатичево,
Љутовница,
Накучани и
Калиманићи	14. савиначка:
Савинац,
Шарани и
Дренова
5. враћевшничка:
Враћевшница,
Горња Црнућа,
Доња Црнућа,
Липовац и
Прњавор	9. коштунићка:
Коштунићи,
Браићи	15. сврачковачка:
Сврачковци,
Велереч и
Неваде
	10. мајданска:
Мајдан	16. таковска:
Таково,
Врчани,
Љеваја,
Синошевићи и
Лочевци ⁴⁸

До капитулације Краљевине Југославије 1941. године већих административно-територијалних померања на подручју данашње општине Горњи Милановац није било. Једино је село Јарменовци 1930. из качерског среза прешло у орашачки, а Лађевци, Тавник, Обрва и Цветке 1931. из љубићког у жички срез.⁴⁹

У току свог постојања, од 1839. до 1941. године, све општине су имале једнообразан назив: од 1839–1866 – Примирителни суд, од 1866–1933 – суд општине и од 1933–1941 – општина, с тим што је овим називима додавано име места у коме је било седиште општине.

47. Исто.

48. Насеље Прањани имало је до 4. IX 1937. статус варошице, које му је додељено Законом о местима из 1866, а затим је, „по изјављеној жељи грађана”, проглашено за село под истим називом (*Зборник закона и уредаба*, књ. 59, стр. 210).

49. „Административно-територијалне промене у НР Србији 1834–1954”, Београд, 1955.

II

Краљевина Југославије капитулирала је 18. априла 1941. године и постала предмет поделе међу њеним савезничким противницима. Немачка је за себе задржала северни део уже Србије и Банат. На том подручју, на коме се налази и општина Горњи Милановац, образована је квислиншка влада, која је имала да извршава одлуке и наредбе окупационе власти. Ова влада је већ у децембру 1941. године донела Уредбу којом се укидају бановине и утврђује управна подела земље на округе, срезове и општине.⁵⁰ Утврђено је 14 округа у овом делу Србије.

Број и састав срезова и општина тада није мењан. У оквиру овакве поделе, на подручју општине Горњи Милановац задржани су таковски и качерски срез, као и све општине које су образоване законима бивше Краљевине Југославије. Према тој уредби, срез таковски укључен је у састав Крагујевачког, а срез качерски – у Ваљевски округ.

Оваква административна подела Србије остаће до краја немачке окупације.

Задржавањем полицијског и жандармеријског апарата, као и свих старих среских и општинских власти, окупатор је настојао да ојача ратни потенцијал за потребе својих даљих освајачких планова. У почетку је у томе делимично успевао на подручју ове општине. Али овакве намере окупатора озбиљно су биле угрожене избијањем устанка у Србији 7. јула 1941. године. Устанак је убрзо прерастао у свеопшту народноослободилачку борбу и социјалистичку револуцију, са трајањем до коначног ослобођења земље и рушења свих старих органа државне власти.

Напоредо са народноослободилачком борбом, изграђивани су народноослободилачки одбори као замеци и облици нове власти, која се успостављала на свим ослобођеним деловима Србије. Тако су крајем августа и почетком септембра 1941. године на подручју општине Горњи Милановац формиран народноослободилачки одбори скоро у свим местима.

Губитком слободне територије крајем новембра и почетком децембра 1941. године, привремено је прекинут континуитет у раду народноослободилачких одбора, али су они убрзо обнављани. Од почетка децембра 1941. до половине 1944. раде у измењеним условима и у строгој илегалности.

⁵⁰ „Службене новине”, бр. 136-А од 26. децембра 1941, стр. 1.

Услови за формирање и неометан рад нових органа власти на подручју општине Горњи Милановац стекли су се у септембру 1944. године, ослобођењем таковског краја и једног дела среза љубићког. Већ крајем септембра у Горњем Милановцу формиран је Окружни иницијативни народноослободилачки одбор.⁵¹ Почетком октобра, те године, формиран је у Такову и Срески иницијативни одбор за срез таковски, који је до 8. октобра извршио све припреме за избор Среског народноослободилачког одбора, са седиштем у Горњем Милановцу.⁵² Средином октобра Окружни иницијативни народноослободилачки одбор је од Привременог окружног народноослободилачког одбора прерастао у Окружни народноослободилачки одбор за округ чачански, такође са седиштем у Горњем Милановцу.⁵³

Међутим, први званични акт о унутрашњој организацији и раду народноослободилачких одбора донела је Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС). То је Одлука о устројству и пословању народних одбора и скупштина демократске Србије од 1. децембра 1944. године.⁵⁴ У Одлуци се подвлачи да сва власт припада народу преко народноослободилачких одбора. Законодавне и извршне функције, државна власт врши преко сеоских, општинских или градских, односно рејонских, народних одбора.

Народноослободилачки одбори носили су називе: „месни народноослободилачки одбор”, „општински народноослободилачки одбор” или једноставно – „народноослободилачки одбор”, са истицањем места у коме се налазило његово седиште. По правилу, они су најчешће обухватили једно село или место, или више села са седиштем у местима укинутих општина бивше Краљевине Југославије. На тај начин стваран је нов систем административно-територијалних јединица у Србији, као што су: села, општине, градови, срезови и окрузи. Власт су вршили народноослободилачки одбори, потом народни одбори села и градова, који су преко срезова и округа повезивани са органима НР Србије.

У почетку Окружни народноослободилачки одбор за округ чачански обухватао је подручја срезова: драгачевског (Гуча), љубићког (Љубић), моравичког (Ивањица) и трнавског (Чачак). Од 10. децембра 1944. припојени су му жички (Краљево) и Студенички (Рашка) срез из

51. Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту: ИАЧ), *Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, записници са седница из 1944.* кут. инв. бр. 1.

52. ИАЧ, Ђорђе Цајић, *Власти 1941–1945.* у рукопису, стр. 74.

53. Исто.

54. „Службени гласник НРС”, бр. 2/1945.

укинутог краљевачког, таковски (Горњи Милановац) из округа крагујевачког и качерски (Белановица) из округа ваљевског.⁵⁵

Из пописа народноослободилачких одбора у тадашњем округу чачанском од 8. фебруара 1945. године види се да је данашња територија општине Горњи Милановац била уређена на следећи начин:

1. Округ чачански и Окружни народноослободилачки одбор са седиштем у Чачку, са срезовима и општинама у њима:

– драгачевски и Срески народноослободилачки одбор у Гучи са 15 општина;

– качерски и Срески народноослободилачки одбор у Белановици са 17 општина;

– љубићки и Срески народноослободилачки одбор у Љубићу са 15 општина;

– моравички и Срески народноослободилачки одбор у Ивањици са 14 општина;

– таковски и Срески народноослободилачки одбор у Горњем Милановцу са 16 општина;

– трнавски и Срески народноослободилачки одбор у Чачку са 9 општина;

– жички и Срески народноослободилачки одбор у Краљеву са 31 општином и

– студенички и Срески народноослободилачки одбор у Рашки са 17 општина.⁵⁶

Народноослободилачки одбори села, општине или града који се не деле на рејоне имали су као свој извршни орган председника, два потпредседника, секретара и извршан број чланова одбора. За свој рад били су одговорни извршним органима (среза, округа) вишег степена и својим зборовима бирача.

Основна дужност ових одбора била је организовање народа у борбу против окупатора, обезбеђење државног и друштвеног поретка, заштита личне и имовинске безбедности грађана, руковођење у области привреде, просвете, културе и здравства и старање о спровођењу законских прописа на свом подручју.

Доношењем Устава ФНРЈ 31. јануара 1946. и на основу њега Општег закона о народним одборима 25. маја 1946, створени су услови за процес даље изградње локалних органа државне управе. Закон утврђује да су народни одбори органи државне власти од локалног значаја,

55. Исто.

56. ИАЧ, *Народни одбор окрузи чачанској – Чачак*, акт бр. 1/1945, кут. инв. бр. 1.

али и да су представнички органи, изабрани на основу општег и једнаког изборног права. За све њих установљени су називи: „окружни народни одбори”; „срески народни одбори”, „градски народни одбори”, „месни народни одбори”.⁵⁷

На основу овог закона у селима и мањим градовима изабрани су месни народни одбори, којих је било две врсте: већих места (варошица, села) и мањих села.⁵⁸ По својој структури ова два типа месних народних одбора разликују се по томе што МНО већих места имају извршни одбор, који сачињавају председник, секретар и два до четири одборника. Функцију извршног органа код МНО мањих села врше искључиво председник и секретар. За оба ова типа МНО заједничко је да немају одсеке, већ свим пословима и свим гранама државне управе руководе председник и секретар, а остали одборници помажу у раду старајући се о извршавању постављених задатака, руководе радовима у појединим гранама државне управе, врше надзор над радом установа, предузећа, службеника одбора и обављају друге послове из надлежности одбора.

Месни народни одбори су поред низа општих задатака, обављали послове који су произишавали из њихове надлежности: остваривање пољопривредних планова, руковођење у извршавању комуналних задатака, унапређење занатства и слично.

За свој рад МНО били су одговорни среским народним одборима и зборовима бирача. Били су дужни да статутима регулишу своја унутрашња устројства и пословање, које је потврђивао надлежан срески народни одбор.

ПРОМЕНЕ ОД 1947. ДО 1949.

У овом периоду донет је већи број закона и законских прописа којима се регулише и утврђује административно-територијална подела у НР Србији, па и у општини Горњи Милановац. Само у току 1947. године донети су: Устав НР Србије, 17. јануара; Закон о административно-територијалној подели НР Србије, 18. априла; Закон о изменама и допунама Закона о административно-територијалној подели НР Србије, 30. јуна, па 25. септембра и 27. децембра. На уређење Србије утицали су Указ о административно-територијалним променама од 7. јануара 1949, као и Закон од 1. марта 1949. године.

⁵⁷. „Службени листи ФНРЈ”, бр. 43/1946.

⁵⁸. ИАЧ. Народни одбор среза Ђаковског – Горњи Милановац, акт бр. 7241 од 10. новембра 1946, кут. инв. бр. 2.

Овим законским прописима вршене су велике промене у погледу састава и распореда нижих административно-територијалних јединица унутар Србије, срезова, па и месних народних одбора. Промене су се кретале од укидања, раздвајања, спајања и премештања једних, до образовања нових административно-територијалних јединица.

Законом о административној подели НР Србије из априла 1947. године укинут је округ чачански, а срезови љубићки и трнавски спојени су у љубићко-трнавски срез.⁵⁹ Истим законом укинут је и срез качерски. Из његовог састава МНО Јарменовци се припаја срезу орашачком, МНО Рудник, Ручићи и Шилопај срезу таковском, а МНО Ба, Белановица, Бољковци, Босут, Бранчићи, Доњи Бањани, Драгољ, Живковци, Заграђе, Ивановци, Калањевци, Козељ, Липље, Љиг, Моравци, Пољаница, Трудељ, Угриновци, Штавица и Шутци – срезу љишком.⁶⁰

Укидањем Народног одбора округа чачанског, срески народни одбори непосредно су повезани са органима НР Србије.

Срез таковски, који се простирао на подручју данашње општине Горњи Милановац, донекле је проширен додавањем једног броја села из укинутог среза качерског.

Овај период представља фазу послератног развоја државне власти, време револуционарног етатизма и политичког и управног централизма.

Седиште Среског народног одбора среза таковског налазило се у Горњем Милановцу, а његова надлежност простирала се на подручја следећих месних народних одбора:

Р.бр.	Назив МНО	Седиште МНО	Села, насељена места
1.	Бело Поље	Бело Поље	Бело Поље, Горња Врбава, Доња Врбава
2.	Брезна	Брезна	Брезна, Бершићи, Леушићи, Срезојевци
3.	Брусница	Брусница	Брусница, Грабовица, Јабланица, Љутовница, Семедраж
4.	Враћевшница	Враћевшница	Враћевшница, Горња Црнућа, Доња Црнућа, Липовац, Прњавор
5.	Горњи Бранетићи	Горњи Бранетићи	Горњи Бранетићи
6.	Горњи Милановац	Горњи Милановац	Горњи Милановац

7. Клатичево	Клатичево	Клатичево, Калиманићи, Љутовница, Накучани
8. Коштунићи	Коштунићи	Коштунићи
9. Лозањ	Лозањ	Горњи Бањани, Лозањ, Полом
10. Мајдан	Мајдан	Мајдан
11. Озрем	Озрем	Доњи Бранетићи, Озрем
12. Прањани	Прањани	Прањани
13. Рудник	Рудник	Брезовица, Рудник
14. Ручићи	Ручићи	Ручићи
15. Савинац	Савинац	Дренова, Савинац, Шарани
16. Сврачковци	Сврачковци	Велереч, Неваде, Сврачковци
17. Таково	Таково, Врчани,	Леваја, Лочевци, Синошевићи
18. Теочин	Теочин	Брајићи, Теочин
19. Шилопај	Шилопај	Давидовица, Крива Река, Мутањ, Церова, Шилопај

Овим законом, у срезу таковском, укинута су месни народни одбори Горња Врбава, Доња Врбава, Леушићи, а нешто касније и МНО Ручићи.⁶¹ Горња и Доња Врбава припојене су МНО Бело Поље, Леушићи МНО Брезна, а Ручићи – МНО Врчани.⁶²

ПРОМЕНЕ ОД 1949. ДО 1951.

За све обимније и сложеније послове среских народних одбора била је потребна непосреднија помоћ виших органа државне власти. Из тих разлога уведене су области као више административно-територијалне јединице и формиран и обласни народни одбори. То је учињено Законом о подели НР Србије на области од 16. маја 1949. године.⁶³ Законом се НР Србија делила на следеће области: београдску, крагујевачку, нишку, тимочку и титовоужичку. Подручје среза таковског и Горњи Милановац укључени су у састав крагујевачке области и потпали под надлежност Обласног народног одбора у Крагујевцу.

59. „Службени гласник НРС” бр. 17/1947.

60. Исто.

61. Исто.

62. Исто.

63. „Службени гласник”, бр. 23/1949.

Непосредно после овог закона, уследило је доношење Општег закона о народним одборима јуна 1949, који у многим одредбама допуњава Општи закон о народним одборима од 25. маја 1946, затим Указ о изменама административно-територијалне поделе НР Србије од 6. октобра 1949. и Закон о административно-територијалној подели НР Србије од 28. јануара 1950. године. У међувремену донето је и више одлука које се односе на промене састава МНО и граница њихових подручја у оквиру среза таковског.

Овим законским прописима на подручју данашње општине Горњи Милановац извршене су корекције једног броја општина у оквиру среза таковског. Оне се односе на следеће месне народне одборе:

– од 23. октобра 1949. издвајају се из састава МНО Брусница села: Луњевица, Јабланица и Грабовица; прва два села оснивају посебан МНО са седиштем у Луњевици, а село Грабовица улази у састав МНО Неваде;⁶⁴

– од 23. октобра 1949. МНО Мајдан припојена су села: Мутањ из МНО Шилопај и Сврачковци из укинутог МНО Сврачковци;⁶⁵

– формиран је 23. октобра 1949. МНО Неваде у саставу са селима Велереч и Неваде из укинутог МНО Сврачковци и Грабовице из МНО Брусница.⁶⁶

Поред ових промена, новину представља и то што је Горњи Милановац проглашен за град у саставу среза таковског од 17. септембра 1949.⁶⁷

Почетком 1950. године донет је нови Закон о административно-територијалној подели НР Србије. Према члану 1. овог закона, административно-територијалне јединице на територији НР Србије јесу: области, срезови, градови, градски реони, градска насеља и места (подручја месних народних одбора).⁶⁸

64. ИАЧ. Народни одбор општине Брусница, Записник од 23. октобра 1949. кут. инв. бр. 1.

65. ИАЧ. Месни народни одбор Сврачковци, акт бр. 1370/1949. кут. инв. б. 1.

66. ИАЧ.

67. ИАЧ. Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт бр. 1253, 1949, кут. инв. бр. 5.

68. „Службени гласник НРС” бр. 7/1950.

Преглед месних народних одбора на подручју среза таковског према овом закону:

Р.бр. МНО и седиште	Састав:
1. Бело Поље	Бело Поље, Горња Врбава, Доња Врбава
2. Брезна	Брезна, Бершићи, Срезојевци
3. Брусница	Брусница, Семедраж
4. Враћевшница	Враћевшница, Горња Црнућа, Доња Црнућа, Липовац, Прњавор
5. Врњчани	Врњчани, Ручићи
6. Горњи Бањани	Горњи Бањани, Лозањ, Полом
7. Горњи Бранетићи	Горњи Бранетићи
8. Клатичево	Клатичево, Калиманићи, Љутовница, Накучани
9. Коштунићи	Коштунићи
10. Луњевица	Луњевица, Јабланица
11. Мајдан	Мајдан, Мутањ, Сврачковци
12. Неваде	Неваде, Грабовица
13. Озрем	Озрем, Доњи Бранетићи
14. Прањани	Прањани, Леушићи
15. Рудник	Рудник, Брезовица
16. Савинац	Савинац, Дренова, Шарани
17. Таково	Таково, Лочевци, Леваја, Синошевићи
18. Теочин	Теочин, Брајићи
19. Шилопај	Шилопај, Давидовица, Крива Река, Церова

Овим законом Месни народни одбор Горњи Милановац мења назив у Народни одбор града Милановца.⁶⁹

Подела територије НР Србије на области није се дуго одржала. Указом Президијума Народне скупштине Народне Републике Србије од 27. новембра 1951. донета је одлука о укидању области као административно-територијалних јединица и о престанку рада обласних народних одбора на подручју Србије.⁷⁰ Укидањем области Срески народни одбор среза таковског поново је стављен под непосредни надзор органа НР Србије. Већи део послова, који је био у надлежности обласних народних одбора, пренет је у надлежност среских и градских народних одбора.

69. ИАЧ, Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, акт бр. 1253/16, 1949, кут. нив. бр. 5.

70. „Службени гласник НРС” бр. 37/1951.

ПРОМЕНЕ ОД 1951. ДО 1963.

У овом временском распону извршене су на подручју општине Горњи Милановац корените промене у погледу састава и надлежности локалних органа власти. Последица су насталих промена у друштвено-политичком животу читаве наше земље. Увођењем радничког самоуправљања у привреди, поред осталог, наметала се и потреба за јачањем и положајем локалних органа власти у измењеним условима. У складу с тим, донет је Општи закон о народним одборима, у априлу 1952. године, који је означио процес децентрализације читавог друштвеног система.⁷¹ Њиме је наглашено да су народни одбори највиши органи државне власти и органи самоуправљања на свом подручју. Срески народни одбори су и после 1952. године остали основни органи државне власти и народног самоуправљања и њима су били подређени сви други локални органи управе у срезу.

Општим законом о народним одборима, затим Законом о подели територије Србије на општине, градове и срезове и Закона о спровођењу реорганизације народних одбора, укинута су месни народни одбори.⁷² На место њих, формирају се народни одбори општина. При томе водило се рачуна да новоформиране општине представљају економски јаке целине са повољним саобраћајним везама између њиховог седишта и насељених места, уз уважавање традиције и жеља грађана.

Овим законским прописима срески народни одбори променили су називе у „народни одбор среза”. Тако је Срески народни одбор за срез таковски добио назив Народни одбор среза таковског са седиштем у Горњем Милановцу.

Значајнијих промена у саставу народних одбора општина на подручју среза таковског није било. Једино се Народни одбор општине Брусница територијално проширује припајањем укинутог МНО Луњевица и села Грабовице, која је до тада била у саставу МНО Неваде.⁷³ Народни одбор града Горњи Милановац мења назив у Народни одбор градске општине.⁷⁴

Законом о подели територије НР Србије на општине, градове и срезове од 1952. године, у срезу таковском утврђене су општине:

71. „Службени гласник ФНРЈ” бр. 22/1952.

72. „Службени гласник НРС” бр. 15/1952.

73. Исто.

74. „Службени гласник НР Србије”, бр. 29/1952.

Р. бр.	Назив општине	Састав општине
1.	Народни одбор градске општине Горњи Милановац;	
2.	НОО Бело Поље	Бело Поље, Горња Врбава, Доња Врбава;
3.	НОО Брусница	Брусница, Семедраж;
4.	НОО Враћевшница	Враћевшница, Горња Црнућа, Доња Црнућа, Липовац, Прњавор;
5.	НОО Врчани	Врчани, Ручићи;
6.	НОО Горњи Бранетићи	Горњи Бранетићи;
7.	НОО Клатичево	Клатичево, Калиманићи, Љутовница, Накучани;
8.	НОО Мајдан	Мајдан, Мутањ, Сврачковци;
9.	НОО Неваде	Неваде, Грабовица;
10.	НОО Савинац	Савинац, Дренова, Шарани;
11.	НОО Таково	Таково, Врчани, Лочевци, Љеваја, Синошевићи;
12.	НОО Теочин	Теочин, Брајићи.

Даљи процес децентрализације политичке власти представља доношење и спровођење у живот Општег закона о уређењу општина и градова од 16. јуна 1955, републичког Закона о спровођењу уређења општина од 1. јула 1955. и Закона о подручјима срезова и општина у НР Србији из те године.⁷⁵ Реорганизација општина, која је, на основу њих, спроведена 1. септембра 1955. године, обележава увођење у живот комуналног уређења.

Најбитнију катактеристику комуналног система чине нови положај и надлежност општина. Многе надлежности и послови ранијих срезова у области привреде, комуналних послова и грађевинарства, управљања општенородном имовином, у области здравља, социјалног старања, просвете и културе, унутрашњих послова и опште управе пренети су на народне одборе нових општина. Тежиште комуналне самоуправе и локалне власти постављено је на општину као комуноу, а не на срез. Статутом, као највишим правним актом општине, одређена су њена права и дужности. Општина има своје приходе који јој, по закону, припадају (учешће у добити предузећа, у порезу на промет, на доходак, општинске таксе, прирез, итд.). Срез је у новом комуналном систему

⁷⁵ „Службени листи ФНРЈ” бр. 26/1955; „Службени гласник НРС” бр. 55/1955 и бр. 56/1955.

постао „виша комунална заједница комуна”, чији је задатак да усмерава и врши надзор над радом комуна и да решава питања од заједничког интереса за више општина у циљу унапређивања среза као целине.

Да би општине могле да извршавају своје задатке, Законом о подручјима срезова и општина од јула 1955. године утврђена су много шира подручја новоформираних народних одбора општина, као услова за увођење комуналног система. Истим законом укинута је срез таковски, а његово подручје укључено је у састав новоформираног среза Чачак. Срез Чачак обухватио је подручје бивших драгачевског, љубићко-трнавског, моравичког и таковског среза.

Поменути закон на подручју бившег среза таковског укинути су народни одбори општина:

1. НОО Брусница, а њена територија припојена општини Горњи Милановац;
2. НОО Враћевшница, а њена територија припојена општини Бело Поље;
3. НОО Врнчани, а њена територија припојена је општини Горњи Милановац (село Врнчани) и општини Бољковци (село Ручићи);
4. НОО Горњи Бранетићи, а њена територија припојена је општини Бершићи;
5. НОО Заграђе, а њена територија припојена је општини Рудник;
6. НОО Клатичево, а њена територија припојена је општини Горњи Милановац;
7. НОО Мајдан, а села Мајдан и Мутањ припојена су општини Рудник, док је село Сврачковци укључено у састав општине Горњи Милановац;
8. НОО Неваде, а њена територија припојена је општини Горњи Милановац;
9. НОО Савинац, а њена територија припојена је општини Горњи Милановац;
10. НОО Таково, а њена територија припојена је општини Горњи Милановац;
11. НОО Теочин, а њена територија припојена је општини Бершићи;
12. НОО Угриновци, а њена територија припојена је општини Бољковци.

Новообразоване општине су:

1. НОО Горњи Милановац с насељима: Брусница, Велереч, Врнчани, Горњи Милановац, Грабовица, Дренова, Јабланица, Калиманићи,

Клатичево, Луњевица, Љутовница, Накучани, Неваде, Сврачковци, Семедраж, Синошевићи, Таково и Шарани;

2. НОО Бело Поље с насељима: Бело Поље, Враћевшница, Горња Врбава, Горња Црнућа, Доња Врбава, Доња Црнућа, Липовац и Прњавор;

3. НОО Бершићи с насељима: Бершићи, Брезна, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Доњи Бранетићи, Лозањ, Лочевци, Љеваја, Озрем, Полом и Теочин;

4. НОО Бољковци с насељима: Бољковци, Крива Река, Лалинци, Ручићи, Угриновци и Штавица.

Даљим развитком комуналног система повећавани су и задаци општинама. Оне су, као основне ћелије друштва, биле обавезне да самостално организују и обезбеђују задовољавање свих животних потреба грађана на свом подручју. У складу с тим захтевом, од јуна 1957. године вршене су нове територијалне промене општина укидањем економски слабијих и припајањем њихових територија јачим општинама.⁷⁶ Те године територија општине Горњи Милановац се увећава припајањем села из састава укинутих општина Бело Поље и Бољковци: Бело Поље, Бољковци, Враћевшница, Горња Врбава, Горња Црнућа, Доња Врбава, Доња Црнућа, Крива Река, Липовац, Ручићи и Угриновци.

Законом о подручјима општина и срезова у НР Србији од 26. новембра 1959. године укинута су народни одбори општина Бершићи и Прељина. Из састава ових општина, општини Горњи Милановац припојена су села: Бершићи, Брђани, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Доњи Бранетићи, Лозањ, Љеваја, Озрем и Полом. На основу истог закона из састава општине Горњи Милановац издвојена су села Крива Река и Угриновци и припојена општини Рудник.⁷⁷

Следеће административно-територијалне промене уследиле су на основу Закона о изменама и допунама Закона о подручјима срезова и општина у НР Србији од 17. новембра 1962. године.⁷⁸ Поред осталог, укинут је срез Чачак, па је територија општине Горњи Милановац потпала под надлежност новоформираног среза Краљево, а њеном саставу припајају се подручја укинутих општина Прањана и Рудника.⁷⁹

У вези са уставним променама из априла 1963. године Народни одбор општине Горњи Милановац променио је назив у Скупштина општине Горњи Милановац и од 29. јула те године сва своја акта доноси

76. „Службени гласник НРС”, бр. 27/1957.

77. „Службени гласник НРС”, бр. 51/1959.

78. „Службени гласник НРС”, бр. 45/1962.

79. „Службени гласник НРС”, бр. 45/1962.

под тим именом.⁸⁰ Територија јој је остала непромењена. У насељеним местима оснива месне заједнице. И даље је под надлежношћу среза Краљево, до 1967. године, када се укидају срезови као административно-територијалне јединице. Ради остваривања трајне сарадње, планирања и усклађивања својих планова са плановима економског развоја других општина, Скупштина општине Горњи Милановац је од 28. јула 1975. удружена у Међуопштинску регионалну заједницу Краљево.⁸¹ На основу Закона о територијалној организацији општина од 30. јула 1977. утврђено је да општина Горњи Милановац обухвата 62 насељена места.⁸²

Уредбом о начину вршења послова министарстава и посебних организација ван њиховог седишта, Влада Републике Србије образовала је подручне центре, тј. округе 30. јануара 1992.⁸³ Тада је на подручју Србије образовано 29 округа. Општина Горњи Милановац укључена је у састав Моравичког округа, чије је седиште у Чачку.

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL CHANGES WITHIN THE GORNJI MILANOVAC MUNICIPALITY FROM 1815 TO 1995

At present, the Municipality of Gornji Milanovac encompasses 62 inhabited places. They are spread on the territory which passed through different administrative-territorial classifications in Serbia, starting from 1815 to 1995. It was within miner administrative district (*nahija*). This administrative district had five principalities with 111 villages. From 1830, the principalities were renamed in captaincies, while from 1834, administrative districts became districts (later on areas).

According to the Sretenski constitution, passed in 1835, Serbia was administratively classified into areas, administrative districts and municipalities.

In 1839, the law regulations concerning the organization of the municipalities within the miner area were started to be followed. In the beginning, they were a temporary court, and from 1866 - a municipal court. Later on, their number was either increased or reduced according to the fact whether larger or smaller municipalities were prescribed by the Law on Municipalities.

According to the St. Vitus' Day (anniversary of the battle of Kosovo) constitution passed in 1921, areas as administrative-territorial units were repealed. On

80. „Службени лист среза Краљево” бр. 28/1963.

81. „Службени гласник СРС”, бр. 33/1975.

82. „Службени гласник СРС”, бр. 31/1977.

83. „Службени гласник РС”, бр. 3/1992.

26^e April, 1922, the Law was passed according to which the land was classified into regions. In compliance with this Law, the territory of the Municipality of Gornji Milanovac was included in Šumadija region.

In 1929, the country was named the Kingdom of Yugoslavia, and its territory was divided in nine regional units. From then up to the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia, the territory of the Municipality of Gornji Milanovac was within the Danube regional unit.

Highly tumultuous and dynamic administrative-territorial changes occurred throughout Serbia from the liberation up to the end of sixties' of the last century. The territory belonging to the Municipality of Gornji Milanovac was not spared. The changes started with the formation of national liberation boards, administrative districts and areas and they were finished with the formation of the parliamentary municipalities. From 1967, when the administrative districts were repealed, which firstly also happened to areas, this municipality with 62 inhabited places, has directly been connected with the republic authority bodies.

Vitomir Vasilic

CHANGEMENTS D'ORDRE ADMINISTRATIF ET TERRITORIAL DANS LA COMMUNE DE GORNJI MILANOVAC ENTRE LES ANNÉES 1815 ET 1995

La commune de Gornji Milanovac compte actuellement 62 agglomérations. Celles-ci sont situées sur un territoire qui a subi diverses phases de division administrative et territoriale de la Serbie entre 1815 et 1995. Initialement, elle avait fait partie de la nahie de Rudnik, composée de 5 „knežinas” et englobant 111 villages. A partir de 1830 les „knežinas” prirent le nom de „kapetanijas”, alors que les nahies devinrent, à partir de 1834, des districts.

La constitution de 1835, dite „Sretenjski ustav” (constitution proclamée le jour de la Présentation de l'Enfant Jésus) divisa la Serbie en districts, arrondissements et communes.

Dans le district de Rudnik l'application des dispositions de la loi sur l'organisation des communes ne commença qu'à partir de 1839. Au début, celles-ci portaient le nom de tribunaux du juge de paix et, à partir de 1866, celui de tribunaux municipaux. Leur nombre tantôt augmentait, tantôt diminuait, conformément à la loi en vigueur qui prescrivait l'étendue de leur territoire.

La Constitution de 1921, dite „Vidovdanski ustav”, supprima les districts en tant qu'unités administratives et territoriales de la Serbie. La Loi du 26 avril 1922 divisa le pays en régions et en vertu de celle-ci, le territoire de la commune de Gornji Milanovac fut englobé dans la région de Choumadia.

En 1929 l'Etat prit le nom de Royaume de Yougoslavie et son territoire fut divisé en neuf banats. Le territoire de la commune de Gornji Milanovac fut incorporé dans le banat appelle Dunavska Banovina et y resta englobé jusqu'à la capitulation du Royaume de Yougoslavie.

La période comprise entre la libération du pays et la fin des années 60 du XXe siècle fut caractérisée par de nombreux changements d'ordre administratif et territorial dans l'ensemble de la Serbie. Ils ne manquèrent pas d'être opérés sur le territoire de la commune de Gornji Milanovac également. On commença par l'organisation des comités de libération nationale des arrondissements et des districts pour finir par la constitution des assemblées communales. A partir de 1967, année de suppression des districts, précédée par la suppression des arrondissements, cette commune, qui englobe 62 agglomérations, fut directement subordonnée aux organes directeurs de la République.

Vitomir Vasilic

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ

**ЧАЧАК ОЧИМА САВРЕМЕНИКА У ПРВОЈ
ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА**

Љубодраг Поповић
YU 11000 Београд
архивски саветник

UDK: 949.711"18"

У богатој историји овога града дешавало се доста догађаја особито значајних за напредак у постустаничкој Србији XIX века. Њих је велики број, но ми ћемо се овом приликом зауставити само на две, са надом да ћемо у следећим прилозима изнети још више.

Ова два о којима се излаже су „Конаци господара Јована” и „Попис чачанског округа” из 1853. године.

Конаци господара Јована

Јован Обреновић, брат Милоша Обреновића, за време „свог чиновдејствовања” у Рудничком и Чачанском крају за своје обитавање изградио је два конака, један у Брусници а други у Чачку.

Онај у Брусници је после свога одласка из овог места успео да прода 1835. године, а овај у Чачку, и поред настојања од 1838. па до 1847. године, није успео.

Овим прилогом желимо да изнесемо шта смо у истраживањима о „конацима” успели да дознамо.

Брусница

Прикупљајући Ђурђевски порез у месецу јуну 1836. године, Исправничество окружија Рудничког поставило је Управителном совјету питање „за одкупљени бивши дом Његовог Сијателства Дивизионог Генерала и Моравско-подринско Војеног Конменданта Јована Теодоровића Обреновића за Исправничество овдашње”. Оно је на основу питања постављеног од стране среских старешина „оћедули и коликоће-ду сад уз овај Порез за исплатити га прирезати.”¹

Пошто није знало за колико је ово здање „пресечено” Исправничество је питало Совјет за даљи поступак. Добивши овај акт, Совјет је одмах, 13. јуна 1836, проследио кнезу Милошу о овом писму, молећи га да он у овој ствари „настављеније” да.

Одговарајући на ово писмо Совјета, кнез је писао: „...Јављамо да је кућа она са свима припадностима (са свим осталим деловима) њенима узета за 2.500 талира, и препоручујемо Управителиону совјету, да Исправничеству Рудничком наложи, да оно при садашњему купљењу пореза удари прирез, на сваку главу порезску у целом Окружију по један цванцик, и да о њему тачан рачун води, па кад буде прирез покупљен, да га брату Јовану у име одкупа дома преда. Исто тако имаће поступити Исправничество и у време купљења другог пореза, и прирез кој се покупи брату Јовану предати, и тако нека поступа оно дотле, докле се Дом не испалти.”

На крају овог писма он је, вероватно изнервиран ставом Исправничества, написао да „кад је та погодба чињена, био је ту и Исправник и Членови Исправничества Рудничког, и они морају сећати се, како је најпре та кућа прецењена била за 3.000 талита, па смо Ми одбили 500, и остало је за 2.500, о чему им није требало ни питати више никакo.”²

У писму упућеном Исправнику Радоју Бинићанину, Совјет је поновио Милошев одговор и закључио: „По овому долази Совјет Исправничеству поручити, да оно држећи се смисла гореизложеног Височај-

1. АС, ДС, II А ф III р. 25/836.

2. АС, ДС, II А ф III р. 25/836.

шег налога и одговори срезским старешинама на питање њино, и пошто му они тај прирез донесу нека га Оно од пореза одели, и пославши порез овамо, Казначејству, покупљени прирез његовому Сијатељству Господар Јовану преда, тако поступати имајући, дакле цео Дом се не исплати.”

Поступајући по налогу Исправничества, Марко Ракић, капетан среза Качерског, упутио је 18. новембра 1836. године следеће писмо: „По налогу Вашег Сијатељства Нашег Милостивог Господара од 14. т. м. у смотренију Новаца за конак брусничкиј разрезати по Срезу Качерском на сваку порезену главу по 2 цванцика, покупио сам које и пошаљем Вашему Сијатељству покупљени у Срезу Качерском на сваку главу по 2 цванцика на 1414 1/2 глава 2.829 цванцика.”³

Овако као што је поступио Ракић, вероватно су поступиле и остале среске старешине, но на нашу жалост нисмо могли наћи документа о томе.

Чачак

Петар Лазаревић из Карановца (Краљево) упутио је 20. марта 1835. године Јовану Обреновићу писмо следеће садржине:

„Ваша Светлости

Милостиви Господару

Милостиво Писмо наложено дошломме да вам пратим Гога (Зидара) за постављење темељ конака у име Божије које Намеравате Градити и по учињеном нам налогу шиљем 10 Гога који су дошли 17-го овог месеца овди у Карановац.”⁴

Гоге су биле веома вредне, јер је Конак већ у септембру 1835. године био при крају градње. То се види из писма које је Јован Обреновић послао „Сулу” (Вулу Трифуновићу) у Крагујевац.

У писму Јован је писао: „Јоште мие за нови конак мој недостало стакла за пенцере.” Из овог разлога молио је он Вула Трифуновића да му код трговаца тамошњих нађе 2 сандука стакла и купи их за његов рачун. Он је молио да „што дуплије стакло бити може, а најпоследње ако дупле нема, а оно како се добити може.” Сем овога он је још тражио да му се за „13 врата тринаест алки жути које се на врата прекују на сре-

3. АС. КК XIV [Јован Обреновић] број 1311.

4. АС. КК XIV бр. 511).

ди те се с њима повуку врата и затварају.” На крају, као додатак свему, он је захтевао „10 алки мало мањи такођер жути за долапе.”⁵

За све ове набавке он је послао „човека с коњом” који је то имао да однесе у Чачак. Набављач је исто тако имао да од трговца узме „конту” и пошаље му је „да знадем шта остајем за такове дужан.”⁶

Тако се конак Јована Обреновића спремао за функционисање крајем 1835. године.

У књизи „Чачак и Горњи Милановац 1815-1965”, издатој у Чачку 1968. године, а коју је приредио др Бранко Перуничкић, стоји за документа, изнета на странама 437-439, да је то „Извештај о погодби куће Јована Обреновића у Чачку и списак добара купљених од њега.” Овакав наслов могао би да завара корисника и наведе на погрешан пут. Пошто предмет о овој ствари није дат у целини, већ само делимично, сматрамо да смо дужни да изнесемо ради правилног закључка целину радње везану за једну од најстаријих зграда у Чачку познату под именом „конак господара Јована Обреновића.”

О чему се заправо ради.

После познатих догађаја везаних за буну присталица кнеза Милоша у 1839. години, Јован Обреновић је по судској пресуди изреченој од стране „Чрезвичајног суда” морао да напусти Чачак и пређе у Београд. Његов конак у томе граду остао је упражњен.

За новостворене установе формиране на основу тзв. „Турског устава” био је потребан простор за обављање свакодневне делатности. Суду и начелству, органима власти, био је потребан „радни простор”, а он се по мишљењу „Правитељства” налазио у испражњеној кући Јована Обреновића. Овај се простор могао добити откупом наведене зграде.

Сазнавши жеље чачанских органа власти, Почечитељ внутрених дела ступио је у контакт са Јованом Обреновићем. У усменом разговору ове двојице испољене су обостране жеље, Јованова да кућу прода, а Попечитеља да је купи.

У том смислу је и „Правитељство”, преко Попечитељства внутрених дела, 27. октобра 1839. године упутило писмо Начелству округа чачанског. У писму је стајало да пошто „Правитељство” има намеру да кућу Господара Јована Обреновића која се налази у Чачку, у споразуму са њим откупи, потребно је претходно извршити њен преглед и о стању зграде обавестити Попечитељство. Начелство је имало задатак

5. Орманс. *Српски рјечник исцумачен немачкијем и латинскијем ријечима* скупио га и на свијет издао Вук Стефановић Караџић, Београд, 1898, стр. 135.

6. АС, КК-ХIV бр. 682.

да „речену кућу, простор авлије и к њој принадлежеће зграде прошири, цело стање њено садашње добро спровидивши с назначенијем од каквог је материјала она почињена, с колико соба и други преграда, које је величине и дужине свака соба и сва кућа с простором авлије, и од каквог су материјала остале зграде направљене, опште и заједно са мњењем сваки, колико би она према том стању данас вредила, Попечитељству овом даљег ради поступка достави.”⁷

Поступајући по наведеном наређењу, Начелство је саставило комисију за преглед и процену куће. У њој су према одлуци начелника били од стране начелства он и казначеј а по договору од стране Суда председник и члан Васа Симић.⁸

Ова комисија је „истој кући отишавши спровидила које је цело стање њено.” О томе је сачинила детаљан опис и послала га Попечитељству.⁹

У продужетку начелство је саопштавало да чланови комисије „нису могли собе у конацима шацованим премерити”, јер су се кључеви налазили код Јована, а овај је у Београду. Чланови комисије су „по знању својем и спољашњем мерењу и прегледу ове конаке с стајама њиовим описали”.

А „што се вредности спрема њеног стања тиче, које Високославно Попечитељство од Началничества мњење захтева, данас да би од прилике 50.000 чар. гроша вредило”, дала је своје мишљење комисија.

Закључујући свој извештај 9. новембра 1839, начелство је писало да „особито и једна ливада која је с конаком скопчане наоди се, која је 100 дуката цесарска у вредности, иако се не откупи мораће да јој се штета од конака свагда причињавати.”¹⁰

Међутим, описујући „Конак стариј”, Комисија је вероватно из незнања дала и једну погрешну констатацију. Говорећи о њему, она је тачно констатовала да је био грађен за муселима, али је погрешно навела чињеницу да је новац, пошто је он продат Јовану Обреновићу за 3.000 гроша, незнано куда отишао, рекавши да ови „новци куд су од њега употребљени не знасе”¹¹ но ситуација са овим новцем је била сасвим другачија.

7. АС, МУД, П ф II р. 144/840.

8. Начелник Милосав Перуничкић, казначеј Сима Молеровић, председник суда Милош Тајсић. Љубодраг Поповић: *Шемањизам Кнежевине Србије 1839-1851*, Архив Србије, Београд 1999, стр. 91 и 185.

9. Опис се овде не даје, јер је већ изложен у наведеној књизи у целини.

10. АС, МУД, П ф. II р. 144/840.

11. АС, МУД, П ф II р. 144/840.

Шаљући своје писмо 12. јуна 1836. године Управителном Совјету Исправничество окружија Чачанског га је обавештавало да „Његово Сијатељство Дивизиониј Генерал и Воениј командант Моравско-Подрински Милостиви господар Јован Т. Обреновић, изволео је под 27. маја т. г. по Секретару свом 3.000 гроша Исправитељству Окружија послати, за јацију, коју је вилајет нанео градећи стариј конак Муселима у Чачку, кој је потом Његовом Сијатељству подигао; из узрока тог дакле што је његово Сијатељство све на онај конак из своје собственности окром јације коју је вилајет нанео, потрошио благоволио је и ову исплатити.”¹²

У даљем тексту, говорећи о овом новцу, исправник Димитрије Маџаревић је јављао Совјету да „Његово Преосвештенство Г-дин Епископ Ужичкиј Никифор поискавао је паре ове да би се за грађење школе која се сад у Чачку, гради употребиле. Немајући никаквог упутства шта да са овим новцем чини, исправник је молио Совјет за „упутство” како ће предпохваљеним парама поступити.”

И сам Совјет није знао како да поступи, па је 22. јуна упутио ово писмо Кнезу, пишући да „исто тако немогући ни Управителни Совјет без припита Ваше Светлости овому предмету решенија дати, подноси га највећом покорностију Вашој Светлости на милостиво решеније.”¹³

Одговор на ово писмо нисмо нашли међу постојећим документима, али знајући све особине кнеза Милоша, овај новац није свакако могао нестати, „испарити”, већ је вероватно употребљен за оно што је и Епископ тражио.

По добијеном одговору о стању Јованове куће, Попечитељство је 18. новембра 1839. г. упутило писмо Намесништву. У њему је оно писало да „не могући по истому предмету без височајшег наставленија даље поступити, доставља Попелитељство внутрених дела ствар благоуређенију Предпохваљеном Наместничеству.”

Одговор тројице намесника, Аврама Петронијевића, Јеврема Обреновића и Томе Вучића Перишића, стигао је убрзо. Они су у писму Попечитељству писали „били истиј Г. Јован пристао на ону прецену куће, коју је Началничество Окружија Чачанског учинило, и за то, ради скончанија предмета овог, нека Попечитељ внутрени дела ступи о том у споразуменије с реченим Г. Јованом и отговор његов нека нам саобшти.”¹⁴

12. АС, ДС, II А ф III р. 25/836.

13. АС, ДС, II А ф III р. 25/836.

14. АС, МУД, П ф II р 144/840.

Поступајући по овом налогу, Попечитељство је послало свог секретара Јована Николића да са Јованом о овој ствари разговара. Упитан да ли пристаје на процену коју је у вези са кућом и осталим зградама учинило Начелство, он је одговорио да не пристаје, рекавши да је ову процену извршио Перуничих „кога он за свог највећег злотвора држи”. По Јовановим речима само ова двоспратна кућа га је коштала више од 75.000 гроша, те када би му Правитељство за ову кућу и остале зграде које се налазе у сачињеном попису „100.000 гроша чаршијских, на коју цену он пристаје, платило, да би на штети, у соразмерију саме вредности, био”.

Пошто се нашло у оваквој „пат позицији”, Попечитељство је одустало од даљих преговора, и на томе се овај покушај завршио.

По ступању на престо, кнез Михаило је вероватно прегледао и пословање Намесништва. Међу актима његовим на које није стигао одговор био је и проблем са кућом Јована Обреновића у Чачку. У вези с тим је по кнежевом налогу његов „Представник” Аврам Петронијевић 30. марта 1840. године упутио писмо Попечитељству внутрени дела захтевајући „да о делу томе час пре надлежно известије овамо пошаље”.

На ово писмо следио је и одговор објављен у наведеној књизи „Чачак и Горњи Милановац”. Он, сем што је изнео неке од ствари у вези са разговором око куће Јованове, није се, као што се види из наведених докумената, могао односити на било каква „добра купљених од њега”. Никакви даљи контакти у овом смислу нису настављани ни следећих година, а они су од 7. септембра 1842. године, Јовановим одласком са кнезом Михаилом и братом Јевремом из Србије били и онемогућени.¹⁵

Новембра те 1847. године Попечитељство финансија је због докумената потребних Попечитељству правосудија у парници око среске куће у Трстенику упутило писмо Попечитељству внутрених дела. У писму је стајало да је то Попечитељство дознало од Начелства округа Чачанског „да се сва акта бивше Моравско-Подринске Војне команде у једном чардачету Г. Јована Обреновића под надзиранијем његовог Пуномоћника Степана Каргановића налазе.”

Када је ово сазнало, Попечитељство финансија је било наложило Начелству среза да „иста акта од Каргановића изиште, и као званична у своју Архиву стави”. Одговор начелства је гласио „како оно та Акта у своју Архиву због велике тескобе, и слабог стања зданија примити и ставити нема где.”

15. *Историја српског народа*, књ. V-1, стр. 259.

Закључујући ово писмо истакнуто је да се не би „ова званична Акта, која и Попечитељству Внутрених дела по струци војној и Попечитељству Финасије по новчаној струци можда више пута потребовати могу, по приватним чардацима повлачила.“¹⁶ Попечитељство финансија умољава Попечитељство Внутрених дела, да оно наредбу учинити изволи, како би се поменута акта овамо у Београд, пренела, и у Архиву хваљенога Попечитељства ставила.¹⁷

После неколико дана, крајем новембра, следио је и налог Попечитељства внутрених дела да оно сва ова акта бивше „Моравско-Подринске Военне Команде“, пошто нема где да их смести, покупи и „на рабацијским колима, која ће имати под кирију погодити овоме Попечитељству пошаље.“

Међутим, одговор Начелства који је стигао тек после месец дана, крајем јануара 1848. г., садржавао је и једну нову чињеницу. Њу је Начелству изнео пуномоћник Јована Обреновића. Он је, када му је начелство затражило кључ од оних просторија „у којој се Архива Моравско-Подринске команде и Г. Јованова од свију година његовог чинодејствовања наоди,¹⁸ да онде има и такви акта, свидитељства, Тапија и рачуна коекаквиј која он жели из Акта Моравско-Подринске команде издвоити и за Г. Јована задржати.“¹⁹ Само пак начелство је тражило од Попечитељства решење по овом захтеву, на основу кога би оно касније дејствовало.

У одговору упућеном Начелству, Попечитељство је навело да се оно слаже да начелство Каргановићу „дозволи она акта из Архиве одвојити“, а остала да пошаље како му је у ранијем упутству речено у Попечитељству.

Извештај Начелства округа чачанског поднет половином фебруара доносио је да је Каргановићу у присуству помоћника Окружног начелника било дозвољено да се „Акта из Архиве Моравско-Подринске Канцеларије, која Г. Јовану као приватна принадлеже“ издвоје, а званична Акта „су у сандук један Начелничества заковата, и та Акта онако пакована у сандуку Високославном попечитељству по рабацији Ђури Ковачевићу, за цену од 50 гроша, послата у Београд.“²⁰

Значај оваквог решења Попечитељства, и извршеног налога од стране Начелства, био је вишеструк. Доласком ове Архиве била су спа-

16. Подвукао П. Љ.

17. АС, МУД, П ф III р. 129/848.

18. Подвукао П. Љ.

19. АС, МУД, П ф III р. 129/848.

20. АС, МУД, П ф III р. 129/848.

сена драгоцен документ која данас чине основу одељка „Јован Обреновић” фонда Кнежеве канцеларије у Архиву Србије. Она служе као незаобилазан фактор у изучавању историје чачанског краја.

Попис „чачанског округа” 1853. године

Пописи су једна од најважнијих и истовремено најтежих радњи у оквиру статистике. Ови пописи бележе податке који имају да служе разним административним потребама, а служе и као грађа за научна испитивања.

Што су историјске науке за расветљавање прошлости, то је статистика за стварно сазнање садашњости. Но, она се не зауставља само на ономе што је данас, него обухвата и оно што је било.

Прихватајући ова сазнања о статистици, наши преци су је унели још као обавезу доста рано. Они су још од 1834. године започели са прикупљањем и обрадом најразличитијих података. Као своју обавезу они су то унели и у уредбе засноване на Уставу, као што је онај из 1838. године, у историји познатом под називом „Турски устав”.

У периоду од 1834. до 1853. године обављено је седам пописа. Године 1854. припреман је нови, осми попис. У циљу припреме за тај попис чињене су разне радње, а вероватно је и овај попис који ћемо изложити један од таквих покушаја.

Петнаестог фебруара Полицајно одељење Попечителства внатрених дела, задужено и за статистику је предложило „да се свим началничествама и Управитељству вароши Београда препоручи, да она попишу колико у Отачеству нашем има: Окр. началничества, Судова, Срезова, Обштина, Примир. [ителни] судова, Села, Кућа; Зданија Правителствени (државни), Окружни, Прав. [ителствени], срезски кућа, Кућа обштински, Шпитаља, Бања; њива обштински, ране обштинске, Бикова и Ајгира Обштински; Барутана, Фабрика; колико има житеља, порески глава, чиновника Полицајни, чиновника судејски; скела на Рекама, Карантина, Ђумрука, Полукарантина, састанака, колико има чиновника ђумручки, Санитетски, служитеља њини; Свештеника, Калуђера, Протојереја, Наместника, Архимандрита, Игумана; Школа основни, Учитеља, Бака, Школа женски, Ученица, Школа приватни, ученика у њима, Школа женски приватни, њини ученица, Школа трговачки, ученика исти; Школа на другим језицима; Епископа, Консисторија и Калуђерица.”

Седамнаестог фебруара је одлучено „по предложеному да се поступи”. Акт о томе отпослат је 20. фебруара 1853. године.²¹

Одговори на постављена питања стигли су почетком 1854. године. Међу њима и одговор Начелства округа чачанског, чију садржину овде износимо:

Сума свега пописа за округ је: Начелство округа 1; Суд окружни 1; Срезова 4; 59 општина; 58 примирителних судова; 223 села; 6.924 куће; 6 зданија правит.; 5 кућа правит. срезски; 59 кућа обштински; 18 црква, 4 манастира; 2 барутане. 16.150 ока хране; 35.234 житеља; 8.038 порезки глава; 345.785 гроша годиш. пор.; 15 полицајни чиновн.; 11 судејски чиновн.; 6 полицај. практиканата; 7 судски практик.; 86 пандура полицајски; 4 пандура судејска; 2 поштара, 5 поштански служитеља; 7 скела; 1 карантин; 1 Ђумрук; 2 чиновника карантинска; 1 чиновник ђумручки; 7 карантински служитеља; 1 ђумручки служитељ; 32 свештеника, 18 калуђера; 2 протојереја; 2 намесника; 2 игумана; 12 школа; 351 ученика; 1 женска, 24 ученице; 3 конзисторија, 3 вароши и 1 испосница.²²

А по срезовима је то изгледало овако:

Срез Драгачевски:

1 срез; 17 општина; 17 прим. судова; 40 села, 1400 кућа; 1 кућа правит. среска; 17 кућа обштински; 6 цркви, 2 манастира; 2 барутане; ране општинске 1950 ока; житеља 3560; порески глава 2.682; данка годишњег 134.100 гроша; 2 полицајна чиновника, 6 полицајна пандура; 1 скела; 9 свештеника, 7 калуђера, 1 намесник, 1 игуман; 1 школа основна; 1 учитељ, 33 ученика.

Срез Карановачки:

1 срез; 18 општина; 18 прим. судова; 38 села, 2493 кућа; 2 куће правит. среское; 18 кућа обштински; 5 цркви. 5.700 ока хране општинске; житеља 12.787; порески глава 2.214; данка 55.460 гроша, 2 полицајна чиновника, 6 полицајни пандура; 1 скела на рекама; 10 свештеника; 4 основне школе, 4 учитеља, 53 ученика.

21. АС. МУД. П. деловодни протокол № 702/1853.

22. АС. МУД. П ф П р. 42/854.

Срез Трнавски:

1 срез; 12 обштина; 12 прим. судова; 28 села, 1661 кућа; 4 зданија правит. окружни, кућа правитељ. срески 1; кућа обштински 12; цркви 4, манастира 1. ране општинске 8.500 ока; житеља 8.987; порески глава 1.634, данак годишњи 81.750; 2 полицајна чиновника, 1 полицајни практикант, 4 полицајна пандура; 1 поштар, 3 служитеља поштанска, скела на рекама 1; 8 свештеника, 1 калуђер, 1 протојереј; 4 основне школе, 4 учитеља, 130 ученика; 1 женска школа, 24 ученице; 1 консисторија; 1 варош.

Срез Студенички:

1 срез; 11 обштина; 10 рим. судова; 117 села, 1120 кућа; 1 кућа прав. среска; 10 кућа општине; 2 цркве, 1 манастир, хране нема; 8.600 житеља; 1.301 пореска глава, 65.050 гроша годишње; 3 полицајна чиновника, 58 полицајних пандура; 3 скеле на рекама; 1 карантин, 1 ђумрук, 2 чиновника карантинска, 1 чиновник ђумручки; 7 карантинских служитеља, 1 ђумручки служитељ; 3 свештеника, 10 калуђера, 1 намесник, 1 игуман; 1 основна школа, 1 учитељ, 20 ђака; 1 варош; 1 испосница.

Варош Карановац:

1 окружно надлежатељство; 1 окр. суд; 1 обштина; 1 прим. суд; 250 куће; 2 зданија правит. окружна, 2 обшт. куће; 1 црква; 1300 житеља, 207 порески глава, 9.425 гроша годишњи порез; 6 полицајни чиновника, 11 судејскиј, 5 полицај. практикант; 7 судеј практик; 12 полицајни пандура, 4 судејска пандура; 1 поштар, 2 поштанска служитеља; 1 скела на рекама; 2 свештеника, 1 протојереј; 2 осн. школе, 2 учитеља, 103 ученика; 1 варош.

ČAČAK IN THE EYES OF CONTEMPORARIES IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

Apart from the events he took part in, 'Master' Jovan, a brother of duke Miloš, bequeathed two lasting memorials, two palaces. Out of them, the palace in Čačak still presents a town decoration. The author in his paper wanted to present some unknown data related to the attempt of the sale of the mentioned palace to the Serbian state, as well as to the preservation of cultural treasury, testimony concerning Jovan's work, archives of particular importance.

Both the inventories from the 19th century and contemporary registers are preceded by a series of activities. These inventories are of major significance. The recorded data are beneficial for various administrative and scientific studies. The publication is essential as to save this treasury from oblivion and negligence.

On the basis of the data briefly presented, the author aims to inform the social and scientific public about the stated issue.

Ljubodrag Popović

LA VILLE DE TCHATCHAK VUE PAR UN CONTEMPORAIN DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

L'hospodar Yovan, frère du prince Miloš, nous a légué, outre les notes sur les événements auxquels il avait pris part, deux palais, dont celui qui se trouve à Tchatchak est un bijou d'architecture qui rehausse l'aspect de la ville.

L'auteur du présent texte a voulu exposer ici certaines données inconnues relatives à la tentative de vendre ce palais à l'État serbe, mais aussi celles qui concernent le trésor qui y est déposé, – documents d'archives d'importance capitale qui gardent le souvenir de l'activité de Yovan.

Les inventaires dressés au XIXe siècle, ainsi que ceux de nos jours, avaient exigé toute une série d'opérations préliminaires. Or, l'importance de celles-ci est immense. Les inventaires enregistrent des données qui, tout en étant utiles aux divers services administratifs, présentent de l'intérêt comme documents, étant donné qu'ils fournissent des informations nécessaires à ceux qui s'occupent de recherches scientifiques. Il faut les publier, car, comme trésor enfoui, elles ne servent à personne.

Nous espérons que les données que nous avons publiées ici atteindront le but que nous nous sommes proposé: mettre celles-ci à la connaissance du public et des savants.

Ljubodrag Popović

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

ЧАЧАНСКО КЊИЖАРСТВО ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Радован М. Маринковић
УУ 32000 Чачак
Раднице Поштомба 8

UDK: 655.4

У књижарству је увек присутно деликатно питање да ли је књига роба или културно добро. Још је Дидро својевремено записао да „они који се руководе општим начелима врло често греше кад тржиште што вреди за израду ткањина примењују на књижарска издања”. Због тога је проучавање прошлости и садашњости књижарства неопходно како би се на прави начин могла предвидети и будућност књиге и очувати њена првенствена намена – културна.¹

Чачак је средином XIX века био типична србијанска трговачка, занатлијска и кафанска чаршија, са мало богатијих, много сиротиње. Куповна моћ грађана била је слаба, сељака – још слабија. Сем гимназије, која је сељена и у Ужице, радила је у чачанском крају покоја основна школа.

1. Велимир Старчевић, *Старо српско књижарство*, „Просвета”, Београд, 1997.

Године 1848. у вароши је отворено читалиште,² претеча Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис”. Две године касније – пивара Фердинанда Крена, аустроугарског поданика, рођеног у Руми, који се, као пинтер, доселио у Чачак; био је ово у вароши први индустријски погон.³

Окружно начелство, среска начелства, општински судови, цркве и манастири, занатлије, чиновници, учитељи и кафеције набављали су канцеларијски материјал од трговаца мешовитом робом. Књиге су углавном продавали књижари торбари. Тражени су и пренумеранти за поједина издања. Стојан Новаковић, научник и државник, сећајући се тог времена, писао је 1900. године: „Путујући по Србији у разним приликама, ми смо могли собом видети како, уз некакве лонце и ђинђуве, стоји табла на којој пише „Књижарница” (тога и тога), као што је прописивао закон, а књиге је требало тражити, докле их спазите у неком углу у рафовима или каквом орманчићу”.⁴

Како су изгледали ти дућани, осведочио је стари чачански прота Радомир Кречковић: „Дућани су били начињени од дасака са ћепенцима, који се подигну те дућани се њима затворе. А, кад се спусте на два коца, који су били побијени пред дућаном, онда је дућан отворен и на ћепенку седи газда... Они су у својим дућанима држали по мало шећера и кафе, пиринча и соли и зејтина, стакларије и гвожђурије, лонаца и конаца и хартије и мастила и плајвазова, гушчијих пера и лењира, шамија и фесова, чивита и крмеза, чоје и фланела, подвеза и чешљева, мерцана и ђинђува, урочака и тако даље. Од свачег по мало. И, сав еспап из највеће трговине, у то време, могао се натоварити на двоја рабаџијска кола. Трговци су за еспап ишли на коњима. Договоре се њих пет-шест, па заједнички крену у Београд. У ћемере ушију по десет, шесет или сто дуката, па их опашу око себе. Купљену робу упакују у сандуке и у Чачак пошаљу по кириџијама.”⁵

Прота Кречковић не помиње књижаре, ни књиге. Уз други „еспап”, понеку књигу, уџбенике и писаћи прибор продавали су трговци мешовите робе.

2. Документација Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” у Чачку. Ово је било читалиште новина.

3. Подаци из каталога изложбе докумената и предмета о породици Крен и Станковић у Међуопштинском историјском архиву у Чачку (МИАЧ), 2002. године.

4. Стојан Новаковић, *Српска књижа и њени продавци и читаоци у XIX веку*, Државна штампарија, Београд, 1900, стр. 84.

5. Текст прота Кречковића објављен је 1. фебруара 1925. године у чачанском часопису „Полет”.

Пошто се средином XIX века у Србији почело манипулисати са ценама књига (превасходно уџбеника), Попечитељство просвештенија именовало је, преко уредника „Српских новина” Милоша Поповића, „главног првог књижара”, 1852. године у седиштима округа књигопродавце, односно подкњижаре. Они су стекли право да, уз другу робу широке потрошње, продају ђачке уџбенике, који су и највише куповани. У Чачку је, за цео округ, ово поверено трговцу Мићи Милијановићу, који је, иначе, биран и за председника општине.⁶ Наредних година и Вулу Пантелићу, пореклом Крагујевчанину, који је такође биран за општинског часника. По свој прилици, и он је продавао само уџбенике и писаћи-канцеларијски материјал, не и књижевна дела, што се уочава и из чињенице да је неке књиге, као пренумерант, куповао само у једном примерку.⁷ Пантелић је био овлашћени продавац издања Државне штампарије кратко – нема га међу живима 1863. године.⁸

Није утврђено где су се налазиле трговинске радње Миће Милијановића и Вула Пантелића. По логици, недалеко од школа и државних надлештава.

Када је 14. јула 1878. године усвојен Закон о књижарској радњи, управа Државне печатње по свим окрузима у Србији склопила је уговоре са књижарима, овлашћеним за продају књига. Из тог документа сазнаје се да је књижару у Чачку поседовао трговац Никола Радовановић, који је биран за општинског одборника, председника и под крај XIX века за народног посланика. Књижара му се налазила у данашњој Кужељевој улици, до тадашњег хотела „Париз” (данас нови истоимени ресторан). Била је то приземљуша, трошна, од слабог грађевинског материјала.

Радовановић је после поплаве која је задесила Чачак 1896. године имао знатног удела у завршетку бедема за заштиту вароши од Западне Мораве. Заслужан је и за то што су се у време када се налазио на власти постављени тротоари око занатлијских, трговинских и угоститељских радњи. У књижари је углавном продавао уџбенике, песмарице и понеку другу књигу из лепе књижевности.

6. Марија Орбовић, *Чачанско цитампирство и издаваштво – Библиографија 1833 – 1941*, Градска библиотека, Чачак, 1998; исти аутор, *Књижар и цитампир Исидор А. Пејровић*, Зборник радова Народног музеја, XXVI, Чачак, 1996, стр. 144. Аутор овог прилога захвалан је Марији Орбовић и за друге информације о старом чачанском књижарству. Не малу помоћ пружио ми је и Радос Ж. Мацаревић, саветник у МИАЧ.

7. Радисав – Мића Цајић, *Пренумерантин из чачанског краја на књижу у XIX веку*, „Глас библиотеке”, 4, Чачак, 1991, стр. 38–94.

8. Попис имовине и лица у МИАЧ.

Никола Радовановић је умро 29. октобра (по старом календару) 1904. у својој 85. години. Био је одушевљени обреновићевац, члан Либералне странке, носилац осам ордена. Четири године касније преминула је и његова супруга Јелика, носилац Ордена Светог Саве.⁹ Деце нису имали, па су њихову имовину наследили Николини синовци. Књижара је припала Вујадину Радовановићу.

Други чачански књижар био је Војислав М. Андрић (рођен 4. децембра 1857. године, вероватно у Ваљеву). Није утврђено где му се налазио књижарски дућан, узет под закуп. Тражио је 15. новембра 1883. финансијску позајмицу од пивара Фердинанда Крена: „Ја сам узео овде дућан од г. Николе Митровића, да у њему отворим радњу књижарску, погодио сам и тишлерај за исту радњу и он је већ готов... Молим вас најпокорније да ми учините доброту, и позајмите 60 дуката за месец и по, ја ћу на то време извадити из штедијонице и вама вратити, а издаћу вам признаницу на узету суму”.¹⁰ Позајмицу није добио. Ипак, отворио је књижару 31. децембра 1883, свакако у најужем центру вароши. У Чачку се Андрић задржао само три године – књижарством је наставио да се бави у Ваљеву.

Зна се за још једног старог чачанског књижара – Стевана Хаџи Поповића. Он је, као књижар, 14. јануара 1885. године уплатио некакав новчани прилог у фонд сиромашних ђака. Убрзо се одселио из Чачка и у Крагујевцу отворио издавачку књижару.¹¹

Нови чачански књижар постаће Исаило А. Петровић. Рођен је 29. јануара 1865. у Крушевцу. Књиговезачки занат изучио је негде у Румунији. Говорио је више страних језика. Књижару у Чачку отворио је 1888. године на Великој пијаци (данашњи Трг жупана Страцимира, по прилици где је јужни централни део Дома културе), у својој кући, грађеној на спрат, од тврдог материјала. У приземљу се налазила књижара са књиговезницом и мањом штампаријом, а на спрату – стамбени део. О Петровићу је писао Никола Зега, учитељ цртања у Чачанској гимназији (од 1890. до 1899. године): „Његов предузимљив дух терао га је да створи себи бољу будућност. У Чачку није било тада књиговезаца, а многи Чачани имали су доста поцеланих књига, па и државна надлештва и општине дадоше Исаилу књиге и протоколе на повезивање. Исаило је поред књиговезнице отворио и књижару у којој је држао по-

9. Јован Кривача и Илија Кривачић, *Забелешке знајнијих догађаја (1853–1909)*, „Изворник”, грађа Међуопштинског историјског архива, 1, приредио: Милутин Јаковљевић, Чачак, 1984, стр. 32–34.

10. МИАЧ. Фонд Фердинанда Крена и Станковића. К-1.

11. М. Орбовић, *Књижар и цртач Исаило А. Петровић...*, стр. 145.

ред школских уџбеника, разних књига из лепе књижевности наших и страних писаца; а поред тога продавао је и писаћи материјал.”¹²

Петровић се у Чачку и оженио. Супруга му је била Персида – Ми-ма, кћи столара Јована Пајовића.

Иако продаја књига и канцеларијског материјала није у тадашњој Србији била уносна,¹³ Петровић је након отварања књиговезнице и књижаре убрајан међу богатије Чачане. По политичком опредељењу био је напредњак, истакнути обреновићевац, па је добио више одликовања, која, међутим, нису изостајала ни после 1903. године када је на српски престо ступио краљ Петар I Карађорђевић.

Његова радња носила је званичан назив: Краљевска српска повлашћена књижара Исаила А. Петровића. Ово се уочава и са цртежа тог објекта, чији је аутор академски сликар Драган Ђирковић.

Исаило А. Петровић је 1. јуна 1888. обавестио грађанство да је отворио и штампарију (са две ручне штампарске машине „Бостон”). У посебно обнародованом, за ту прилику, летку истицао је да штампа визит-карте, трговачка писма, извештаје, јеловнике и „рапорте за господу гостионичаре”, позиве за свадбе и забаве, посмртнице...¹⁴ Штампало је и седам књига, а једну је потписао као издавач.¹⁵

Спорио се са Стеваном Матићем, који је своју штампарију 1898. године пренео из Горњег Милановца у Чачак. Матић је успео да одговарајуће министарство забрани Петровићу бављење штампарством. Због тога је он своју штампарију 1900. године издао под закуп (9. маја) Владимиру С. Стевановићу и Петру Т. Лилићу, који су, по еснафским прописима, за разлику од Петровића, били квалификовани за штампарски посао.¹⁶

Иначе, Петровић је био добар књиговезац и успешан књижар. „Његова књижара била је добро снабдевена књигама из белетристике, уџбеницима, разним канцеларијским материјалом и школским прибором, као што су: хартија, мастило љубичасто и антрацен, оловке, креде, разни обрасци за деловоднике и друге административне књиге. Пакети са порученом робом слати су школама, судовима, општинсма и појединцима из даље и ближе околине Чачка (Гуча, Марковица, Тијање, Д. Краврица, Прилипац, Лучани, Миросаљци, Миланца, Студеница,

12. Преузето из рада М. Орбовић. Иначе, Зега је овај текст публиковао у „Гласнику књижара”, 1. Београд, 1924.

13. На ово указује Старчевић у монографији *Ситно српско књижарство*.

14. Као под 10, К-8.

15. Као под 12, стр. 146–147.

16. Исто, стр. 149.

Жича, Каменица, Међуречје, Павлица, Прислоница и друга места). Продавао је и вредне књиге у претплати, па се из његове „Књиге дуговања и потраживања” може установити ко су, на пример, били претплатници књиге „Знаменити Срби XIX века”, али и других”.¹⁷

Петровић се бавио и другим пословима. Радивоје А. Павловић, књижар из Чачка, писао му је 9. априла 1909. године: „Књижарску радњу коју сам од вас купио 1907. године (и коју сам вам исплатио) исту радњу сам тј. продао Ан[астас] у Ђ. Константиновићу* коју ће он убудуће на своје име радити. Према горњем и пошто сам престао обављати књижарску радњу, то више не важе ни писмени ни усмени уговори”. Из писма се не може разабрати да ли се радило о купопродаји или закупу, јер Павловић у продужетку писма и ово наглашава: „За кирију нисам више одговоран и досадашњу кирију платио сам вам”.¹⁸

Петровић је књижарски материјал набављао у више земаља Европе. У Чачак је, иначе, донео и први грамофон и два бицикла – за себе и супругу, па су заједнички, на њима, путовали и до Београда.¹⁹ Било је то 1897. године. За његово име везује се и оснивање Велосипедског (бициклическог) клуба у Чачку. Развио је трговину бициклима у Чачку, Нишу и Крагујевцу, затим шиваћим машинама „Викторија” (које је продавао и на отплату) и пумпама за воду „Нијагара”. Све то убрзо је оставио, па је живео од свог иметка.²⁰

Исаило А. Петровић учествовао је у Српско-бугарском рату 1885/86, балканским и Првом светском рату, у коме је страдао 25. новембра 1914. године код села Брестовика; сахрањен је код цркве у Коларима.²¹ Убили су га неки српски војници, којима је чувао новац.²²

Именом Исаила А. Петровића, првог чачанског штампара, названа је награда коју Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”, од 2000. године, додељује аутору најнадахнутије ликовно обликоване књиге објављене у Чачку. Први добитник је Зоран Јуреш, члан УЛУС-а, власник издавачке куће Графика Јуреш.

И док су први чачански књижари били само продавци-трговци, Петровић се бавио и књиговезаштвом и штампарством.

* Касније се у документима помиње са презименом Костадиновић.

17. Исто, стр. 149.

18. МИАЧ. Фонд Сретена Пајовића, К-1.

19. Као под 10.

20. Исто, стр. 150.

21. Исто, стр. 151.

22. Марија Орбовић није указала на ову појединост. Учинио је то Старчевић у књизи *Стиа-ро српско књижевство*.

Шематизми Србије у последњим деценијама XIX века помињу двојицу државних књижара у Чачку, а једног у Гучи. Имали су, по „слову” тадашњих прописа, повлашћен положај у продаји књига (посебно уџбеника) државне штампарије. Наравно, продавали су и писаћи, канцеларијски материјал и учила. Од 1892. до 1900. године у Чачку су то били Никола Радовановић и Исаило А. Петровић, а у Гучи Спасоје Ђорђевић.

После 1900. године они постају овлашћени књижари. Никола Радовановић до своје смрти 1904, али не и његов наследник Вујадин Радовановић. Петровић, пак, остаје повлашћени књижар до 1907, а Ђорђевић до 1912. године, када га наслеђује син Божидар.

У међувремену статус повлашћеног књижара добијају и неки други Чачани. Од 1905. године то су Јеврем Јововић и Милутин Шибалић. У 1909. и 1910. години статус повлашћеног књижара имао је Радивоје А. Павловић. У 1910. шематизам не помиње Шибалића, али ту је Анастас Ђ. Костадиновић у књижари која је претходно била власништво Исаила А. Петровића. У 1912. власници фирми били су Јововић и Костадиновић.²³ Није утврђено где су биле књижарнице Јововића и Шибалића, реална је претпоставка – у центру вароши, код школа и државних надлештава, или на Великој пијаци (данас Трг жупана Страцимира).

Уследио је (1915) наставак суровог Првог светског рата, а време окупације, до октобра 1918. године, није погодновало ни књижарству.

THE BOOKSELLING IN ČAČAK UP TO THE FIRST WORLD WAR

In 1852, the first merchants authorized for bookselling, particularly for textbooks, and writing paper appeared in Čačak. At that time, Mića Milijanović, and after him, Vule Pantelić, a merchant, was the first to receive this permit by the Ministry of Education (*Popečiteljstvo prosvete*). Nevertheless, the first bookstore was opened in Čačak in 1878 by Nikola Radovanović, who was appointed as the governor and representative of the Municipality. A decade later, Isailo A. Petrović, who was born in Kruševac in 1865 and trained in Romania, joined them. First he opened bookbindery and bookstore in Čačak, and a printing shop in 1898. In such a way, he became the first printer in Čačak. Upon his death in 1904, Radovanović was succeeded by his nephew Vujadin Radovanović, but his book-

23. Податке из шематизама у МИАЧ комплетирао Зоран Маринковић, запослен у тој чачанској установи културе.

store was a short-term. In 1907, Petrović stopped dealing with this job. He was killed in the war in 1904.

Apart from them, after 1883, Vojislav M. Andrić and Stevan Hadži Popović were shortly engaged in bookselling, and upon 1904, Radivoje A. Pavlović, Anastas Konstantinović (Kostadinović), Jevrem Jovović and Milutin Šibalić joined them. However, those bookstores were not long-term ones – they were almost distinguished by the First World War.

Using the authentic archives and literature, the author presents in this paper the development of bookselling in Čačak, a typical Serbian small town in the second half of the 19th century and early 20th century.

Radovan M. Marinković

LIBRAIRIE À TCHATCHAK AVANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Les premiers commerçants qui étaient autorisés à vendre des livres aussi, en particulier des manuels scolaires et des fournitures d'école et de bureau, apparurent à Tchatchak en 1852. Cette autorisation fut accordée par le Ministère de l'éducation à Mića Milijanović et, ensuite, au commerçant Vule Pantelić. Cependant, la première librairie véritable fut fondée en 1878 par Nicolas Radovanović qui fut, pendant un certain temps, président du Conseil municipal et député à l'Assemblée Nationale. Une décennie plus tard, ce fut le tour d'Isailo A. Petrović, né en 1865, qui avait appris le métier de relieur en Roumanie. A Tchatchak, il ouvrit d'abord un atelier de reliure et une librairie, pour fonder, en 1898, une imprimerie aussi; c'est ainsi qu'il fut le premier imprimeur de Tchatchak. Après la mort de Radovanović, en 1904, c'est son neveu, Vujadin Radovanović qui lui succéda, mais sa librairie ne fut pas de longue durée. En 1907, Petrović cessa de s'occuper de cette activité. Il fut tué à la guerre de 1914.

Outre ceux-ci, le commerce de livres, après 1883, fut fait, pendant une brève période, par Vojislav M. Andrić et Stevan Hadži-Popović, et, après 1904, par Anastas Konstantinović (Kostadinović), Jevrem Jovović et Milutin Šibalić aussi. Mais ces librairies ne firent pas long feu. Elles furent, presque toutes, éteintes par la Première guerre mondiale.

C'est en consultant des documents d'archives et la littérature authentiques que l'auteur a présenté, dans cet ouvrage, le développement de la librairie à Tchatchak, ville serbe typique, pendant la seconde moitié du XIXe siècle et au début du XXe.

Radovan M. Marinković

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

ПОЛИТИКА, УМЕТНОСТ И СТВАРАЊЕ ТРАДИЦИЈА

(Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)

Милош Тимотијевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 725.945:323

Јавни споменици су незаобилазни симболи сваког града по коме се он препознаје, памти. Понекад, они и надахњују снагом поруке исказане кроз имагинацију уметника преточену у скулптуре или конструкције. Због своје транспарентности, великих материјалних средстава потребних за реализацију пројеката такве врсте, као и незаобилазног утицаја политике, идеологије, религије, естетских критеријума времена у коме се стварају, јавни споменици поред поруке која им је намењена њиховим подизањем, увек са собом носе и колективне психолошке вредности епохе у којој су настали. Често, то су једине поруке које преостану суд времена.

Измењена стварност која настаје са индустријализацијом привреде, урбанизацијом и општом модернизацијом друштва, различита од

предања и вредности аграрног патријархалног друштва, захтева и „нове” традиције. Један од начина утискивања званичне верзије прошлости у свест људи, када се садашњост убрзано мења а „старе традиције” више нису довољно прилагодљиве и подесне за друштво које се преображава, свакако је и подизање јавних споменика.¹ Овај рад је покушај да се на примеру Чачка, и подизања споменика Надежди Петровић, прикажу и делимично осветле напори и подстицаји локалне заједнице да путем јавних споменика пренесе поруку друштвене заједнице будућим генерацијама, као вредност која ће створити и учврстити осећај њихове припадности своје граду, одређеној политичкој оријентацији, идеологији или религији, односно створити и обезбедити осећај колективног идентитета.

Подизање споменика и стварање традиција

За разумевање смисла подизања споменика најбоље је поћи од етимологије те речи која нас упућује на спомињање, сећање, памћење, незаборав на особу или догађај коме друштво или одређени појединац придају важност и значај. Подизање споменика у исто време, када је у питању друштвена заједница, увек представља и слављење одређене групе традиција, која у овом случају не подразумева више само спонтано ширење прича, поука, веровања и обичаја у народу, већ смишљену акцију модерног друштва које на овај начин, кроз државно спонзорисање и идеолошко вођење, презентује одређене садржаје прошлости јавности.² Подизање споменика је и слика психолошких особина и интелектуалне висине јавног мњења одређене епохе.³

Конкретне потребе за јавном скулптуром, којом би се обележила сећања на људе којима заједница придаје важност, доводи овај вид уметности у ситуацију обавезе приказивања јасно читљиве друштвене

1. Olga Manojlović, *Koncentrični krugovi pamćenja: sećanje, tradicija i istorija*, Tokovi istorije 1-2, Beograd 1996, str. 93.

2. Olga Manojlović, n.d., str. 94-96.

3. Olga Manojlović, n.d., str. 96. Свака традиција има битну васпитну улогу јер утиче на самосвест и омогућава идентификовање и самоидентификовање неке групе, покрета народа, државе, а истовремено обогаћује област културе многим садржајима. Преношење традиција путем јавних скулптура требало би да на овај начин донесе сазнање које доприноси тачнијем виђењу света, омогућујући поуздано самосазнање које дозвољава суочавање са својом прошлошћу, како би се у њој сагледале многостране и међусобно противуречне реалности живота неке заједнице. Свест о заједничкој прошлости, која се формира у оквиру колективног памћења битно, одређује идентитет једне нације и у многоме утиче на појаву, развој и облике исказивања националних осећаја (Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo 1991, str. 212; Мирослав Јовановић, *У лавиринту традиција: од „Св. Саве” до „Мишриљетје” и „Бишка”*, Годишњак за друштвену историју IV-1, Београд 1997, стр. 98).

и политичке поруке која не би била замагљена, односно стварања императива да скулптура буде у функцији социјалних, политичких и сентименталних колективних представа.⁴ Скулптура је због својих меморијалних могућности јаче изложена утицајима таквих аспирација, а често је бивала и инспиративни медијум полемичарима о вредностима и донетима уметничког деда.⁵ Уплив дневне политике и идеологије тим пре био је јачи, што је утицало на естетске домете овог вида уметности.

Један од начина којим је могуће пратити цивилизацијски ход једног насеља, његово напредовање или назадовање, напоре и посртања да град постане естетски пријатније и складније место за живот, јесте и анализа подизања јавних споменика који су несумњиво незаобилазан симбол преношења традиција и „место сећања” које је одређена заједница предвидела за будуће генерације.

Један век подизања јавних споменика у Чачку (1859-1955)

Све до друге половине XIX века није постојало српско вајарство. Пре тога су живеле само црквена орнаментика, народна пластика и фолклор. Један од узрока таквог кашњења је и нетрпеливост православне цркве према скулптури.⁶ Монаси Србије и млада грађанска класа нису успели да обезбеде неку посебну базу за подизање јавних споменика, који тек крајем XIX века полагано насељавају тргове, јавне паркове и јавне зграде. Од почетка развоја, вајарство је везано за раст младог грађанског друштва, тако да се константно суочава са такозваним „балканским комплексом” и лебди у процепу између равнодушно-сти самодовољне патријархалне средине и амбиција просвећеног слоја грађанске класе да у доскоку сустигне и закорачи у Европу.⁷

Чачак је, као једана од најмањих вароши у Србији XIX века са неразвијеном привредом и танким грађанским слојем, „боловао” од свих набројаних мана. Ипак, подстицаји за подизање споменика нису недостајали. Први јавни споменик у Чачку подигнут је у част другог доласка на власт у Србију Милоша Обреновића 1859. године. То је био обелиск од дрвета на каменом постаменту, рад Јакова Крена. Споменик је

4. Miodrag Protić, *Jugoslovenska skulptura 1870-1950*, Jugoslovenska umetnost XX veka, Beograd 1975, str. 27.

5. Marija Pušić, *Srpska skulptura 1880-1950*, Jugoslovenska umetnost XX veka, Beograd 1975, str. 62.

6. Miodrag Protić, *Savremenici. Likovne kritike i eseji*, Beograd 1955, str. 20.

7. Марија Пушић, и.д., стр. 61-62.

уклоњен када се приступило регулацији града почетком деведесетих година XIX века.⁸

Планови за подизање јавних споменика постојали су и касније. Савременици догађаја сачували су у сећањима још један покушај да се оствари подухват такве врсте. Пред крај XIX века, краљеви Милан и Александар Обреновић посетили су Чачак 6. октобра 1898. године, и на простору испред цркве и окружног здања положили камен темељац за споменик Танаску Рајићу који на том месту никада није подигнут.⁹ Идеја о подизању споменика Танаску Рајићу наставила је да живи и даље, тако да је у захтеву групе грађана да се смени општинска управа, укупно 131 особа, од 18. маја 1929. године, стајала и следећа примедба: забрана саобраћаја делом улице Краља Милана као и стварање проширења да би се на њему подигао споменик Танаску Рајићу.¹⁰

На основу досадашњих истраживања и доступне изворне грађе, није познато да су постојале још неке иницијативе да се у Чачку подигну јавни споменици било коме. Ипак, град није био без традиција у области вајарства. Брат вајара Ђорђа Крстића, Аристид, имао је од 1891. апотеку у Чачку, чији излог је красила фигура гуслара, копија рада урађеног за споменик Косовским јунацима у Крушевцу. Ова скулптура данас се налази у Галерији Матице српске у Новом Саду.¹¹

Бројне жртве и страдања у устанцима и ратовима током XIX и почетком XX века, нису дуго година обележени јавним споменицима у Чачку и најближој околини. Тек по завршетку Првог светског рата, повећава се број индивидуалних споменика ратницима на гробљима, а потом и на плочама које су постављане на зидове цркава. Већи друштвени значај од свих осталих знамења представљао је споменик подигнут на чачанском гробљу војводи Степи Степановићу, после његове сахране 27. априла 1929. године, поручен и плаћен за живота војводе, у облику обелиска израђеног у мермеру који садржи и плакету војводиног ли-

8. Дрвени део споменика урадио је Јаков Крен који је са својим братом Фердинандом отворио прву пивару у Чачку и истовремено се бавио сликарским занатом. Изглед споменика сачуван је на цртежу Феликса Каница из 1860. године. Споменик није постојао 1897. године када је по други пут Феликс Каниц посетио град (Радивоје Бојовић, *Чачак на цртежу Феликса Каница 1860. године*, Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1994, стр. 258).

9. Камен који је закопан, по сећању савременика, био је прилично велики, наводно неколико стотина килограма тежак у кога је стављена флаша испуњена уљем у коју је метнута повеља са потписима краљева Милана и Александра Обреновића (Јован Кривача и Илија Кривачић, *Забелешке знајнијих догађаја (1853-1909)*, приредио Милутин Јаковљевић, Изворник 1, Чачак 1984, стр. 29).

10. ИАЧ, Општина Чачанска К-42, Ф-II бр. 668.

11. Ратомир Кулић, *Каталог вајарских радова Галерије Матице српске*, Нови Сад 1989, стр. 41.

ка у бронзи, рад вајара Ђорђа Јовановића.¹² Овај споменик постао је обележје по коме се Чачак препознавао, место посета екскурзија које су долазиле у град.¹³ Држава, као ни било која друга организација, нису учествовале у подизању овог обележја, иако је оно постало знаменитост Чачка.

Иницијатива да се у граду постави обележје посвећено прослављеном војводи, подстакнуто је дан након сахране војводе Степе Степановића, 28. априла 1929. године, када се у Чачку оснива „Одбор за подизање споменика војводи Степи Степановићу“. Прилози за овај подухват прикупљани су следећих година. Како није било могућности да сума коју су успели да добију прилозима покрије трошкове акције, Одбор је 24. марта 1936. предао сав новац, укупно 91.861,42 динара, за потребе изградње нове основне школе у граду која је носила име војводе Степе Степановића. У исто време „Занатско удружење за варош Чачак и срез трнавски“ имало је намеру да направи занатски дом „Војвода Степо“ у оквиру кога је требало да у једном одељењу буде музеј посвећен војводи, као и биста „за вечита времена“. Новац за овај пројекат нису добили, па је остао неостварен. Општина која је добила сав новац од „Одбора за подизање споменика војводи Степи Степановићу“, била је „вољна поставити бисту Степину у школи“. Председик општине Радојко Солујић обратио се Војно-техничком заводу у Чачку за извештај колико би стајала израда „бисте са попрсјем у природној величини, а ако завод има готову бисту колико би она стајала“. Општина је обећавала да ће плаћање бити извршено одмах по пријему бисте у Крагујевцу. Овај допис је завршен речима „Хитно је“ са потписом председника Солујића.¹⁴ На основу досадашњих сазнања биста није никада направљена.

Први споменик жртвама Првог светског рата подигнут је на градском гробљу, и то свим жртвама укључујући и погинуле и умрле војнике Централних сила. Свечано откривање обележја обављено је 23. септембра 1934. године, уз свечаност којој су присуствовали представници свих земаља из којих су потицали страдали војници. Пројекат за споменик у облику четворостране пирамиде са квадратним базисом, засеченим врхом и обележјима све четири велике конфесије (православља,

12. Теодосије Вукосављевић, *Споменици и спомен обележја ослободилачких ратова у Чачку и трнавским селима до 1918. године*, ЗРNM XXI, Чачак 1991, стр. 301-302, 307-308; Рагомир Кулић, н.д., стр. 68.

13. *Коло српских сесћара из Сарајева на гробу Војводе Степе*, „Задруга“ бр. 12, Чачак 1. јун 1939, стр. 4.

14. ИАЧ, Општина Чачанска, К-66, Ф-2 бр. 226; Ковиљка Лстић, *Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године*, ЗРNM XXII/XXIII, Чачак 1994, стр. 292.

католицизма, ислама, јудаизма), без ликовних представа, урадио је инжењер Исидор Јањић, а радове је извео чачански каменорезац Франческо Бербеља. Укупна цена радова ове спомен-костурнице износила је 42.500 динара. Министарство правде је учествовало са 20.000 динара, а остатак суме је сакупљен иницијативом Помоћне женске секције ФИДАК-а, међународне организације жена, која се бринула за обележавање места погибје војника у Првом светском рату. У обилазак споменика излазило се сваке године обавезно 5. августа, 15. септембра и 11. новембра.¹⁵ Због своје локације на градском гробљу, удаљености од града, као и проблематичности слављења традиције интернационализма и пацифизма, недостатка довољно речитих ликовних решења, овај споменик није постао обележје Чачка.

Град је своје урбано лице добијао тек тридесетих година XX века, а у складу са тим полагано су се јављала и интересовања за слављење традиција грађанског друштва које нису биле директно везане за борбу, рат, жртвовања и страдања. Уочи Другог светског рата, народни посланик за срез Љубићки Војко Чвркић је заједно са Миодрагом Васићем председником чачанске општине, 10. септембра 1939. године свечано открио споменик Весу Милекићу, председнику општине Чачак пред Први светски рат и истакнутом радикалу, рад вајара Божицара Обрадовића. То је био први јавни споменик, подигнут на простору урбаног дела града (постављен на улазу у градски парк), са ликовном представом личности коме је посвећен. Постојала је идеја да се са том праксом настави и подигну обележја и другим заслужним Чачанима везаним за развој града у мирнодопско време. Сви за које се то планирало припадали су Народној радикалној странци и у оквиру ње направили каријеру.¹⁶

Упоредо са покушајима да се остваре ове идеје, комунисти Чачка су стварали своју традицију. Смрт Драгише Мишовића, и његова сахрана у Чачку 20. јануара 1939, потресли су читав крај. Мишовићев гроб постао је састајалиште чланова КПЈ и СКОЈ-а, који су организовали редовне помене. Сакупљан је и новац за подизање споменика, путем продаје фотографија Драгише Мишовића, као разгледница са цртежом макете будућег обележја. Споменик је откривен 20. октобра 1940. године, рад вајара Влада Пиперског, а постамент је израдио Франческо

15. Теодосије Вукосављевић, *Споменик ратницима првог светског рата на гробљу у Чачку*, ЗРНС VI, Чачак 1975, стр. 227-242.

16. ИАЧ.ГП.К-35 Ф-ВИ бр.497; Богумил Храбак, *Приредни, друштвени односи и политички животи Чачка 1918-1941*, ЗРНС XXIV, Чачак 1995, стр. 264; Милош Тимотијевић, *Општина Чачак и њени председници 1918-1941. (капитално изложбе)*, Чачак 1999, стр. 24.

Бербела. Споменик је почетком 1942. склоњен и сакривен, услед опасности од уништења, да би се после Другог светског рата поново поставио на своје место.¹⁷ На искуствима трауме, комунисти су постепено градили своју традицију, формирали свој систем вредности за чије су потпуно остварење морали да сачекају завршетак Другог светског рата, из којег су изашли као победници. И овај споменик постављен је на градском гробљу, и није имао карактер потпуно јавног обележја.

Покушај стварања традиција кроз подизање споменика у граду није мимоишао ни Српску православну цркву. На једној од свештеничких скупштина Епархије жичке 1940. године, дошло се на идеју подизања споменика Ђакону Авакуму. Управа свештеничког удружења обратила се свештенству града Чачка ради покретања ове иницијативе, пошто би се споменик подигао у самом граду, на простору између цркве, гимназије и тадашње основне школе. Основани одбор је очекивао да ће се првенствено од српске школске омладине скупљати прилози у целој земљи, која треба да „веже срце своје и душу своју за витештво младога и дивног Ђакона Авакума и да тако витештвом и јунаштвом набреца прса своја”. Споменик је замишљен као украс и понос, знак и опомена у самом граду Чачку, на најлепшем месту, како би се „одужио дуг захвалности нашим незаборавним првоборцима, који пострадаше на пољу верско-националне части”.¹⁸ Овај план никада није остварен.

Недалеко од града, на брду Љубићу подигнут је 1940. године споменик у облику стуба, високог осам метара од грубо тесаног гранита, Танаску Рајићу и осталим јунацима боја одиграног 1815. године, рад ва-

17. Димитрије Јањић, Драгана Петровић, *Доктор Драгица Мишовић*, Чачак 1979. стр. 125; Милопан Вуловић, *Споменици и спомен обележја НО рајона чачанског краја*, ЗРHM II, Чачак 1971. стр. 258-259; Милош Гимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*, ЗРHM XXIX, Чачак 1999. стр. 190, 203-204.

18. Образложење за покретање ове акције садржало је и следећа објашњења: „*Наш народ кроз целу своју животињу историју имао је косовских мука, шрагеђија, падања и васкрсења, али се не сме заборавити да отаџина може доћи ново Косово, стварајући се од прошлих, и пада, пада ће наступити духовно ројство и национално осиромашење. Да нас не би несрећне зајекло тај стварајући судњи дан Господњи, позвајте смо сви без изузетка, да уздигнемо и очувамо оно што смо у наслеђе добили и да одужимо свој дуг онима, који су својим животињама кроз шешку, тамну и јуну жрљавине и олује још чували и очували светиње наше, име Србиново и веру његову... и ми, са своје стварање покренули смо акцију да у име Божје, и на видљив начин одужимо се сенима Ђакона Авакума и његових другова, чија је шрагеђија и мученичка смрт била, јесте и биће диван пример за велике узмахе и будућа прежнућа нашег народа и наше омладине. Тај дуг треба манифестовати било на који начин, но ми смо решили да то учинимо подизањем дивног и репрезентативног споменика Ђакону Авакуму и друговима у Чачку, који ће садање генерације и будућа покољења поштовајући на њихово херојство и мученичку смрт, ошамућући свакога од нас, како и са коликим жаром треба волети свој народ и своју веру”* (Смрт Ђакона Авакума и његових другова, „Жички благавесник” бр. 8, Краљево, август 1940. стр. 22; *Подизање споменика Ђакону Авакуму*, исти број, стр. 26-28).

јара Милована Крстића.¹⁹ Ово обележје никада није до краја завршено и налазило се, као и данас, ван урбане целине, а тиме и удаљено од свакодневног градског живота и могућности непрестаног подсећања на тај догађај и традицију коју слави.

Покретање иницијатива за изградњу јавних обележја није била необична и усамљена појава у време пред Други светски рат. Тридесетих година XX века у Краљевини Југославији владала је права еуфорија подизања јавних споменика. Захваљујући приватној иницијативи националних и културних друштава којима је укидање парламентаризма и проглашење интегралног југословенства дало нови импулс, масовно су подизана обележја са циљем слављења династије и српске ратне прошлости у намери потстицања патриотског духа и родољубивих осећања код становништва.²⁰ Овај тренд само је делимично захватио Чачак, иза кога није остало превише јавних обележја.

После завршетка Другог светског рата, и преузимања власти од стране комуниста, настаје сасвим нови период у развоју друштва, па и уметности. За разлику од неких других видова ликовног стваралаштва, постојала је конкретна потреба за јавном скулптуром у раздобљу непосредно после крвавог рата и револуције коју су комунисти доживљавали као прелом који ће решити сва питања људске егзистенције и смисла историје. Владао је својеврстан религиозни занос и вера у остварење друштва вечите правде. Спомеником је требало обележити сећање на погинуле и стрељане, на хероје и жртве. Настала је огромна коњукура у коме се споменик често није посматрао као уметност, већ мотив који се представља, а пре свега се видео као израз пијетета преживелих према својим погинулим друговима.²¹ У исто време однос нове револуционарне власти према традицијама из Краљевине Југославије произилазио је из уверења потребе стварања „новог друштва“ совјетског типа, и сводио се на потирање, поништавање, потискивање и мењање садржаја прошлости и наметање нове визије света и пожељних друштвених вредности. Нова социјалистичка религија максимално је поједноставила односе у друштву, крећући од поставке да је пре револуције владало зло-капитализам. Култура је почивала на економској експлоатацији а након револуционарног преврата треба да наступи

19. Милован Вуловић, *Знамења слободе*, Чачак 1994, стр. 11, 17; Теодосије Вукосављевић, *Споменици и спомени обележја ослободилачких ратова у Чачку и ширнавским селима до 1918. године*, стр. 301.

20. Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918-1941. III*, Београд 1997, стр. 297.

21. Miodrag Protić, *Jugoslovenska skulptura 1870-1950*, str. 27.

царство истине и вечне правде. Рађање социјалистичког друштва (религије) није обична историјска чињеница; то је нешто изузетно и јединствено, нека врста мистичног прекрета у самим основама историје²² Сурови грађански рат у условима окупације само је појачао такву врсту осећаја код преживелих чланова КПЈ, који су након 1945. године добили прилику да друштво обликују по својим мерилима.²³

Једна од првих акција нових власти било је враћање споменика Драгиши Мишовићу, сакривеном током рата. На годишњицу смрти, 18. јануара 1945. године, организован је велики скуп и посета гробу, када се окупило више хиљада људи из града и околине. На овом збору говорили су сви значајнији функционери КПЈ за овај крај. После посете гробљу, програм је настављен на главном градском тргу, а скуп је прерастао у демонстрације против владе у Лондону и краља Петра II Карађорђевића.²⁴

Већ крајем 1945. покренута је нова иницијатива, ископавање и пренос костију стрељаних партизана у кругу Војно-техничког завода Чачак. Ексхумација убијених, изградња гробнице у центру града и њено свечано откривање извршени су до почетка марта 1946, по идеји Милке Минић, која се залагала и за подизање споменика. Изградња овог обележја везивала се за уређење центра града. У исто време прикупљани су и прилози за подизање споменика. Акција није давала добре резултате, до половине маја 1946. године сакупљено је око 100.000 динара, што није било довољно. Са протоком времена, Одбор за подизање споменика смањивао је своје активности, па је ова акција полаганом замирала.²⁵

Осим овог покушаја, Чачак до средине педесетих година XX века није имао акције наручивања споменика којима би се славиле традиције комунистичког покрета. Начин да се обележи страдање припадника партизанског покрета током рата завршавао се на изради споменплоча на којима су уписивана имена погинулих и убијених.²⁶ Изостанак поруџбина вајарских радова којима би се славиле традиције комуни-

22. Kosta Nikolić, *Srpska istorija i religija*, Istorija 20. veka 1, Beograd 2001, str. 96.

23. Пример мењања назива улица у Чачку од 1945. до 1992. године јасно говори о великом ангажовању на послу утискивања јасних вредносних одредница према учесницима Другог светског рата и намери да се жртве грађанског рата никада не забораве (Милош Тимотијевић, *Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног идентитета*, Годишњак за друштвену историју VII/2-3, Београд 2000, стр. 235-250).

24. Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, н.д., стр. 125-126.

25. ИАЧ, Градски Народни фронт Чачак, Књига записника са седница ГНФ Чачка од 24. децембра 1945. до 13. јуна 1946. године.

26. Милован Вуловић, *Споменици и спомен обележја НО ратног чачанског краја*, ЗРНИ П, Чачак 1971, стр. 252-266.

стичког покрета и револуције „спасли” су град од превеликог уплива социјалног реализма у уметности, који је неговао идеју да су циљеви и вредности такве уметничке оријентације изван ње саме. Оцена развоја скулптуре након 1945. године свела се на констатацију да је лака зарада на споменицима палим борцима била значајнија преокупација, него борба за нови квалитет. Овај период оставио је безброј лоших споменика у знаку рђавог заната, стереотипне патетике и театралности.²⁷

Град је велики културни преображај доживљавао почетком педесетих година XX века. Прво је основан Архив 1948. а недуго затим и музеј 1952. године. Читав ликовни живот града у то време усмерен је оснивању Народног музеја, и посебно у оквиру њега Одељења уметничке галерије (1954), која је имала задатак да учествује у организовању ликовних изложби и да прикупља значајна дела за будућу галерију.²⁸ Са оснивањем ове институције која је почела систематски да се бави заштитом материјалних остатака прошлости Чачка, променио се однос и према изградњи јавних споменика у граду.²⁹ Поводом осамдесетогодишњице рођења Надежде Петровић, из кругова људи блиских музеју родила се и идеја да се вајарским делима обележи живот и рад заслужних људи рођених у граду, а пре свега спомен обележјем овој уметници.

Идеја за подизање споменика палим борцима у центру града није заборављена и поново је актуелизована педесетих година. Регулациони план града, у кога би се уклопио и споменик, био је готов још 1947. године, али због великих финансијских средстава које је требало уложити у рушење старих и подизање нових објеката општина је одустала од тог решења. Нови план завршен је до маја 1953. године, а усвојен следећег месеца.³⁰ Већ током 1953. наручен је споменик стрељаним у Војно-техничком заводу 1941. године чије су кости од фебруара 1946. биле у центру града. Акција прикупљања новца за подизање споменика није престајала, ни након 1946. године, а путем натписа у локалним новинама грађанство је подстицано на давање прилога.³¹ Штампана је доносила вести о изгледу будућег споменика, рад вајара Градимира Алексића.³²

27. Miodrag Protić. *Savremenici. Likovne kritike i eseji*. str. 37.

28. Милица Петровић, *Меморијал Надежде Петровић. Двадесет изложби 1960-1998*, Чачак 1999, стр. 3, 9.

29. Милош Тимотијевић, *Оснивање музеја у Чачку*, ЗРНМ XXVI, Чачак 1996, стр. 14; Витомир Василић, *Педесет година рада међуопштинског историјског архива у Чачку*, Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива 14, Чачак 1998, стр. 7-9.

30. *Регулациони план Чачка на дискусији*, „Чачански глас” бр. 359, Чачак, 12. мај 1953, стр. 1; *Усвојен пројекат генералног плана Чачка*, „Чачански глас” бр. 365, Чачак, 30. јуна 1953, стр. 3.

31. *Прилози за споменик палим борцима у Чачку*, бр. 310, Чачак 8. април 1952, стр. 2.

32. *Изглед будућег споменика*, „Чачански глас” бр. 1, Чачак, 01. 01. 1954, стр. 5.

Упоредо са овим подухватом, прављени су планови да “Одбор за прославу 150-огодишњице Другог српског устанка”, на основу пронађеног пројекта споменика на Љубићу, организује да се постави рељеф приказа погибије Танаска Рајића, а око споменика направи излетиште. За овај пројекат тражили су помоћ од 1.000.000 динара.³³ Централни споменик од кога се највише очекивало био је рад Градимира Алексића, посвећен изгинулим партизанима током рата, али постојао је и план да се подигну обележја Надежди Петровић, Владиславу Петковићу-Дису, Стевану Луковићу у Чачку, као завичајном граду, са циљем „културно-уметничког богаћења нашег града”.³⁴ За реализацију идеје подизања споменика Надежди Петровић, општина се обратила Ивану Мештровићу, који је тада боравио у Америци, у нади удовољења жељи Чачана, да изваја портрет уметнице.³⁵ Овај позив, испоставило се, био је од далекосежног значаја за културни преображај града.

Поред прављења планова за подизање нових споменика, почели су да се уклањају они који су раније постављени. У складу са истискивањем и раскидањем са вредностима буржоаског друштва, уклоњена је биста Весе Милекића из градског парка, крајем 1952. године, као непожељном виду слављења традиција у „новом друштву”.³⁶

Заједнички снови и надања: Надежда Петровић и Иван Мештровић

Објашњење значаја Надежде Петровић (1873–1915) за ликовни живот Србије није предмет овог текста, међутим, без кратког осврта на величину њеног дела није могуће разумети ни значај као ни људску и уметничку инспирацију Ивана Мештровића за подизања њеног споменика у Чачку.

Надежда је пошла из мале, ликовно необразоване средине, са каснелим познавањем европског уметничког развоја, на школовање у Немачку где је израсла у европски образованог сликара. Након повратка из иностранства 1903, поред сликарства бавила се и публицистичком делатношћу. За њу је друштвена улога уметника била и нека врста мисионарства на културном, националном и социјалном пољу. Била је искрени борац за просветитељско-педагошку улогу културе.

33. *Споменик Танаску Рајићу биће довршен*, „Чачански глас” бр.12, Чачак, 23. 03. 1954, стр. 1.

34. *Споменик Надежди Петровић*, „Чачански глас” бр. 35, Чачак, 14.09. 1955, стр. 5.

35. *Народну музеј Чачак* (удаљем тексту само НМЧ), И-1588.

36. *Заборањене заслуге*, „Чачански глас” бр.28, Чачак, 4. јул 1991, стр. 6.

Романтично је веровала да уметност може да промени свет. Почетком XX века у Србији услова за уметност није било. Често су послови друге врсте црпели њену енергију. Учествовала је у оснивању Кола српских сестара 1903. године, и била је уједно и први секретар и функционер те организације. Оснивачка скупштина уједно је била и до тада највећи женски митинг на коме се говорило о ситуацији у Старој Србији. До краја свог живота није посустала на националном пољу рада. Постала је позната личност, а да многи нису знали да је и сликар. Са свим жаром своје страсне душе Надежда је ступила као добровољна болничарка у рат већ 1912. године у Рашкој. Следеће године она је на истом послу у Призрену. Са почетком Првог светског рата, иако озбиљно нарушеног здравља, поново је болничарка у церској операцији. Иако је могла да буде на неком пријатнијем месту, него што је пољска болница иза првих линија фронта, што јој је српска влада и предлагала, Надежда је опет 1915. године на послу добровољне болничарке у Ваљеву, где је и умрла од тифуса 3. априла 1915. године.

После рата из кога се није вратила, писало се са дужним пијететом о Надежди Петровић као патриотском раднику и светлом примеру добровољне болничарке, о борцу и јунаку, с напоменом да је била и сликар. Тек после 1938. године, након прве ретроспективне изложбе, сагледао се њен уметнички допринос, уз атрибут претече савременог сликарства. Надежда је била сликар једног од авангардних токова своје епохе-колористичког експресионизма. На доживљај природе и стварности надградила је своју личност, свој занос, енергију и борбене тежње, цело своје заносно и жарко биће, али и осећај свога времена и његових ликовних токова. Припадала је оном пионирском слоју интелектуалаца, научника, уметника, који су на прелому векова из мале Србије хрлили у свет чија је историја била срећнија, па отуда и култура-плод високо развијеног друштва-богатија и континуиранија. Одлазили су често праћени отпорима и неразумевањем своје средине, али са убеђењем да ће на повратку донети земљи нова схватања, нове тековине људске мисли и духа, ново осећање света, нову естетику. Надежда је тај захтев испунила, српском сликарству донела је слободу изражавања, а њено дело обједињује квалитет, аутентичност и авангардност. За Надежду Петровић важи оцена да је припадала сазвежђу оних магистралних личности које су понос својих националних историја.³⁷

Средина у којој је Надежда деловала није јој била наклоњена. Дочекана је са неразумевањем и негодовањем. Надежда је желела да сво-

37. Катарина Амброзић, *Надежда Петровић*, Београд 1978, стр. 7-9, 106-118, 413, 419.

јом уметношћу и деловањем укључи наш културни простор у шири контекст савремених идеја. Имала је намеру да национално досегне вредност која ће да прерасте за мисао и уметност – сувише скучене домаће оквире. Својим делом сустижала је друге развијеније културе. Тежила је уласку у Европу, али не епигонски и безлично, него стваралачки и аутентично. Дубоко национално ангажована у свим својим акцијама, али руковођена увек вишим историјским циљевима, Надежда је била заокупљена проблемом националне уметности. Говорила је о неопходности „националне уметности са чисто народним обележјем”.

Таквој њеној представи и задатку уметности најбоље је одговарао стваралачки израз Ивана Мештровића (1883–1962). О његовом вајарству говорила је само у суперлативу. Он је за њу „талентиран уметник, мистичар, филозоф ... драги камен... који оригиналношћу својих идеја, својим стваралачким духом од обичне мртве иловаче ствара живот који гипсаним очима даје духа и израза свога осећања”. Њихова сарадња започела је још током Прве југословенске изложбе која је организована 1904. године у Београду, када је Мештровић имао свега 21 годину, а његова дела још нису имала оне карактеристике по којима је касније постао познат.³⁸

Уметност се овом великом ликовном манифестацијом показала и као могући инструмент актуелне политике, и зато су званични кругови у Краљевини Србији подржавали овај уметнички подухват. Идеја југословенског јединства већ је у то време спајала Надежду Петровић и Ивана Мештровића. Још у току изложбе дошло је до оснивања Прве југословенске колоније која је поред удружења „Лада” била почетак организовања заједничке активности ликовних уметника са јужнословенског простора.³⁹ Стварање колоније дошло је на основу разлаза између старије и млађе генерације, којој су припадали Мештровић и Надежда, усмерене ка остварењу интегралног југословенства, за разлику од старијих који су неговали одвојене националне културе. Циљ колоније био је упознавање свих југословенских покрајина од стране уметника који би ту стварали своја дела и доприносили духовном јединству овог простора. Мештровић је уз Надежду најватреније прихватио идеју Колоније, подржавао је и бранио у свакој прилици. Ипак, центар ове групе у Београду била је Надежда Петровић, захваљујући њеној интелигенцији, предузимљивости, енергији, другарству и гостољубљу. У кући њеног

38. Исто, стр.8, 118-121, 158, 413.

39. Катарина Амброзић, *Прва југословенска уметничка изложба у Београду 1904*, Историјски гласник 2, Београд 1971, стр. 94.

оца готово је увек у гостима био по неки њен колега. Међу онима који су ту били најчешће се налазио и Иван Мештровић.⁴⁰

Анексиона криза 1908. године и присаједињење Босне и Херцеговине Аустро-Угарској, изгледала је многим савременицима као потпуна пропаст идеје југословенства, ослобођења и уједињења свих ових народа у једну државу. Надежда је постала један од првих чланова *Народне одбране*, организације настале у то време, неуморно учествовала на многим демонстрацијама на којима је држала запаљиве патриотске говоре.⁴¹ Заједничка визија будућности народа којима су припадали изгледала је неизвесна и бесперспективна пред вољом великих сила. Мештровић се тада налазио у Паризу где је уређивао свој атеље, али је био у непрестаном контакту путем писама са Надеждом, која га је обавештавала о својим политичким акцијама и стремљењима. То је време када је почео да ради на свом Видовцадском храму који му је донео светску славу и признање. Мештровић је о том периоду говорио да је ношен еуфоријом „грозничаво, као у ватри, и са невјероватном снагом, брзином и невиђеним предањем све душе своје, почео да ваја и у гипсу лева своје нове радове: најпре *Милоша*, па *Удовице*, па *Срђу Злојошлеђу*, па редом читав народ кипова и трупова (торза)”.⁴²

Потпуни успех Мештровић је имао на великој Међународној изложби у Риму 1911, када је излагао у оквиру павиљона Србије, иако је био аустријски поданик. Ту је изложио своја најмонументалнија дела, она која су и данас позната и највреднија из његовог опуса: *Удовице*, *Обилића*, *Сећање*. То су актови изванредне снаге, настали из дубоког патриотског заноса са искреним креативним доживљајем који га је сачувао од било какве баналности.⁴³ Сецесионистички приступ у обради фигура код Мештровића био је у складу са потребом да се снажним наглашеним покретом у функцији националног мита на европској позорници, свечано и месијански говори о ослобођењу и уједињењу југословенских народа као божанској вољи и правди. Херакловски размахнут Мештровић, био је за политичаре продоран начин приказивања тежњи ка уједињењу, што је један од разлога финансирања ове изложбе, са толико скулптура из Мештровићевог Косовског циклуса, замишљене као доказ надмоћи Србије, југословенста и њихове културе на Бал-

40. Катарина Амброзић, *Прва југословенска уметничка колонија*, Зборник Народног музеја I, Београд 1958, стр. 264-265, 276, 278.

41. Катарина Амброзић, *Надежда Петровић*, стр. 259.

42. Ана Адамец, *Иван Мештровић 1883-1962*, Београд (без године издања).

43. Катарина Амброзић, *Павиљон Србије на међународној изложби у Риму 1911. године*, Зборник Народног музеја III, Београд 1960/61, стр. 259.

кану.⁴⁴ Успех на изложби није изостао. О Србији и југословенским уметницима сви су говорили, и то је била велика победа на интернационалној смотри, победа која је Србију уврстила у ред земаља о којима се мора водити рачуна и кад је реч о уметности.⁴⁵

И пре овог светског успеха Надеждина критика Мештровићевих дела и даље је била препуна похвала и еуфорије према уметнику „о коме Европа данас говори са дивљењем и поштовањем”. Поводом његових дела из Видовданског храма, изложених у Загребу 1909. године, непосредно после веома успеле Бечке изложбе, она је писала: „Мештровић ме је запањило, запленио, изненада дубоко потресао... колосалношћу својих идеја, композицијом, величином снаге генијалног схватања наше народне поезије. Ово само векови рађају и стварају... Цео дан сам јуче и данас у изложби и не могу да се одвојим од његових *Косовских јунака* и *Удовице*”. Ни касније, Надежда није променила своје мишљење о Мештровићевом делу. Поводом IV југословенске изложбе 1912. године у Београду, она је записала: „Психологија народна за Мештровића је једини интегрисани проблем, а стога су сва његова дела монументална, грандиозна, профетска... Иван Мештровић је српски народни профет, он је генијални вајар народне психе, народних идеала, векови су учествовали у стварању његовом.”⁴⁶ „Надежду и Мештровића везивала је сарадња и искрено пријатељство, како у уметности, приватном животу, тако и на идејном пољу стварања југословенске државе. Мештровић је Надежду називао „југословенска нада”. Срдачност која их је везивала видна је из обимне сачуване преписке, а од стране Ивана Мештровића, није заборављена и избледела ни после четири деценије далеко у Америци, што га је подстакло да прихвати понуду чачанске општине и изваја Надеждин споменик.

После Римске изложбе Иван Мештровић и његово вајарство постали су најбољи и најисплативији начин културне пропаганде Краљевине Србије. Он је активно излагао током Првог светског рата у Великој Британији промовишући Србију и идеју уједињења јужнословенских народа. Од 1922. он је професор на *Академији за умјетни обрт* у Загребу. У периоду између два светска рата излаже у земљи и иностранству и остварује низ својих архитектонских и вајарских планова као што су *Гроб незнаног јунака* на Авали, прва варијанта Његошевог маузолеја, споменик *Јосипу Јурају Шћросмајеру* у Загребу, *Грџуру*

44. Miodrag Protić, *Jugoslavenska skulptura 1870-1950*, str. 19.

45. Катарица Амброзић, *Павиљон Србије на међународној изложби у Риму 1911. године*, стр. 237-238.

46. Катарица Амброзић, *Надежда Петровић*, стр. 371.

Нинском у Сплиту, *Захвалношћи Француској* у Београду.⁴⁷ Краљевина Југославија пуно је улагала у рад Ивана Мештровића. Постојало је убеђење да је откуп његових радова и организација изложби један од најсигурнијих начина културне афирмације у свету.⁴⁸ Током Другог светског рата Мештровић остаје у Загребу, где га усташе држе у некој врсти кућног притвора. Под непрестаном претњом да ће бити убијен, успева, захваљујући везама са католичком црквом, да 1942. године оде у Рим, а годину дана затим у Швајцарску, где је сачекао завршетак рата.⁴⁹

Мештровић је, захваљујући свом уметничком раду, био познато светско име у културним и политичким круговима Европе и Северне Америке. Из прагматичних разлога утемељења своје позиције након Другог светског рата, нове комунистичке власти у Југославији настојале су да издејствују његов повратак у земљу. То питање покренуто је још у лето 1945. године када је Мештровић боравио у Швајцарској, у време покушаја стварања бољег имиџа Титове власти на Западу, путем навођења уметника који има „светско име” да се јавно изјасни за комунистички покрет.⁵⁰ Та акција није успела, и Мештровић се није вратио у Титову Југославију, већ је из Швајцарске прешао у Италију, а 1947. године одлази у САД где постаје професор вајарства прво на Универзитету у Сиракузи, а од 1955. на Универзитету Нотре Даме у Саут Бенту, Индијана. Током 1954. Иван Мештровић добија америчко држављанство, и остаје у овој земљи све до своје смрти 1962. године.⁵¹ Ипак, покушаји приближавања Јосипа Броза овом уметнику настављени су и касније, али су искомпликовани Мештровићевим захтевом за ослобађање загребачког надбискупа Алојзија Степинца 1951. године, који му је спасио живот у НДХ. Две године касније, 1953, Мештровић се обратио и државном секретару САД са молбом да се изврши притисак на југословенску владу за ослобађање надбискупа. Ова епизода није сметала Јосипу Брозу и његовој власти да настави контакте са Иваном Ме-

47. *Enciklopedija likovnih umjetnosti 3*, Zagreb 1964, str. 444-446.

48. Од свих ликовних уметника Мештровић је имао највеће приходе. Његова годишња апанажа, одређена приликом откупа Косовског циклуса, износила је 36.000 франака годишње (82.500 динара - што је у рангу министарске плате), држава није жалила новаца да широм света организује његове изложбе (примера ради, организовање изложбе у Америци 1929. године коштало је државу око 250.000 динара и 40.000 долара) и великодушно му је давала значајне суме за откуп многобројних радова (Љубодраг Димић, и.д., стр. 296-297).

49. *Enciklopedija likovnih umjetnosti 3*, str. 444-446.

50. Милан Терзић, *Уметник и политичка (Акција југословенске власице након Другог светског рата да се Иван Мештровић врати у земљу)*, Годишњак за друштвену историју II/1, Београд 1995, стр. 75-80.

51. Радмила Радић, *Сахрана Ивана Мештровића*, Годишњак за друштвену историју ИВ/2-3, Београд 1997, стр. 225-232.

штровићем, који је могао бити потпора политичке консолидације, и увек представљао могућност стварања боље слике Југославије у свету, јер било је „незгодно” да један тако познати уметник остане ван земље. Сам Мештровић одлагао је свој повратак у земљу наводећи низ разлога за такву одлуку. Сујетан на своје уметничко име, држао је “до себе”, не желећи да буде објекат за политичке циљеве, али није прекидао контакт. Остварен је и један кратак сусрет са Јосипом Брозом 1959. године на Брионима, али се у земљу није вратио.⁵²

Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године

Председник музејског савета Вук Петронијевић упутио је 12. јануара 1954. године писмо Ивану Мештровићу у САД са молбом да помогне идеји подизања споменика Надежди Петровић у Чачку. У свом обраћању Петронијевић је ову идеју темељио на сарадњи и заједничком раду Мештровића са Надеждом, како на уметничком тако и на политичком пољу пре Првог светског рата, у нади да ће прихватити молбу за вајање споменика, подсећајући уметника да би то био први његов рад у унутрашњости Србије.⁵³ Овом позиву придружио се и председник општине Радојко Крунић, који је истог дана упутио писмо Мештровићу, говорећи о напору општине да створи установе које би се бринуле о наслеђу прошлости.⁵⁴

Преписка је обављана преко југословенске амбасаде у САД, која је убрзо доставила Мештровићев одговор на молбу Музејског савета и општине Чачак. Уметник се, без обзира на поодмакле године и заузетост другим пословима, радо прихватио понуђеног посла, наводећи да то чини из разлога што је са Надеждом лично и њеном породицом био добар пријатељ.⁵⁵

По прислећу фотографија Надежде Петровић, које је затражио од општине Чачак, Мештровић је кренуо са израдом споменика. За свој рад није тражио материјалну надокнаду, кип у гипсу поклањао је, док је за све остале трошкове требало да се побрине општина Чачак. За изливање споменика у бронзи препоручио је *Умјетничку академију* у Загребу, са којом је и раније сарађивао, не одричући право Општини да се одлучи и за неку другу варијанту.⁵⁶

52. Милан Терзић, н.д., стр. 75-80.

53. НМЧ, Писмо Вука Петронијевића Ивану Мештровићу од 12. јануара 1954. године, И-1588.

54. НМЧ, Писмо Радојка Крунића Ивану Мештровићу 12. јануара 1954. године, И-1588.

55. НМЧ, Писмо Ивана Мештровића Вуку Петронијевићу од 20. фебруара 1954. године, И-1588.

56. НМЧ, Писмо Ивана Мештровића Радојку Крунићу од 8. маја 1954. године, И-1588.

Биста је била готова до октобра 1954. године. Упућена је бродом „Македонија” из Њујорка. Музејски савет у Чачку молио је Управу царине ФНРЈ да споменик ослободи од царине, услед недостатка материјалних средстава општине.⁵⁷ Споменик је по уметничковој препоруци упућен у Загреб, где је за његово изливање у бронзи Љеваоница умјетница тражила 220.000 динара, док су трошкови паковања и отпремања зарачунати посебно.⁵⁸

Ливење споменика у бронзи завршено је до почетка маја 1955. године. Након тога Мештровић је послао нацрте подножја споменика, које би требало да се изради од тврдог и трајног камена, препоручујући за тај рад јабланички гранит, саветујући у исто време да натпис на споменику буде кратак.⁵⁹

Споменик је у септембру 1955. допремљен у Чачак, а штампа је пренела ту вест наглашавајући да је то значајан догађај, поред израде монументалног споменика борцима изгинулим у Народној револуцији који ће ускоро такође бити постављен у граду.⁶⁰ Чачак је 24. и 25. септембра посетио и академик Вељко Петровић. Он је разгледао споменик палим борцима у изградњи, али и разговарао о месту на које ће се поставити споменик Надежди Петровић. Штампа је пренела незваничну вест да ће то бити сквер испред гимназије.⁶¹

Изградњи споменика палим борцима, који је постављен у центру града, придаван је далеко већи значај. Прилози за подизање овог обележја сакупљани су још током 1952. године.⁶² Штампа је редовно преносила темпо радова који су одмицали на централном градском тргу. Почетком јуна 1955. фигуре су већ биле на ливењу и очекивало се да ће ускоро бити пренесене у Чачак.⁶³ Расписан је и конкурс за гесло на споменику палим борцима, на који је до 16. августа 1955. године стигло 513 радова. Жири је до краја августа требао да објави резултате конкурса. Биле су предвиђене и награде. Прва је износила 20.000, друга 14.000 и

57. НМЧ, Писмо Вука Петровијевића Управи царине ФНРЈ од 29. октобра 1954. године, И-1588.

58. НМЧ, Писмо Љеваонице умјетница Народном музеју у Чачку од 10. фебруара 1955. године, И-1588.

59. НМЧ, Писмо Ивана Мештровића Радојку Крунићу од 5. маја 1955. године, И-1588.

60. *Споменик Надежди Петровић*, „Чачански глас” бр.35, Чачак, 14.09. 1955, стр. 5.

61. *Академик Вељко Петровић посетио Чачак*, „Чачански глас” бр.37, Чачак, 28. септембар 1955. стр. 4.

62. *Прилози за споменик палим борцима у Чачку*, „Чачански глас” бр.14., Чачак, 8. април 1952. стр. 2.

63. *Текст без наслова на првој страни листи*, „Чачански глас” бр.22, 8. јун 1955. стр. 1.

трећа 8.000 динара.⁶⁴ За свечано откривање споменика Савез бораца је формирао Одбор, који је одлучио да се споменик открије за Дан Републике, 29. новембра 1955. године.⁶⁵ Централни део споменика направљен је од усправног мермерног стуба. Лево и десно од стуба била су постављена два полулежећа мушка акта у натприродној величини, наглашене мускулатуре са болним грчевима који им изобличују лица. Цела композиција постављена је на мермерни плато саграђен на главном градском тргу, који је 29. октобра 1955. године променио име од Трга палих бораца у Трг устанка.⁶⁶

Свечано откривање споменика извршио је Петар Стамболић, на свечаности којој је присуствовало 20.000 грађана, како је пренела тадашња штампа. Приликом отварања одржао је говор у коме је окупљенима више причао о актуелним економским питањима него о споменику. Откривене скулптуре представљале су заробљеног и рањеног партизана, које симболишу непоколебљивост и чврсту народну борбу. Високи бели обелиск замишљен је као симбол победе. После откривања споменика одсвиран је посмртни марш, свечани вод је испалио плотун, након чега су положени букети и венци на споменик.⁶⁷

Не дуго затим, у недељу 11. децембра 1955. године, откривен је и споменик Надежди Петровић. Претходног дана одржана је свечана академија, а следећег дана споменик је открио академик Вељко Петровић. Поред речи којима је описан живот и уметнички значај Надежде Петровић, Вељко Петровић је нагласио да се морална висина неке средине може мерити и на основу односа према својим „заслужним синонима”. Након свечаности откривања споменика, којој је присуствовало неколико стотина грађана, отворена је и изложба Надеждиних слика изложених у згради Народног музеја. Поред Вељка Петровића и Васе Поморишца, делегата Удружења ликовних уметника Србије, свечаности су присуствовали у име Музејског савета и Вук Петронијевић као и председник општине Михаило Златић.⁶⁸ Осим њих ту су били и чланови

64. Жири је радио у следећем саставу: Вељко Петровић, Ото Бихали-Мерин, Братислав Стојановић, Дојчило Митровић, Маргита Радовић, Исидор Јањић и Милорад Бараћ (*На конкурс за гесло на споменику палим борцима у Чачку сингло преко 500 тисама*, „Чачански глас” бр.31, 17. август 1955, стр. 7).

65. *Споменик палим борцима у Чачку биће откривен 29. новембра*, „Чачански глас” бр. 37, Чачак, 28. септембар 1955, стр. 4.

66. ИАЧ, Народни одбор среза Чачак, К-8 бр. 777.

67. *Задруже треба да буду социјална привредна предузећа на селу-рекао је Петар Стамболић на откривању споменика палим борцима у Чачку*, „Борба” бр.283, Београд, 2. децембар 1955, стр. 4.

68. *Овај лепо споменик служиће за славу Надежди Петровић и на част целом граду*, „Чачански глас” бр. 50, Чачак, 14. децембар 1955, стр. 5.

ви тадашњег Извршног већа Србије (владе) Драгослав Мутаповић, Милка Минић, као и члан Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Србије Милева Планојевић, народни посланик.⁶⁹

Стотине Мештровићевих радова, од великих јавних споменика и архитектонских споменика до интимних забележака у глини, расуто је широм простора бивше Југославије, као и Европе и Америке. На јужнословенском простору Мештровићеви споменици красе тргове у Сплиту, Загребу, Новом Саду, Београду и Чачку, као значајна дела овог уметника. Мештровић је извајао фигуру Надежде Петровић до испод појаса, са сликарском палетом у левој и кистом у десној руци. Стилски, овај споменик чини целину са портретом *Анђе Пејровић*, Надеждине сестре, у којима симболика преовлађује над реалистичким приступом. Ови радови настали су дуго година након смрти модела, када се црте лица губе из сећања.⁷⁰ Уметник је радио на основу фотографија, за које се жалио да су лоше, али са констатацијом да му је лик уметнице још увек довољно жив у сећању.⁷¹

Чачак је са спомеником Надежди Петровић добио значајно уметничко дело, које већ пола века украшава најлепши трг у граду, чиме је овај споменик постао један од симбола по којима се град препознаје. Али естетске вредности овог рада нису и једина „добит“ коју Чачак има од овог јавног обележја. Годину дана након откривања споменика, отворена је за то време велика изложба слика Надежде Петровић. После ове, отворена је 1957. изложба 15 уметника послератне генерације. Надеждин споменик, изложбе њених слика као и редовно организовање нових изложби навело је групу људи окупљених око Народног музеја у Чачку да се у славу Надежде Петровић организује стална ликовна манифестација. Тако је створен *Меморијал Надежде Пејровић* који је први пут одржан 1. септембра 1960. године. Одмах затим, 1961. године, основана је Уметничка галерија „Надежда Петровић“ која је за 40 година постојања организовала 21 меморијал који је данас најстарија ликовна манифестација у Србији, чиме није обогашен и подигнут само културни ниво Чачка него и целе земље.⁷²

69. У Чачку откривен споменик Надежди Пејровић, „Борба“ бр.294, Београд, 12. децембар 1955. стр. 5.

70. Вера Риснић, *Предговор каталогу „Иван Мештровић (1883-1962)“*, Београд 1977, стр. 5-7.

71. НМЧ. Писмо Ивана Мештровића Љубици Луковић-Петровић од 22. априла 1954. године, И-1588.

72. Милица Петронијевић, *Меморијал Надежде Пејровић. Двадесет изложби 1960-1998*, стр.3-4,10; 21 Меморијал Надежде Петровић, Чачак 2000.

Споменик од кога је локална политичка елита много више „очекивала” премештен је исте 1961. године, што је занимљива подударност, због новог урбанистичког решења центра града, како је гласило званично објашњење. На одборској седници општине 5. априла решено је да се споменик и спомен костурница уклоне из центра града, и преместе у Лазовића парк (који се налази изван урбане целине Чачка).⁷³ Већ почетком јуна 1961. забележено је уклањање споменика из центра града.⁷⁴ После више сељења, споменик је уочи 4. јула 1991. године постављен на спољној страни круга предузећа „Цер”, где су 1941. и вршена стрељања партизана и њихових симпатизера, којима је споменик и посвећен. Овога пута откривање је извршио Милорад Ристановић, један од оних који су побегли са стрељања. Овај догађај нису пратиле уобичајене свечаности, које су по мишљењу организатора биле непримерене времену распада земље и отпочињања грађанског рата.⁷⁵

Локалне традиције на испиту времена

Модернизација друштва која је условила потребу стварања и слављења нових традиција у којима подизање јавних споменика има истакнуто место, кроз пример Чачка осликава сву слабост оријентације друштва које се опредељује за слављење личности и вредности из круга рата, страдања, политике и идеологије. Недостатак друштвене одговорности и добро осмишљене стратегије за будућност условило је дугогодишња лутања и одржавање осећања у коме смрт и патње из прошлости постају највише вредности на скали људског постојања. Пример подизања споменика палим борцима у центру Чачка, који је уклоњен за непуних шест година и данас егзистира потпуно маргинализован, далеко од очију јавности, убедљив је доказ пролазности доминације политике и идеологије у обликовању традиција и вредности друштва. Слична судбина прати и низ споменика насталих након овог, а који су требали да сведоче о револуцији и социјалистичкој изградњи у СФРЈ. Недостатак праве садржине која би привлачила људе и служила као подстицај за истинску васпитну улогу коју би традиција требало да има, ова обележја постала су интересантна само за музејске стручњаке који кроз њих анализирају уметнички, идеолошки и политички ход једног прошлог времена.

⁷³ На одборској седници усвојено више одлука, „Чачански глас” бр.19, Чачак, 12. април 1961. стр.9.

⁷⁴ Нове грађанске перспективе, „Чачански глас” бр.22, Чачак, 9. јун 1961, стр. 1.

⁷⁵ Вечерњи поштом слободарима, „Чачански глас” бр.29, Чачак, 12.јул 1991, стр. 2.

Пример подизања споменика Надежди Петровић има сасвим другачију вредност и домет. Град је поред уметничке вредности споменика добио и манифестацију која живи више од четири деценије, симбол града, препознатљив у целој Србији. Симбол који кроз своје естетске, универзалне вредности преошћава културне разлике и речито говори језиком разумљивим свима, уметношћу и лепотом која надахњује. Везивање за традиције из домена културе и уметности, оплеменило је духовни живот средине и кроз проток времена дало боље резултате од слављења традиција везаних за политику и идеологију. На жалост, поред споменика Надежди Петровић, град Чачак је још само песнику Владиславу Петковићу Дису подигао споменик,⁷⁶ и никоме више из области уметности, али и науке и технике. Одбацивано је све оно што је везано за културу града и српског грађанског друштва, које је поништавано неговањем традиција народњачког концепта српске културе.⁷⁷ Резултат таквог рада је непрепознавање вредности које би послужиле за боље саморазумевање заједнице у којој живимо, преошћавање културне заосталости и припрему за виша културна јединства, која би обогатила и оплеменила живот и разбила осећај културне и цивилизацијске инфериорности.

76. Споменик је од 1963. године постао место на коме се одржава манифестација „Дисово пролеће“, још један од симбола по коме се Чачак препознаје у Србији (*У Чачку свечано откривен споменик песнику Владиславу Петковићу-Дису*, „Чачански глас“, бр.49, 17. децембар 1958, стр. 4-5).

77. Систем вредности који се формирао на руралним митовима у оквиру “цивилизације гуња и овапка” постављен је у XIX веку потпуно политички инструментализован у популистичкој политици радикала Николе Пашића, да би се на њега насломили комунисти са својом визијом друштва „радног народа града и села” која је негирала српско грађанско друштво (Мирослав Јовановић, и.д., стр. 110-111).

ПРИЛОГ

Прелиска између Општине Чачак и Ивана Мештровића која се чува у Народном музеју у Чачку у архивској збирци историјског одељења И-1588.

1. ПИСМО ВУКА ПЕТРОНИЈЕВИЋА ИВАНУ МЕШТРОВИЋУ
12. 01. 1954. ГОДИНЕ

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Бр. 8

12- И 1954 год

ЧАЧАК

Господину
Ивану Мештровићу, вајару

Поштовани господине Мештровићу,

У име Музејског савета Народног музеја у Чачку узимам слободу да Вам се обратим овим писмом у нади да ће оно моћи довољно да изрази наше поштовање према Вама и према Вашим делима којима се ми поносимо.

Светао лик нашег народа, уздигнут у борби за слободу и за независност до највишег херојства, Ви сте овековечили у скулптурама створеним на уметничком степену који се не превазилази. Стога народи Југославије са изразима задовољства примају свако ваше ново дело које нам упућујете.

Ми се сада обраћамо с надом која се везује за једну нашу молбу. Ви сте пре Првог светског рата заједно излагали и радили на југословенским пословима са сликарком Надеждом Петровић. Ми смо уверени да су Ваша сећања на њу пријатељска и топла, као нас, грађана Чачка, града према коме је она, као читава њена породица, гајила своје најлепше завичајне симпатије. Она је рођена у Чачку у коме су деценије провели њени родитељи просветној радници, у граду коме је њена породица, сагласно са осећањима Надежде Петровић, предала сву заоставштину. У једној згради изванредне старе архитектуре (из времена од око 1835 године), која се налази у једном парку, сместиће се заоставштина Надежде Петровић и један део њених уметничких радова. Ова институција биће културни споменик Надежди Петровић, што је примљено са најлепшим задовољством код њене породице и културних радника.

Ми се надамо испуњењу наших жеља када Вам се овим писмом обраћамо. С обзиром на ваше некадашње пријатељство са Надеждом Петровић, ми Вас молимо да примите наш предлог да израдите њену бисту која би се поставила у парку пред зградом одређеном за Надеждину личну и уметничку заоставштину. Музеј Надежде Петровић са Вашом скулптуром био би изванредан споменик овој уметници и служио би подизању култа уметничког стварања.

Ми смо се Вама обратили да израдите Надеждину бисту, или споменик по концепцији коју би сте Ви дали, из разлога што би смо желели да Надеждина биста, или споменик, буду дело уметника тако великог значаја какав је

Ваш, и што се споменик овој жени, с којом сте Ви некада уметнички заједно радили, подигне споменик у њеном родном граду у оквиру установе која треба да служи као трајан споменик на патриотску и уметничку личност Надежде Петровић. Поред тога унутрашњост Србије би добила први Ваш рад, и то баш у граду у Србији чије слободарство и југословенство инспиришу патриотизмом и братством.

Приправни смо да Вам упутимо детаљнија обавештења о месту где је пројектовано подизање споменика са планом терена и описом објекта у коме ће бити смештена заоставштина Надежде Петровић. Ми би смо Вам послали и збирку Надеждиних фотографија. С надама које су нас руководиле да Вам пишемо ово писмо ми очекујемо Ваш пријатељски одговор с великом захвалношћу унапред.

Са одличним поштовањем
Вук Петронијевић
(потпис)
(Вук Петронијевић)
претседник Музејског савета
Народног музеја у Чачку

2. ПИСМО РАДОЈКА КРУНИЋА МЕШТРОВИЋУ 12. 01. 1954. ГОДИНЕ

НАРОДНА РЕПУБЛИКА СРБИЈА
НАРОДНИ ОДБОР ГРАДСКЕ ОПШТИНЕ
Бр.298
12. I 1954 год
ЧАЧАК
Срез љубићкотрнавски

Поштовани господину Мештровићу,

Као претседнику Градске општине града Чачка част ми је да се придружим писму које Вам упућује Музејски савет Народног музеја у Чачку.

Наш град био би поносан на уметничко дело које би Ви створили за спомен на Надежду Петровић. Њен музеј у Чачку укључује се у културни напор нашег града да створи установе које ће чувати за покољења сведочанства о нашој прошлости испуњеној борбом за прогрес и за братство.

У Чачку је, уз помоћ научних и просветних радника, већ отворен Народни музеј у коме су смештена одељења: историјско, етнографско и археолошко. Одељења су богата материјалом. припремамо материјал за музеј Надежде Петровић, затим музеј библиотеку наше књиге и природњачки музеј. Особиту пажњу посвећујемо збирци такозваног средњовековног материјала у коме главни део чине рукописне књиге писане током XV и XVI века у манастирима у чачанској околини (углавном у Овчарско-Кабларској Клисури) коју су за народну културу у свом добу имали значајну улогу. Сав овај рад има завичајни карактер и односи се на територију чачанско-рудничког краја.

Својим спомеником Надежди Петровић Ви учинили да наш рад на овим пословима буде на нивоу којим ће се поносити.

Придружујући се писму Музејског савета ја Вам у име града Чачка унапред захваљујем и упућујем пздраве са много симпатија према Вашој личности коју високо ценим.

(Радојко Крунић)

потпис

Претседник Градске општине града Чачка,
учитељ

3. ПИСМО ИВАНА МЕШТРОВИЋА ВУКУ ПЕТРОНИЈЕВИЋУ 20. 02. 1954.ГОДИНЕ

Ivan Mestrovic 817 Livingston Avenue Syracuse 10, New York Telephone 75-1170

Gospodin Vuk Petronijević
Pretsednik Muzejskog Saveta
Narodnog Muzeja u Čačku
Čačak, N.R. Srbija
Jugoslavija

20, II, 1954

Poštovani gospodine Petronijeviću,

Primio sam preko ambasadora Popovića vaše pismo, koje ste mi uputili u ime Muzejskog odbora a u vezi sa vašom idejom da podignete jedno spomen-popsrje pok. Nadeždi Petrović.

Iako sam vrlo zauzet poslovima, a i podmakao u godinama, ja se vrlo rado odazivam vašoj želji da napravim jednu Nadeždinu bistu a to iz razloga što sam bio sa njome kao i sa cijelom njezinom porodicom dobar prijatelj. Ona to i zaslužuje kao umjetnica i kao neumoran kulturni radnik u našoj sredini. Izvolite nam poslati sve potrebne podatke: što više njezinih ličnih fotografija, te plan zgrade i okoliša i po mogućnosti fotografiju same zgrade pred koju bi došla spomen-bista.

Primite , poštovani gospodine Petronijeviću, izraze mog poštovanja.

Ivan Meštrović
(potpis)

4. ПИСМО ИВАНА МЕШТРОВИЋА РАДОЈКУ КРУНИЋУ 20. 02. 1954. ГОДИНЕ

Ivan Mestrovic 817 Livingston Avenue Syracuse 10, New York Telephone 75-1170
Gospodin Radojko V. Krunić
Pretsjednik Gradske opštine grada Čačka
Čačak, N.R.Srbija
Jugoslavija

20, II 1954

Poštovani gospodine Pretsjednike,

Primio sam preko Ambasadora Popovića vaše pismo u kojem preporučujete želju Muzejskog Odbora vašeg grada u vezi sa podizanjem jednog spomen – poprsja pok. Nadeždi Petrović.

Mogu vam odgovoriti da sam se odazvao njihovoj želji, makar da sam pretrpan poslovima. Čim mi budu poslali potrebne podatke, ja ću se u prvom slobodnom vremenu prihvatiti posla da izvršim svoje obećanje.

Radujem se vašem nastojanju na polju kulturnog rada, te vam od srca čestitam i želim vama, kao i građanima Čačka, najbolji uspjeh.

Primite, poštovani gospodine Pretsjednike, moje tople pozdrave,

S poštovanjem,
Ivan Meštrović
(potpis)

5. ПИСМО РАДОЈКА КРУНИЋА ИВАНУ МЕШТРОВИЋУ
6. 03. 1954. ГОДИНЕ

Господину Ивану Мештровићу,
Њујорк

Поштовани Господине Мештровићу,

Грађани Чачка, у чије име вам захваљујем на одлуци да израдите споменик Надежди Петровић, примају Ваше дело као једну од најзначајнијих културних и уметничких тековина које ће имати наш град. Овим спомеником, који ће чувати успомену на личност велике уметнице, Ви сте допринели у највећој мери нашим настојањима на културном подизању града. Своју захвалност понављамо са крајњом искреношћу и топлином.

У име грађана Чачка ја Вам, Поштовани Господине Мештровићу, упућујем пуно жеља за дуг и успешан рад и топле и срдачне поздраве.

Примите изразе мог дубоког поштовања и захвалности за ново дело које остављате својој домовини.

6 март 1954 године

Чачак

(потпис)
(Радојко Крунић)
учитељ
Претседник Градске општине
града Чачка

6. ПИСМО ЉУБИЦЕ ЛУКОВИЋ ИВАНУ МЕШТРОВИЋУ
22. 03. 1954. ГОДИНЕ

Ивану Мештровићу

Београд 22 III 1954

Драги Иване

Твоје одазивање на жељу председника Града Чачка и Музејског одбора да пристанеш да израдиш споменик Надежди до срца ме је тренуло.

Хвала ти Иване у име сени наше пок. Надежде - ти си много значио у ономе сретном добу - сретноме дому Мига Петровића - и поносита сам да си прихватио њихову понуду.

Како ће то бити дивно - када место Надеждиног рођења краси рад Ивана Мештровића.

Драги Иване - од наше многобројне породице која те је некада тако срдачно дочекивала у Ратарској 32 данас смо само нас две сестре ја и Мица Минковић живе, сви су остали замрли, кућа родитељска за време бомбардовања 1941 год. Београда срушена је и изгорела до темеља слике, библиотека, иконе, графија и остале ствари, моје скупочене виолине - ја не свирам више.

Пишући ове редке ја видим целу нашу породицу са тобом у оној цветној банти, још сам теби благодарнија да не заборављаш нас.

Шаљем ти штампане Надеждине фотографије као допуна онима које ће Чачак послати како си тражио.

Ја већ видим како наш драги Иван клеса Надежду у њеном вечитом кретању и немирном духу - као таква - она је и умрла на ратишту покошена пегавим тифусом 1915 - 22 - III у Ваљеву, од јавности ожаљена: Косовка Девојка.

Као великог пријатеља наше Надежде и наше целе породице Тебе срдачно поздравља и целу твоју породицу

Љубица Луковић - Петровић
(потпис)

7. ПИСМО ВУКА ПЕТРОНИЈЕВИЋА ИВАНУ МЕШТРОВИЋУ
28. 03. 1954. ГОДИНЕ

НАРОДНИ МУЗЕЈ

БР. 73

28 март 1954 год

ЧАЧАК

Господину Ивану Мештровићу,
Њујорк

Поштовани Господине Мештровићу,

За члапове Музејског савета Народног музеја у Чачку и за мене, Ваше писмо, које нам је стигло, претставља највеће задовољство. Примили смо га као испуњење наших очекивања која су пуна пријатељских осећања према Ва-

ма, и као потврду нашег поноса што ће родни град Надежде Петровић добити споменик који ће бити Ваше ново уметничко дело. Не могу а да и данас због тога не изразим радост наших грађана и своју.

Тај споменик, који ће за све нас у Југославији значити ново уметничко богатство и заувек служити као велика успомена на Надежду Петровић, испуњава нашу захвалност посебном топлином када сте се примили да га радите и поред Ваших година и многих других послова. Ми ће мо умети да ценимо Вашу одлуку.

Ове јесени навршава се осамдесет година од рођења Надежде Петровић. Прослава коју организујемо у Чачку биће централна пошто тада отварамо њен музеј. Ако би у септембру могли у оквиру ове годишњице да откријемо и њен споменик, то би био посебан културни догађај, а за нас највеће испуњење очекивања. Ми стога и хитамо да Вам пошаљемо Надеждине фотографије и ситуациони план уз који се налазе и објашњења.

Сматрам за своју дужност да вас обавестим о нашој приправности да у финансијској страни овога питања поступимо како нам јавите и да средства положимо где Ви будете желели.

Породица Надежде Петровић, која је била до узбуђења обрадована већ да ће-те радити Надеждин Споменик, умолила нас је за Вашу адресу. Имали смо слободе да јој је дамо.

Поштовани господине Мештровићу, сматраћу за своју најпријатнију дужност да вам се јавим са потребним подацима и одговорима у свакој прилици када будете зажелели.

У име Музејског савета Народног музеја у Чачку и своје, ја Вам изјављујем пуно поштовање и упућујем топле поздраве.

Вук Петронијевић
/потпис/
(Вук Петронијевић)
претседник Музејског савета
Народног музеја у Чачку

8. ПИСМО ИВАНА МЕШТРОВИЋА ЉУБИЦИ ЛУКОВИЋ

22. IV. 1954.

Ivan Mestrovic 817 Livingston Avenue Syracuse 10, New York Telephone 75-1170

Ljubica Luković
25 Ljuba Stojanovića
Beograd, N.R.Srbija
Yugoslavia

22, IV, 1954

Draga Ljubice,

Hvala ti na pismo od 23, III, 1954. Meni je milo da ti je bila ugodna vijest što sam se odazvao Pretsjedniku Grada Čačka i Muzejskog Odbora da napravim spomen –poprsje naše pokojne Nadežde, koja nam je, ne samo rodbini, nego i prijateljima, ostala u nezabo-

ravnoj uspomeni. Vjeruj mi, draga Ljubice da ću rado izvršiti svoje obećanje da počastim uspomenu jednog prijatelja i jednog značajnog člana ondašnjih naših zajedničkih nastojanja.

Sa žalosti sam razabrao da su od mnogo brojne porodice čestitog Mite Petrovića svega dva člana živa, ti i tvoja sestra Mica. A kad je, i gdje, umro tvoj brat Rastko? Posljednji put sam ga vidio u Rimu na poslanstvu iza onog nesretnog atentata u Skupštini.

Često se sjećam gostoprimstva kod tvog oca u Ratarskoj 32, tvoje dobre majke i svi-ju vas a ponajviše tvoje zlatne sestre Andje.

Molim te da sa tvojom sestrom primiš moje najtoplije prijateljske pozdrave.

Ivan Meštrović

(potpis)

P.S. Primio sam one otiske Nadeždinog lika koje si mi poslala a takodjer i one koje su mi oni od Muzejskog Odbora poslali. Sve su slike dakako loše ali će mi pomoći da oživim lik pokojne Nadežde, koja mi je i onako u živoj uspomeni.

9. ПИСМО ИВАНА МЕШТРОВИЋА РАДОЈКУ КРУНИЋУ 8.V 1954.ГОДИНЕ

Ivan Mestrovic 817 Livingston Avenue Syracuse 10, New York Telephone 75-1170

Gospodin Radojko Krunić,
Predsednik Gradske Opštine
Grada Čačka

8,V,1954

Poštovani gospodine Predsedniče,

Hvala vam na vašem pismu od 6. marta 1954 koje ste mi uputili u ime vaše opštine u vezi sa spomenikom pok. Nadežde Petrović. Kao što sam ranije pisao Odboru Muzeja kao i sestri pok. Nadežde, gosp. Ljubici Luković, ja sam se vrlo rado odazvao vašoj želji da se počasti uspomena Nadeždina u njezinom rodnom kraju. Čim sam dobio fotografije pokojnice i onu zgrade, pored koje će se spomenik postaviti, ja sam se dao na posao, sa čijim sam modelovanjem pri kraju – tako da će spomenik biti kroz koju nedjelju – dvije izliven u sadri (gipsu) i pripravan za odasiljanje. Makar da sam preopterećen poslom, ja sam se dao na posao odmah koliko zato što sam htio da vam spomenik bude na vrijeme gotov toliko da ispunim svoje obećanje i prijateljsko dugovanje.

Sada je na redu praktična strana da se zadatak приведе kraju. Kao što sam obećao, ja za moj umjetnički rad ne tražim nikakove nagrade, i kip dogotovljen u sadri poklanjam a ostalo treba da brine Muzejski Odbor i vaša Opština. Te stvari za koje treba vi da se pobrinete bi bile sljedeće: Prvo, pakovanje i odašiljanje kipa u Domovinu i osiguranje za vrijeme transporta. Drugo, ljevanje u bronzi, i treće nabavljanje podnožja za spomenik.

Biti će najpodesnije da se obratite na Ministarstvo da ovo dade nalog našem konzulatu u New Yorku da preuzme brigu oko ove tehničke strane, t.j. da podmiri trošak pakovanja, prevoz iz Syracuse u New York, te tovarenje na jednu jugoslovensku ladju i osigurninu. Označite isto vremeno adresu na koju treba da se sanduk sa kipom uputi. Najpo-

desnije će biti da se odmah uputi na ljevaonicu Umjetničke Akademije u Zagebu koja će stvar, najsavjesnije izliti. Ako mislite da se isto tako dobro može izliti u Beogradu možete se i tamo poslati kip na ljevanje.

Kad vam kip pošaljem, poslati ću vam i srazmjere i oblik podnožja, koje će biti sasvim jednostavno i dosta nisko, obzirom na nisku i skromnu zgradu pored koje dolazi. Podnožje bi trebalo izraditi u trajnu i tvrdnu kamenu, po mogućnosti što tamnije boje, sive ili tamno – crvene. Molim vas da ove moje informacije saopštite i Muzejskom Odboru, kako ih nebi trebao posebno obaveštavati.

Primate, gospodine Predsedniče, izraze mog poštovanja i moje tople pozdrave.

Ivan Meštrović
(potpis)

10. ПИСМО СЛОБОДАНА САНАДЕРА ЉУБИЦИ ЛУКОВИЋ
28. 06. 1954. ГОДИНЕ

НАРОДНА РЕПУБЛИКА СРБИЈА
НАРОДНИ МУЗЕЈ
Бр. 193
28- VI 1954 год
ЧАЧАК

Госпођа Љубица Луковић, Београд Љубе Стојановића 25

Поштована госпођо Луковић, шаљемо Вам преписе оригинала Вашег писма господину Мештровићу и његов одговор вама.

Ми Вам се најлепше и најсрдачније захваљујемо на Вашој пажњи и разумевању, јер ће целокупна преписка са господином Мештровићем у будућем музеју Ваше сестре имати своје одређено место.

Посебно Вас обавештавамо, знања ради, да смо вам преко народне банке на Вашу адресу послали 80.000 динара, на име откупа 16 ауторских табака, рукописа Вашег поштованог оца.

Молимо Вас да нас по пријему новца обавестите и пошаљете признаницу на Народни музеј у Чачку.

В.Д. Управника музеја,

/потпис/
(Слободан Санадер, кустос
приправник)

11. ПИСМО ВУКА ПЕТРОНИЈЕВИЋА УПРАВИ ЦАРИНЕ ФНРЈ
29. 10. 1954. ГОДИНЕ

365
29 октобар 4

УПРАВИ ЦАРИНЕ ФНРЈ

БЕОГРАД

Народни музеј града Чачка добио је бисту сликарке Надежде Петровић из САД од вајара Ивана Мештровића. Биста је упућена нашим бродом „Македонија” из Њујорка и предаће се на ливење Уметничкој ливници у Загребу /Илица 83/ пошто је уметник Мештровић шаље изливену у гипсу. Биста ће у Чачку бити подигнута на јавном месту као родном граду велике сликарке Надежде Петровић.

Народни музеј умољава Управу царине да уношење у земљу овога споменика ослободи царине и којефицијената, пошто је то уметничко дело намењено културном и естетском богаћењу нашег града, иначе први споменик у унутрашњости Србије који је израдио велики уметник Иван Мештровић. Културна служба нашег музеја не располаже довољним новчаним средствима, па би ослобађање овог споменика од царине омогућило наш културно-научни рад и допринело да у Чачку имамо један споменик уметничке вредности.

У прилогу молбе достављамо вам оверен препис последњег Мештровићевог писма у коме нас обавештава да је споменик готов и да га можемо у Њујорку подићи с тим да га у бронзи излијемо у Југославији.

С.ф. - С.п!

Председник Музејског савета

/потпис/
/Вук Петронијевић/
Народни посланик

12. ПИСМО ЉЕВАОНИЦЕ УМЈЕТНИНА ИЗ ЗАГРЕБА ОПШТИНИ ЧА-
ЧАК 10. 02. 1955. ГОДИНЕ

LJEVAONICA UMJETNINA

ZAGREB, ILICA 85
TELEFON 39-363
TEKUĆI RAČUN KOD NAR. BANKE
406-502-0033

ZAGREB 10.II 1955.

NARODNI MUZEJ
ČAČAK

U vezi naše već ranije prepiske za ljevanje u broci poprsja Nadežde Petrović rad prof. Meštrovića, javljamo Vam slijedeće:

kod otvaranja sanduka ustanovljeno je, da u sanduku nema nacrt a za kamen, niti bilo kakvih inače obavjesti.

Ovo poprsje je veličine: 1,20 X 0,76 m, komplicirane izradbe i za čije ljevanje treba uzeti najbolju bronzu, te će Vas ljevanje stajati Din.-220.000.-slovima: dvijestadvadeset hiljada Din.-

Ova cijena uzima se postavno Ljevaonica umjetnina Zagreb, a ostali troškovi oko pakovanja i otpreme zaračunat će se po stvarnim cijenama.

Same stvarne troškove prevoza iz New-Yorka do Zagreba nismo još primili od Transjuga, te čim dobijemo račun odmah ćemo Vam to dostaviti.

Sada Vam prilažemo kopiju zadnjeg dopisa u vezi prevoznih troškova Transjuga.

U očekivanju Vašeg odgovora.

S.F – S.N !

Direktor:
/potpis nečitak/

13. ПИСМО РАДОЈКА КРУНИЋА ИВАНУ МЕШТРОВИЋУ 20. 02. 1955.
ГОДИНЕ

НАРОДНА РЕПУБЛИКА СРБИЈА
НАРОДНИ МУЗЕЈ

Бр. 179

20- II _ 1955 год

ЧАЧАК

Poštovani gospodine Meštroviću,

Sa osobitim zadovoljstvom primio sam Vaše pismo kojim nas Obaveštavate da ste pri završetku spomenika Nadeždi Petrović. Ova vest bila je najlepša potvrda naših očekivanja. Naš grad raspolagaće, zahvaljujući tako visokom razumevanju koje ste imali prema našim nastojanjima, jednim velikim umetničkim i kulturnim bogatstvom. Mogu Vam izjaviti da je svaki naš građanin ponosan što će u svojoj sredini imati Vaše umetničko delo. U ime čitavog grada, poštovani gospodine Meštroviću, ja ponavljam svoju zahvalnost.

O Vašem pismu odmah sam obavestio predsednika Muzejskog saveta, narodnog poslanika Vuka Petronijevića, koji se pridružuje mojim mislima i osećanjima upućenim tako velikom prijatelju grada Čačka kao što ste Vi.

Iako ste izjavili da nam spomenik ustupate besplatno, i da ne želite da naplatite nikakav autorski honorar, to našu obavezu prema Vama ne umanjuje.

Sada vas obaveštavam o praktičnoj strani izašiljanja spomenika i njegovog livenja, a u smislu Vašeg pisma:

Prvo, spomenik će se izliti u livnici Umjetničke akademije u Zagrebu (Ilica Broj 85) o čemu smo već u vezi sa livnicom. I mi se slažemo da je najbolje da se spomenik izlije u Zagrebu, pošto se tamo nalaze ljudi koji su već ranije radili na Vašim stvarima i imamo dovoljne garancije da će se posao najbolje obaviti.

Drugo, izašiljanje spomenika uradjeno je preko našeg diplomatskog predstavništva u Njujorku, o čemu vas obaveštavam.

Treće, prema Vašim uputstvima mi ćemo izraditi postolje za spomenik, samo bismo Vas zamolili da nam, po mogućstvu, javite i od kog kamena da izradimo postolje, to jest iz koga kraja i koga majdana da uzmemo kamen. Dimenzije postolja Vi ćete nam već uputiti.

Poštovani Gospodine Meštroviću, na kraju ovoga pisma obaveštavam Vas da sam na poslednjim izborima za narodne organe valsti (sreske, gradske i opštinske) izabran za pretsednika Sreskog narodnog odbora Sreza ljubickotnavskog (Čačak), dok sam dosada bio pretsednik Gradskog narodnog odbora grada Čačka. Ja ću uzeti slobodu da se u ovom pitanju i dalje dopisujem sa Vama.

Primite, Poštovani Gospodine Meštroviću, izraze najiskrenijeg poštovanja i najtoplije pozdrave svih gradjana našeg grada, koji prema Vama gaje simpatije dubokog prijateljstva, kao i moje lično.

Radojko Krunic
(potpis)
/Radojko Krunic/
učitelj
pretsednik Sreskog narodnog
odbora Sreza ljubickotnavskog
Čačak

14. ПИСМО РАДОЈКА КРУНИЋА ИВАНУ МЕШТРОВИЋУ 12. 03. 1955. ГОДИНЕ

123

12 март 5

Господину ИВАНУ МЕШТРОВИЋУ

ЊУЈОРК

Поштовани Господине Мештровићу, моја је прва дужност да учиним изјаву извињења што Вам после толико времена одговарам на писмо којим сте ме обавестили да сте нам, за Музеј Надежде Петровић у Чачку упутили њен споменик.

Дуго смо, на жалост, чекали пренос споменика, а онда транспорт до Загреба, где је тек недавно предат Љеваоници умјетнина. Споменик је стигао у изванредно добром стању, и већ је узет у ливници у рад. Лије мајстор који је излио више Ваших ствари, срећан што му је пао у део да ради на још једном Вашем делу. Споменик ће бити изливен до половине месеца априла, када ће се транспортовати у Чачак.

Тако се наша мисао о чувању трајне успомене на Надежду Петровић у њеном завичају, остварила на најплеменитији и највиднији начин захваљујући Вама. Ми с посебном пажњом ценимо Ваш одзив нашој молби, и поносимо се што у свом граду имамо дело тако славног и великог уметника. Ваша изјава да не примате хонорар на име награде коју смо били слободни да Вам понудимо, нас обавезује на трајно поштовање Вашег учешћа у стварању установе која ће чувати патриотски лик Надежде Петровић.

Када завршимо све техничке радње око ливења и постављања споменика, ми ће мо Вам послати фотографије споменика и писати посебан акт захвалности према Вама.

У овом писму слободан сам да Вас обавестим да се уз споменик налази Ваш план о изгледу и димензијама постоља. У очекивању тога плана могу Вам рећи да ћемо га остварити у свему по Вашој замисли, и димензије, и врсту камена, и боју камена. У овом питању молимо Вас да нам препоручите шта је најбоље, како би план у целини био најлепше остварен. Ми Вас молимо да разлози штедње ниуколико не ограничавају лепоту и потпуност Ваше концепције како треба да буде постоље.

С уверењем да ћу добити очекиван одговор, ја Вас, поштовани господине Мештровишу поздрављам у име грађана града Чачка, који су Вам захвални на тако дивном споменику, као и ја, што доживљавам, и у своје лично име.

/потпис/
/Радојко Крунић/
учитељ
Претседник Среског народног одбора
Среза Љубићкотрнавског
Чачак

15. ПИСМО ЉЕВАОНИЦЕ УМЈЕТНИНА ИЗ ЗАГРЕБА ОПШТИНИ
ЧАЧАК 15. 03. 1955. ГОДИНЕ

LJEVAONICA UMJETNINA
ZAGREB, ILICA 85
TELEFON 39-363
TEKUĆI RAČUN KOD NAR. BANKE
406-502-0033

ZAGREB 15. III 1955.

NARODNI MUZEJ

ČAČAK

U vezi našeg ranijeg dopisa u kojem smo Vas obavestili o cijeni ljevanja u bronci poprsja Nadežde Petrović rad prof. Meštrovića od 220.000.- i u istom pismu smo Vam dostavili kopiju prepisa troškova prevoza osiguranja od Transjuga Rijeka, ali do danas nismo dobili od Vas nikakav odgovor.

Kako nas Transjug ponovo potražuje u vezi tih troškova oko plaćanja to vas molimo da odmah odgovorite nam što se tiče ljevanja, a što se tiče prevoza Transjug Rijeka Zagreb Masarykova br.22, mi smo uputili takodjer Transjug da se obrate direktno na Vas.

Što se tiče samog ljevanja molili bi Vas da nam uputite nalog da li se to lijevanje treba izvršiti ili ne, tako da mi možemo pristupiti radu.

Moli se za što hitniji odgovor.

S.F S.N

Direktor
/potpis nečitak/

16. ПИСМО СЛОБОДАНА САНАДЕРА НАРОДНОМ ОДБОРУ
ГРАДСКЕ ОПШТИНЕ У ЧАЧКУ 26. 03. 1955. ГОДИНЕ

158

26 март 5

НАРОДНОМ ОДБОРУ ГРАДСКЕ ОПШТИНЕ

у ЧАЧКУ

Музејски савет народног музеја у Чачку донео је одлуку да у посебној згради отвори "Музеј Надежде Петровић". Као најподеснија зграда која би дошла у обзир за овај музеј, је стара Васићева кућа у улици Бате Јанковића број 45.

Надежда Петровић, као велики уметник и родољуб заслужује да добије на овај начин признање у свом завичају које она и заслужује. Ова културна установа за коју је вајар Мештровић већ израдио споменик служиће на понос граду Чачку и целој нашој земљи.

Молимо НОГО Општине да у циљу општих интереса нашег града омогући музеју да дође у посед поменуто куће, пошто је власник вољан да је прода или замени.

Смрт фашизму – Слобода Народу !

В.Д. Директора музеја

/потпис/

/Слободан Санадер/

17. ПИСМО ИВАНА МЕШТРОВИЋА РАДОЈКУ КРУНИЋУ
05. 05. 1955. ГОДИНЕ

Ivan Mestrovic 817 Livingston Avenue Syracuse 10, New York Telephone 75-1170

Gosp Radojko Krunic
Predsjednik Sreskog Narodnog Odbora
Čačka

5 маја 1955

Poštovani gosp. Predsjedniče:

Javljam mi iz Zagreba, da je portret spomenik pokojne Nadežde Petrović taman dovršen u bronzi, pa se ne sjećajući jesam li vam nacrt za podnožje poslao ili nisam šaljem Vam kopiju nacrtu za podnožje. Kako će te vidjeti podnožje je vrlo jednostavno i mislim da će odgovarati i ovoj skulpturi i svojoj okolini. Ono bi trebalo, kako sam već ranije pisao, biti izvedeno u tvrdom i trajnom kamenu. Držim da će zato biti najzgodniji Jablanički granit, koji se dobro usklađuje sa bronzom. Možda će biti najzgodnije da se obratite na klesarsku radnju Lovro Bilinac Ilića 157A. Zagreb, koji će sigurno imati na skladištu koma-

de ove veličine i obraditi ih i poslati Vam ih brzo. Kako iz nacрта vidite radi se o dva komada, stepenice i kocke pod samom statuom. Poželjno bi bilo da okolo podnožja u razini zemlje, postavite kocke od istog kamena obrađene grubo, a samo podnožje da bude obrušeno i lagano polirano kao ono na spomeniku Neznanom Junaku na Avali.

Veselim se sa vama da ćete eto uskoro privedi kraju Vašu hvale vrijednu zamisao da postavite spomenik našoj Nadi Petrović, koja je to svojim radom zaslužila.

Primate, gospodine predsjedniče, moje srdačne
pozdrave i poštovanje
Ivan Meštrović
/potpis/

P.S. Kakav ćete natpis metnuti na spomenik, to je razumije se Vaša stvar i Vi ćete dati kamenorescu, koji bilo da bio tekst. Ako smijem, ja bi Vam sa svoje strane savjetovao da bude što kraći.

18. ПИСМО ВУКА ПЕТРОНИЈЕВИЋА ИЗВРШНОМ ВЕЋУ Н. Р. СРБИЈЕ
01. 07. 1955. ГОДИНЕ

285
1 јули 5

ИЗВРШНОМ ВЕЋУ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

БЕОГРАД

Музејски савет народног музеја у Чачку рестаурира под стручном контролом и под руководством Завода за чување споменика културе Србије, једну зграду значајне архитектуре из прве половине прошлог века, која је намењена за музеј сликарке Надежде Петровић:

Надежда Петровић, велика уметница и једна од најистакнутија жена Србије из почетка овог века, која је као патриоткиња дала и свој живот на војној дужности у Првом светском рату, рођена је у Чачку, и њен родни крај отвара музеј у коме ће бити сликарски радови, њене ствари и књиге, мање сликарске скице и други подаци. Тај материјал који са разних страна, од појединаца и са других места где је пропадао, чиме се затирао јавни пут и рад једне наше велике и у историји уметности истакнуте личности, биће у музеју, који ће претстављати један наш нови и значајан културни споменик а истовремено могућност за изучавање уметничког рада Надежде Петровић. Културну садржину овога музеја употпуњава уметничка скулптура Надежде Петровић коју је израдио вајар Иван Мештровић а која је већ стигла у земљу. Овај споменик биће у дворишту музеја Надежде Петровић.

За довршење рестаураторских послова на објекту, Музејском савету, односно заводу за чување споменика културе Србије потребно је још 357.000 динара. Обраћамо се Извршном већу Србије да нам за овај циљ додели потреб-

ну суму од 357.000 динара, како би довршили посао на коме радимо већ две године.

Овај музеј и споменик Надежди Петровић претстављаће изванредно културно уметничко дело и у културно-уметничком стварању бити један истакнут резултат.

Претседник Музејског савета

/Вук Петронијевић/

19. ПИСМО ЉЕВАОНИЦЕ УМЈЕТНИНА ИЗ ЗАГРЕБА ОПШТИНИ
ЧАЧАК 08. 07. 1955. ГОДИНЕ

LJEVAONICA UMJETNINA
ZAGREB, ILICA 85
TELEFON 39-363
TEKUĆI RAČUN KOD NAR. BANKE
406-502-0033

ZAGREB 8.VII.1955.

NARODNI MUZEJ

ČAČAK

U vezi izvršenog odljeva u bronci poprsja Nadežde Petrović rad prof.Meštrović, u prilogu Vam dosatavljamo račun za ljevanje pa Vas molimo da nam dostavite odmah ostatak novca od Din.111.500.-i da nam javite kuda da pošaljemo odljev.

Što se tiče sadrenog modela, koje smo predali drugu Dr.Čurčinu, Zagreb, kojem je poklonio prof.Meštrović pismeno, te smo istom i uručili.

Moli se naslov, da nam dostavi novac na naš rač kod Nar.banke 406-T-334 i obavjestiti kada da pošaljemo brončani odljev.

S.F. – S.N.

Direktor
/potpis nečitak/

20. ПИСМО МИХАИЛА ЗЛАТИЋА ИВАНУ МЕШТРОВИЋУ
29. 12. 1955. ГОДИНЕ

IVAN MEŠTROVIĆ

COLLEGE OF ARTS AND LETTERS,
UNIVERSITY OF NOTRE DAME
NOTRE DAME
INDIANA
U.S.A.

Poštovani Gospodine Meštroviću,

Našu iskrenu zahvalnost na tako velikom umetničkom delu, spomeniku Nadeždi Petrović koji ste poklonili gradu Čačku, ističemo kao svoju prvu misao, i svoje osećanje, kada pišemo Vama. Obavezuje me da to izjavim i raspoloženje svih građana rodnog grada Nadežde Petrović, tako ponosnog na ovo sjajno i veliko umetničko delo našeg slavnog mastora.

Ja Vam pišem, poštovani gospodine Meštroviću, kao predsednik Opštine grada Čačka, na kojoj sam dužnosti zamenio našeg druga Radojka Krunića koji se ranije s Vama dopisivao, a koji je sada na dužnosti u Sreskom narodnom odboru Sreza Čačak, i u čije Vam ime upućujem puno poštovanje i prijateljske pozdrave.

Prenesen ovaj spomenik iz Zagreba, posle livenja, on je kod nas izazvao divljenje. Videći ga, naši građani izjavili su želju da se spomenik, umesto kraj zgrade stare arhitekture namenjene muzeju Nadežde Petrović, postavi na skveru koji se nalazi na jednom od najlepših trgova grada, i time više javno istakne. Ovaj trg okružen je zgradama gimnazije, osnovne škole, Narodnog odbora i crkvom. I mi smo sa zadovoljstvom izišli u susret toj želji. Izradili smo postolje od jablaničkog granita u dimenzijama koje ste Vi odredili i ovih dana otkrili spomenik vezujući taj čin za četrdesetogodišnjicu smrti Nadežde Petrović koja je umrla 1915 godine.

Naša svečanost otkrivanja spomenika bila je divan izraz pijeteta koji je rodni grad iskazao prema velikoj umetnici i patriotkinji, i istovremeno zahvalnost Vama na poklonu kojim se mi ponosimo. To je prvi Vaš spomenik u unutrašnjosti Srbije, i to je tako istaknut momenat u našem gradu i u Srbiji.

Spomenik je otkrio akademik Veljko Petrović i u svom govoru istakao umetničku vrednost vašeg dela. Govorio je i predsednik Udruženja likovnih umetnika. Ja sam u ime grada primio spomenik na čuvanje, predat javnosti posle svečanog otkrivanja.

Svečanosti su prisustvovali pretstavnici vlade Narodne Republike Srbije iz Beograda, delegati narodne vlasti iz Zagreba, mnogi pretstavnici našeg kulturnog i javnog života, ogromna masa građana i učenici škola. Bila je prisutna i sestra pokojne Nadežde Petrović, gospođa Ljubica Luković-Petrović, kao i ostali članovi rodbine koji su s krajnjim uzbuđenjem učestvovali u ovoj svečanosti.

Otkriven spomenik impresionirao je prisutne. Mesto gde je postavljen ispunjeno je jako lepim umetničkim delom, punim topline. Po uverenju svih učesnika, on je postavljen na mesto koje mu bez pogovora odgovara. Intiman prostor ovoga trga tako je ispunjen najlepšom skulpturom koju naš grad može imati.

U muzeju potom je otvorena izložba Nadeždenih slika. Zvanični deo svečanosti time je bio završen.

Svi naši gosti na ovoj svečanosti ispunjeni su osećanjem prijatnosti i priznanja prema vašem delu i Vašem odzivu našoj želji izraženoj pre dve godine da nam napravite Nadeždin spomenik.

Za grad Čačak, poštovani Gospodine Meštroviću, Vi ne ostajete samo kao naš najveći umetnik. Prijateljstvo koje gajimo prema Vama daje nam slobode da Vas pozovemo kao gosta našeg grada. Očekujemo da Vaše godine i udaljenost neće omesti lično i neposredno izražavanje našeg prijateljstva, koje tako iskreno i toplo gajimo prema Vama. Želimo da kažemo da bi Vi za sve vreme svoga boravka u Jugoslaviji bili gost našeg grada. Pozitivan odgovor na ovu našu želju bio bi naše iskreno zadovoljstvo.

Upućujući Vam pozdrave u ime svih građana grada Čačka, ja ponavljam svoju zahvalnost na umetničkom delu koje ste nam poklonili i čestitam vam Novu godinu 1956 sa željom za Vaš dug život.

Izjavljujem Vam svoje poštovanje i srdačno Vas pozdravljam.

29.XII.1955
Čačak

/potpis/
/Mihailo Zlatić/
Pretsednik Opštine grada Čačka

POLITICS, ART AND CREATION OF TRADITIONS (The establishment of Nadežda Petrović monument in Čačak in 1955)

Modernization in the society induced the necessity for creating and celebrating new traditions in which memorials hold a special place. Čačak exemplifies all the weakness of the social orientation, which celebrate the personality and values from the war, suffering, politics and ideology. Lack of social responsibility and well-developed strategy for the future led to long-term wandering and preservation of the feelings in which death and sufferings from the past are major values on the scale of human existence. Lack of the right contents which would attract people and inspire the real educational role which tradition should have, made these features interesting only for museum experts, who via them analyze artistic, ideological and political development of the past.

The establishment of Nadežda Petrović memorial has a completely different value and intention. Apart from artistic value of the monument, the town got the manifestation which has been going on for four decades, the symbol of the town, recognizable in the whole Serbia. Via its aesthetic, universal values, the symbol spans cultural differences and eloquently and understandably testifies to itself, displaying an inspiring art and beauty. Focusing on traditions within culture and art enriched religious life of the town and, with the time, better results were achieved as compared to celebrating the traditions related to politics and ideolo-

gy. Unfortunately, apart from Nadežda Petrović memorial, the town of Čačak only set up the monument to the memory of Vladislav Petković Dis, a poet, and to nobody else either from the field of art, or science and technology. All items related to the culture of the town and Serbian middle-class society were rejected; they were annulled by cherishing traditions from the folk concept of the Serbian culture. The result was a failure in recognizing the values which would serve for better self-understanding of the community we live in, spanning of cultural backwardness and preparation for higher cultural unities, which would enrich and dignify the life and annul the feeling of cultural and civilizational inferiority.

Miloš Timotijević

POLITIQUE, ART ET INSTITUTION DES TRADITIONS

(A propos de l'élévation du monument à la mémoire de Nadežda Petrović en 1955 à Tchatchak)

La modernisation de la société a engendré le besoin d'instituer de nouvelles traditions, parmi lesquelles l'élévation des monuments publics occupe une place importante. L'exemple de la ville de Tchatchak reflète tous les défauts des tendances de la société à opter pour l'exaltation des personnalités et des valeurs appartenant aux domaines de la guerre, des supplices, de la politique et de l'idéologie. Le manque de responsabilité sociale et d'une stratégie pertinente quant à l'avenir entraîna, pendant des années, des tâtonnements et la persistance d'un climat où la mort et les souffrances devenaient les valeurs les plus hautes de la vie humaine. Le défaut d'existence d'un contenu de bon aloi qui aurait pu attirer les gens et étoffer le rôle éducatif que la tradition devrait avoir, a fait que les monuments n'étaient intéressants que pour les professionnels des musées qui s'y penchaient pour analyser le cheminement de l'art, de l'idéologie et de la politique d'une époque révolue.

L'exemple offert par l'élévation du monument à la mémoire de Nadežda Petrović a une valeur et une portée toutes différentes. En plus de la haute qualité artistique de l'œuvre, Tchatchak s'est vue doter d'une sculpture qui, par sa présence, longue de plus de quatre décennies, est devenue le symbole de cette ville, reconnaissable dans toute la Serbie. Symbole qui, grâce à ses valeurs esthétiques universelles, efface les différences de culture par un langage que tout le monde comprend, – l'art et une beauté inspiratrice. L'attachement à la tradition dans les domaines de la culture et de l'art a ennobli la vie spirituelle de la ville, si bien que, avec le temps, les résultats atteints se sont avérés meilleurs que ceux que l'on ob-

tenait en célébrant les personnalités et les dates relatives à la politique et à l'idéologie. Malheureusement, à part le monument élevé à la mémoire de Nadežda Petrović; la ville de Tchatchak a honoré de la même manière seul le poète Vladislav Petković-Dis, en oubliant toutes les autres célébrités, non seulement celles du domaine de l'art, mais aussi celles des domaines de la science et de la technique. On rejetait tout ce qui avait trait à la vie urbaine et à la société bourgeoise pour favoriser, en revanche, une tradition selon une conception vulgarisée de la culture serbe. Cette manière d'agir empêchait la reconnaissance des valeurs qui auraient pu nous permettre de mieux nous comprendre au sein de la communauté dans laquelle nous vivons, de rattraper le retard sur le plan de la culture et de nous préparer pour des intégrations culturelles d'un niveau élevé, propres à enrichir et à ennoblir la vie, ce qui nous débarrasserait du sentiment d'infériorité quant à la culture et à la civilisation de notre temps.

Miloš Timotijević

Споменик Надежди Петровић у Чачку, рад Ивана Мештровића

Споменик палим борцима у центру града
(фотографија из 1956. год.)

Споменик палим борцима у центру града
(фотографија из 1956. год.)

МАРИЈА ОРБОВИЋ

**СЕНИША ПАУНОВИЋ
(1903-1995)**

Марија Орбовић
УУ 32000 Чачак
Градска библиотека
„Владислав Петковић Дис“

UDK: 929

*Имам пред собом бар пет годинских књига и два јуна
толико у раду, а пред собом толико мало живота, да
бих просио небесне на природу која нам није дала бар
по два живота, и све остало у дубликацији, па да човек
нађе времена да савијне урадији бар оно најважније.¹*

Сениша Пауновић новинар, књижевник, преводилац, колекционар, рођен је у Чачку 25. августа 1903. године на размеђи два века и две династије, Обреновића и Карађорђевића, која је изнедрила модерно доба, обележено значајним напретком у свим областима живота, али и неколиким ратовима. Његов животни век поклопио се скоро са чита-

¹ Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ Чачак. Заоставштина Сенише Пауновића. Писмо Пауновићево Душку Росандићу, 16. новембар 1981, несрећена грађа.

вим двадесетим столећем и био је испуњен непрекидном борбом за остваривање далеких, увек високо постављаних циљева, које је уз помоћ огромне радне енергије и несвакидашњег полета настојао да оствари. У вечитој трци са временом, и уз непрестано жаљење због краткоће живота, успео је да објави бројне текстове у „Политици” и другим листовима, књижевним и позоришним часописима, да напише и приреди двадесетак књига објављених и приближно толико још необјављених, да преведе на српски језик већи број дела из бугарске књижевности и да као поклоник ликовне уметности проведе пола века у прикупљању слика, створивши тако богату колекцију, а потом и сопствену „Малу галерију”. Пишући о сликарима и вајарима познатим, али и анонимним, доприносио је њиховој афирмацији, а нарочито значајан је његов удео у високом вредновању наивне уметности у Србији.

Преци Пауновићеви потичу из околине Требиња² одакле су се доселили у Бели Камен код Котраже. Његов отац Светозар, кафеџија, оженио се почетком 1898. године са Радојком Милошевић из Чачка, кћерком Марије и Василија опанчара, званог Опурко. У почетку су живели у тастовој кући,³ а касније, у разним кућама за издавање. „Мој старији брат и сестра родили су се и расли до основне школе као деца имућних родитеља, а ја и они који су се родили после мене, као деца оца који је неко време живео од пиљарлука, а после од мале плате приученог телефонисте на пошти и железници. Моји родитељи, кад год нису били у стању да плате кирију по кућерцима за издавање, склањали су се привремено код моје бабе по мајци Маре, која је имала за ондашње прилике велику кућу на спрат са отвореним доксом. Пре мога рођења, и после смрти мога деде, банкротиралог, дотле богатог опанчара, моја баба је издавала две собе ђацима, великошколцима и неколиким значајним књижевницима дошљацима – нежењама.”⁴ То су били Војислав Илић-Млађи, Божидар Кнежевић, Јован Тановић, Ђорђе Крстић, Љуба Ивановић.⁵

Сиромаштва из најранијег детињства Пауновић се добро сећа: „Хлеб смо јели само о празницима. За доручак годинама – качамак. Врло често пасуљ нам је био „свечанија” храна. У таквој оскудици, мада сам пред собом имао брата и сестру, по неколико година старије, виде-

2. Коста Јовановић, *Горње Драгачево*, Српски етнографски зборник 11, Насеља српских земаља, V, Београд, Српска краљевска академија, 1908, стр.388-389.

3. Налазила се у данашњој Курсулиној улици.

4. Дамњан Морачић, *Синиша Пауновић – Научно сам да читам и продајући новине*, „Политика”, 26. јануар 1989, стр. 21. [22].

5. ГБЧ, Заоставштина Синише Пауновића Запис на полеђини фотографије куће Пауновићеве бабе, несрећена грађа.

ши родитеље како се муче, нарочито мајку која би из ноћи у ноћ везла и плела туђе радове, зажелио сам да им на неки начин помогнем. И ни сам се не сећам како, убрзо сам се „запослио”. Носио сам свакодневно зором воду из круга тадашњег Окружног начелства неким инжењерима - дошљацима, који нису могли пити „смрдљиву” варошку воду, јер је заударала на гвожђе. За тај свој труд добијао сам динар недељно, што је било за оно време велика пара. С обзиром на очеву плату, то је кући била лепа помоћ: отац је имао 30 динара месечно. Тај посао обављао сам читаву годину, а кад ми је било непуних шест година, ступио сам у сталну службу код „чувеног” ондашњег зеленаша Љубе Новаковића – Ћоре. Новаковић је био „трули” богаташ, али и преиспољна тврдица. Имао је једну малу бакалницу, која му је уствари служила пре свега за зеленашење. Иначе, поред давања новца за интерес, главни посао био му је: растурање дневне и друге штампе. Он је увек имао по седам-осам дечака који су му тај посао обављали по вашару и вашаришту. Кад сам ја ступио код њега било је већ упослено десетак таквих дечака, јер је био почео да продаје и песмарице и календаре. Показао сам се од првих дана врло окретан и успео брзо да зарађујем више него и један од мојих „колега”, и готово исто толико колико и мој отац - месечно. Нисам тај посао напустио ни кад сам ускоро пошао у основну школу, па ни за време балканских ратова. А те послове обављао сам овако: изјутра бих носио прво воду и распродао јутарњу штампу, после одлазио у школу, а после јурио да продам вечерње листове. За време балканских ратова био сам готово једини „домаћин” у својој кући, јер нам је мати престала привређивати због болести, а отац је био привремено мобилисан; старији брат није ни раније показивао смисла за помоћ кући, па ни сада. Благодарехи томе моме раду, мој старији брат и сестра могли су и у ово ратно време са оном малом очевом платом да иду у школу. Брат је чак био на школовању ван Чачка, у Неготину и Алексинцу.”⁶ Продавајући „Политику”, „Правду”, „Кићу”, „Радничке новине” и друге листове, Пауновић је научио да чита, прво сричући без много разумевања, а једна шаљива песмица у „Кићи” била је подстрек да чита са већим интересовањем, у почетку новине, а касније и књиге. Тако је научио и да пише пре него што је пошао у школу. Наставио је и касније са привређивањем да би помогао издржавању породице. Нарочито је био драгоцен његов труд за време Првог светског рата, пошто му је отац био у заробљеништву, а мајка болесна, када је обрађивао једну њивицу у Кукићима и производио храну. А имао је само тринаест годи-

6. ГБЧ. СП, Заоставштина Аутобиографија. Синише Пауновића. стр. 1-2, несрећена грађа.

на. Због ратних година његово школовање је било нередовно, али ни тада његов предузимљив дух није мировао, већ је покушао да помогне својим друговима да постигну пропуштено. „У петом разреду гимназије са двојцом својих старијих професора, наставником српског језика и професором географије отворио сам неку врсту приватне вечерње школе за све предмете, за слабе ученике нижих разреда и за оне који су се спремали да и сами полажу два разреда за годину, јер је то још било могуће због година изгубљених у рату. Две године ишло је добро. Али једнога дана појавио се у школи чувени варошки зеленаш Цицвара, власник куће у којој смо држали курсеве, тражио троструку кирију, и због тога смо, морали заувек затворити.”⁷

По завршетку гимназије 1922. године Синиша Пауновић уписао се на Грађевински факултет у Београду, да би после две године студирања закључио да га далеко више привлачи књижевност и писање којим се већ бавио и пре доласка у Београд. О томе он пише: „Нисам био лош студент, али иако сам понекад успевао да добијем и највишу оцену чак и код једног Кашанина и Андоновића, милије ми је било једно „Н” које се једног дана појавило под песмом коју је објавио омладински часопис „Венац” Јеремије Живановића. Или наслов „То је био Поћорек” који се 14. децембра 1924. године појавио у „Политици” – непотписан.⁸ Та сарадња са „Политиком”, у почетку повремена, претворила се после две године у стални радни однос, који је почео 23. јуна 1926. године и трајао до 1971, а по одласку у пензију Синиша Пауновић је до краја живота био стални хонорарни сарадник. Поред рада у „Политици” завршио је студије историје и књижевности на Филозофском факултету 1933. године о чему је и „Чачански глас” јавио: „Синиша Пауновић, књижевник и новинар дипломирао је на Филозофском факултету у Београду.”⁹ Годинама је у „Политици” писао о темама из културе и просвете, не само из Београда, већ је „покривао” и Земун и Панчево. Сећајући се тих дана он каже: „Није било доброг саобраћаја, ишао сам често пешке преко Панчевачког рита, или остајао у леденим сантама на сред Дунава или Саве, или у магли. Па ипак, из тих места било је увек мојих дописа, тако да сам просечно давао најмање два ступца дневно само из ова два места, поред београдског матаријала.”¹⁰ Временом је добијао све озбиљније задатке у самој „Политици”, али и као повремени

7. Синиша Пауновић, *Науцио сам да читам продајући новине*, „Политика”, 26. јануар 1989, стр. [22].

8. Драгослав Адамовић, *Животи, од дна до врха*, „Политика”, 5. децембар 1976, стр. 17.

9. „Чачански глас”, бр. 27, 2. јул 1933, стр. 4.

10. ГВЧ, Заоставштина, СП. Аутобиографија, Синише Пауновића, рукопис стр. 13.

или стални дописник из иностранства, највише из Бугарске, где га је затекао и почетак Другог светског рата. У немогућности да се врати у земљу, ношен ратним вихором, нашао се прво у Русији, да би затим преко Турске и Сирије стигао у Палестину, у Јерусалим и придружио се избегличкој краљевској влади, у нади да ће се његова одисеја окончати одласком у Лондон. Уместо тога, због несугласица са Јованом Ђоновичем, владиним делегатом на Средњем Истоку, интерниран је на југ Африке, у Кејптаун, где је остао до краја рата. „Ту сам провео три и по године живећи од избегличке помоћи, која је била мања или већа, али никад довољна за живот, и од келнерисања (илегално) у једном полуцрначком бару, у хотелу где сам и становао. За време мога боравка у Јужној Африци (пошто сам брзо научио енглески) касније, с времена на време, када бих уштедео неку пару више, успевао бих да добијем дозволу од локалних власти да обиђем знаменитија места Јужноафричке Уније. То сам радио обично кад би посао био мањи у бару, лети када су велике врућине и други свет мање путује.”¹¹ По завршетку рата вратио се у Југославију и, на предлог директора „Политике” Владислава Рибникара, обрео се поново у својој редакцији на месту уредника Београдске хронике. Од тада, ношен несвакидашњом радном енергијом, пише неуморно о разним личностима и темама из света културе, науке и уметности, одржавајући, притом, присне везе са многим познатим уметницима, културним и јавним радницима. Такав је био и после пензионисања, све до смрти – 9. априла 1995.

СА ЗАВИЧАЈЕМ У ДУШИ

„Нико никад није успео да објасни ни себи ни другима шта је ио што нас увек вуче месту где смо први пути угледали свети. Зашто људи и после највећих разочарења и на самрпном часу мисле на свој завичај.”¹²

Иако је од 1922. године живео у Београду остао је у вези са родним крајем црпећи из њега теме у поезији и прози, али истовремено трудећи се да својим доприносом помогне развоју културе. Најпре је његова сарадња остварена у омладинском књижевном часопису „Полет”, кога је припремала и издавала Бачка дружина „Рајић” у Чачанској гиманзији 1924. године. Уређивао га је Дојчило Митровић (са Раст-

11. ГБЧ, Заоставштина, СП, Аутобиографија, Синише Пауновића, рукопис стр. 24-25.

12. Синиша Пауновић, *Србија које нема*, Београд, 1971, стр. 208.

ком Пурићем и Миладином Ђирићем), а пошто је завршио гимназију, 1925. године, он је био једини уредник и сам је издавао часопис, настојећи да му да шири значај од локалног. С намером да помогне своме другу, Пауновић већ студент и песник са објављеним песмама у књижевним часописима „Венац”, „Мисао”, „Српски књижевни гласник”, шаље Митровићу у почетку своје песме, а затим успева да у Београду придобије за сарадњу већ афирмисане песнике: Тина Ујевића, Десанку Максимовић, Густава Крклеца, Живана Митровића, Милана Шантића, Марка Враћешевића. Пауновић пише и прве приказе песничких књига: „Колајна” Тина Ујевића, „Песме” Десанке Максимовић и „Љубав птица” Густава Крклеца, и објављује их у „Полету”. О књизи Десанке Максимовић пише међу првима, пре њега је објавио приказ само Антун Барац. Из те сарадње родило се доживотно пријатељство, нарочито са Крклецом и Десанком Максимовић, а о Тину Ујевићу објављивао је радове и касније у хрватским часописима, „Задарској ревији”, на пример. Сећајући се много касније тих својих почетних година у књижевности, Пауновић наводи да је баш та сарадња са Дојчилом Митровићем била за његов животни пут пресудна: „Зато што сам и сам у вашим годинама сличне снове сањао око симпатичног чачанског „Полета” у коме сам доста труда и времена оставио, па можда и читаву своју животну каријеру упутио другим путем, уместо да будем градитељ-инжењер.”¹³

Сарадња са Митровићем је настављена и касније, пошто је „Полет” престао да излази. Када је Митровић у Чачку покренуо информативни недељник „Чачански преглед” (први број изашао 14. јула 1929) писао је, између осталог, своме другу и колеги у „Политици”: „Ја сам ти послао II број „Чачанског прегледа” и јави ми коме бих уличном продавцу могао да шаљем 20 примерака, како би се чуло на београдској калдрми : „Чачански преглед - нови број !” то ми одмах јави. Идући број излази у недељу на осам страна и пошаљи нешто актуелно, везано за Чачак. Напиши о твојим чачанским приповеткама приказ или једну краћу приповетку пошаљи... да ли си оне две вести штампао у „Политици” о „Ч. Прегледу”? Ако јеси, што ниси због рекламе ставио: „Како пише Ч. Преглед” итд. То неком приликом, молим те, учини.”¹⁴ Ово писмо, поред тога што сведочи о лепом колегијалном односу и земљачкој подршци, уједно је и документ о постојању листа „Чачански преглед”, који није сачуван до данашњих дана, осим у сећањима очеви-

13. ГБЧ, Заоставштина СП, Писмо Љубини Ђидићу, 22. децембар 1969, несрећена грађа.

14. ГБЧ, Заоставштина СП, Писмо Дојчила Митровића, 16. јул 1929, несрећена грађа.

даца и заоставштину Дојчила Митровића, за сада још увек недоступној културној јавности.

У „Чачанском гласу”, у предратном периоду његовог излажења (1932-1935), Сениша Пауновић објавио је 1934. и 1935. неколико песама: „Банова задужбина у Градцу”, „Морава”, „Овчар”, „Наши људи” и песму посвећену оцу Светозару „Исповест на огњишту”, али највише је упамћен и до данас цитиран његов текст о потреби отварања музеја у Чачку у згради конака господара Јована Обреновића под насловом „Организовање музеја и његов рад”. Објављен је у два наставка у децембру 1934. године. О тој теми писао је и у децембру 1951. када је рестаурација конака била у пуном замаху и идеја о његовом претварању у музеј постајала стварност.

У „Чачанском гласу” Пауновић се јавља поново тек 1970. године, када су му у 15 наставака, из броја у број објављене „Приче из старог Чачка”, који представљају друго прерађено издање његове збирке приповедака „Они и ми”, објављене први пут у Београду 1930. Желео је да утиче и на изглед и профил „Гласа”, па је писао Драгољубу Леки Обућини, тадашњем уреднику: „Оно чему ја настојим то је да лист треба још приљезније и редакцирати и кориговати. А изнад свега треба му што пре удахнути новији, савременији стил и техничку опрему. Зато предлаже нове рубрике и теме: „Јубилеји значајнијих људи родног краја, педесетогодишњица матуре, о лепом понашању, стари Чачак, из албума домаћих уметника, догађаји који су узбуђивали наше старе, Стара црква, Кајнак, Лупњача... значајније старе грађевине, знаменити дошљаци (Б. Кнежевић, В. Илић Млађи, Сениша Кордић, Драгиша Васић, Степа Степановић, Кужељ, Стејскал) итд.”¹⁵ И сам је дао допринос промени квалитета листа написавши 1970. занимљив текст о несрећној љубави глумице Драге Спасић и Драгољуба Гогића, новинара, дописника „Политике”, „Правде”, „Штампе” из Париза, где је студирао, али и из Чачка.

Поводом 60. годишњице „Чачанског гласа” (1982), у свечаном броју објављен му је запажен текст под називом „Господин Матић”, који је пружио обиље непознатих података о животу и раду Властимира Матића, сина Стевана Матића, чачанског штампара. Поред тога, овај лист му је објавио у два маха 1978. године неколико песама, као и разговор са њим, али и приказе његових романа „Пуста земља” из пера Радојка Николића и „Србија које нема” Радована М. Маринковића.

15. ГБЧ, Заоставштина СП. Писмо Леки Обућини. 3. август 1970, несрећена грађа.

Синиша Пауновић је 1936. године, као писац коме је већ објављено шест књига, песничких и прозних, учествовао и на трибини Заједнице дома и школе Чачанске гимназије заједно са Живком Милићевићем, новинаром „Политике” и књижевником, који је говорио о теми „Наша најновија приповетка и роман”. Пауновић је читао своје песме и, пошто се већ тада бавио превођењем са бугарског језика, прочитао је „Хумореску” од бугарског писца Костова, у свом преводу. Као и сва предавања и остала културна збивања која је организовала Заједница дома и школе и ово је било најављено одговарајућим плакатом,¹⁶ о коме Пауновића извештава писмом Миленко Стевовић, професор Чачанске гимназије и стални секретар Заједнице: „Најзад нека велика реклама није ни потребна када се зна ко долази. Ипак ћемо то у најлепшој форми објавити”.¹⁷

Учествовао је Пауновић и у културним манифестацијама у Чачку, као, на пример, у Дисовом пролећу које Градска библиотека организује од 1964. године. Занимљиво је да је ова поетска светковина у почетку у свом организационм одбору имала за чланове познате уметнике, књижевнике и културне посленике већином пореклом из Чачка који живе у Београду, где су се и одржавали састанци. Одбор су чинили, поред осталих, и: Татомир Анђелић, Божидар Ковачевић, Гвозден Јованић, Бошко Рисимовић, Владан Јовашевић, Ранко Симовић, Цветко Петковић, Милосав Мирковић, Драган Јеремић, Владимир Стојшин, Вито Марковић, а међу њима и Синиша Пауновић,¹⁸ који је тако могао директно да утиче на избор песника, али и на квалитет целокупног програма.

Гостовао је неколико пута Пауновић као књижевник у Чачку, али најкомплетнији програм организовала је Градска библиотека у новембру 1979. године приредивши изложбу и књижевно вече, на коме је о Пауновићу књижевнику говорио Бошко Новаковић, а Радован М. Маринковић о њему као новинару. Био је задовољан: ”Иако није изложена ни половина, било је врло лепо и узбудљиво. Човек наједном сагледа цео свој живот сасвим до тада недоживљено на сличан начин.”¹⁹ Али, и поред тога, остало је притајено незадовољство, које је нарочито у каснијим годинама изражавао. Очекивао је од свог родног града већу по-

16. Међуопштински историјски архив Чачак, Збирка плаката, К-1.

17. ГБЧ, Заоставштина СП, Писмо Миленка Стевовића, 26. октобар 1936, несрећена грађа.

18. ГБЧ, Заоставштина СП, програм Дисовог пролећа 1973. године. Записник од 2. марта 1973, несрећена грађа.

19. ГБЧ, Заоставштина СП, Писмо Василију Калезићу, 26. новембар И 1979, несрећена грађа.

дршку при објављивању већ готових рукописа, или позива за учествовање на Дисовом пролећу као изабрани песник, а не само као члан организационог одбора. Уместо тога позван је још једном пред крај живота да отвори изложбу слика у Народном музеју 1990. Зато у писму Оскару Давичу каже: „Да је нешто жив Дис (кога сам ја иначе лично познавао, а са његовом породицом имао после његове трагедије врло блиске везе), буди уверен ти исти моји и његови завичајци, не би ни њега позвали на та пролећа поезије. И како се са Дисом, ето, све променило за сто осамдесет степени боље, мислим да ће и у мом случају бити бар праведније ако не сасвим боље.”²⁰

Иако незадовољан својим Чачанима, на које се често жалио у писмима пријатељима, ипак у души остао је везан за завичај, баш као што је исказао у стиховима исписаним на гробу његових родитеља, на чачанском гробљу: „Овде не почивам и ја! / али се виси моје ја.”

У НОВИНАРСТВУ

Новинарским радом Сениша Пауновић почео је професионално да се бави запосливши се у „Политици” 1926. године. Јавио се на расписан конкурс и уз огромну сумњу у успех због великог броја пријављених кандидата, отишао на испит. Писао је текст о демонстрацијама на Универзитету поводом отпуштања професора Милана Богдановића и Драгомира Андоновића и био примљен. Сећајући се првог радног дана, забележио је: „Отишао сам у неверици. Примио ме је Живко Милићевић, који је тек годину – две био нека врста заменика шефа редакције. Питао ме зашто нисам дошао раније, да ли сам што дотад писао, и после разговора од два – три минута, увео ме у једну собу у којој је седело око десетину људи за једним столом, ћутали и грозничаво нешто писали, и ту ме без речи оставио. Док су они писали, неколико пута утрчавао је у собу један старац и журио их да завршавају рукописе. Био је то Димитрије Стефановић, шеф администрације и један од оснивача „Политике”. Видевши ту нервозу, ја сам се збунио и једва сам умео да одговорим како се зovem, када би ме неко од оних људи за столом упитао. Та ме нервоза није напуштала ни после више месеци и година. Мене је већ првих дана узео на нишан Јован Тановић.²¹ Узео ме, и није ме напуштао више никада.

20. ГБЧ, Заоставштина С. П., писмо Оскару Давичу, 29. јул 1983, несрећна грађа.

21. Јован Тановић, родом из Пожеге, завршио је Чачанску гимназију 1899/1900. и као ђак станао у кући бабе С. Пауновића. Био је дугогодишњи уредник „Политике”.

У „Политици” ми је било тешко до неба: недовољно школско знање, бедно новинарско искуство, измученост од дуготрајног паштања под окупацијом и на Универзитету, разочараност у своје имућније другове, затегнути односи с родитељима - све је то чинило да је претила опасност да отпадем већ првих месеци, као неупотребљив.”²²

Не само што није „отпао”, него је, пребродивши све препреке, остао до краја живота новинар „Политике”, чак и после пензионисања. Потпуно се уклопио у профил новинара који је „Политици” потребан: „Овај лист, и њему подобна штампа дневна и периодична, у Београду и другим крајевима наше земље, одгајили су и специјалан тип српског професионалца новинара и публицисте: инвентивног, пожртвованог, смелог, образованог, и пре свега љубитеља лепе речи и фразе, писменог, а изнад свега добронамерног и објективног, и ничим поткупљивог.”²³ О својој везаности за овај лист духовито пише своје дугогодишњем пријатељу Живану Милисавцу: „... Ја сам још у „Политици” и бићу у њој и кад ме формално буду ставили у „покој”: умрећу трчећи из редакције „Политике” са својом личном читуљом у цепу за „Политику” право у гроб, како је моју љубав према „Политици” приказао једном приликом Иво Андрић.”²⁴

Са младалачким жаром и заносом обављао је новинарске задатке и прихватао изазове опасних ситуација. Такав је био и у позним годинама. О томе сведочи и једно његово писмо колегијуму „Политике” у коме предлаже да га хитно пошаље као специјалног дописника у Пакистан на подручје заражено колером.²⁵ Захваљујући таквом односу према раду лист је понекад имао ексклузивне извештаје, као што је био онај из Албаније 1939. године, када је фашистичка Италија упала у ову земљу на Ускрс (а био је истог дана и православни и католички). Пошто ниједна европска редакција није радила на празник, само је „Политика” објавила његове извештаје, јер је једино Пауновић, не признајући никакве препреке, излажући се небројеним опасностима прешао границу код Подгорице пешке и стигао у Тирану и Драч, оставивши за собом двадесетак домаћих и страних новинара. „Други сличан случај је покољ Хореа Симе у Букурешту. Како сам ја стигао тамо из Софије, шта сам све обишао за четрдесет осам сати и шта јавио „Политици”, то се може прочитати у њеним комплетима. Са каквим је опасностима тај

22. ГБЧ. Заоставштина С. П. Аутобиографија С. П. рукопис, стр. 11.

23. Новинари, приредио Симиша Пауновић. Нови Сад, Матица српска. Београд, СКЗ, 1967, стр. 12.

24. ГБЧ. Заоставштина С. П. Писмо Живану Милисавцу, 11. јануар 1975, несређена грађа.

25. Извештај о раду С. П. недатиран, стр. 2.

мој одлазак у Румунију био скопчан, то је најбоље осетио покојни Ђока Николић који је дошао са мном и истог дана морао да побегне из Букурешта од побеснелих Хореа Симиних хорди.²⁶

Пре Другог светског рата Пауновић је радио у Културно-просветној рубрици, али, поред тог редовног посла створио је београдску и земунско-панчевачку хронику. После рата оснивач је Београдске хронике и био је уредник рубрика „Ви питате”, „Из старог Београда”, а најдуже, популарне „Међу нама”. Занимљив је развојни пут који је имала ова рубрика, о чему Пауновић пише: Рубрика „Међу нама” стара је колико и сам наш лист. У „Политици” је почела излазити попут сличне „ANTRNU” у једном француском листу. Првих година била је то, готово искључиво, трибина директора листа, главног уредника и истакнутијих књижевника и јавних радника – пријатеља „Политике”. Касније, добила је свог сталног уредника и по једног или два сарадника – прерађивача. У исто време ангажовала је стално или повремено по једног или два духовитија човека из куће и са стране који су давали своје прилоге о одређеним темама из књижевности, унутрашње политике, па понекад и о спољно-политичким темама, које су задрале на специфичан начин у наш унутрашњи живот. Рубрика је замишљена као сатирично-хумористична трибина са које говоре, на занимљив и сажет начин, људи који имају специјалне наклоности за овакву врсту писменог казивања. Изузев уводног написа, који је, готово увек, долазио из пера директора, главног уредника и уредника рубрике и био потписиван латинским словом „Z”, сви остали дописници су били потпуно анонимни, али су имали у уводу написа следеће клишее: „Пише нам један читалац”, „Жали нам се један читалац”, „Хвали нам се један читалац”, итд. Сарадници и прерађивачи били су обично млади људи, али такви који су имали специјалну склоност за хумор и сатиру, умели да нађу згодан обрт – поенту, добар наслов и слично, а да при том не измене чињенице. Природно, морали су бити изузетно писмени и имати ширу општу културу од просечне. Они никада нису радили на овој рубрици дуго – шест месеци до године дана. Са ње су одлазили као наши најспособнији млађи новинари. Између два рата написати добар прилог за рубрику „Међу нама” била је особита част. О томе се говорило не само у самом листу, већ и у читавом граду међу читаоцима. А да би такав допис изашао у рубрици уредник није никад морао да „јури” сараднике, него напротив. Сарадници су очекивали са нарочитим узбуђењем када ће и да ли ће да изађе неко њихово „међу нама”, јер то је био напис у коме су

26. Исто.

они имали да кажу своју критику, своју мисао, која има да подржи стотине и хиљаде сличних читалаца..."²⁷ У тој рубрици радо су сарађивали и најпознатији књижевници тога времена: Бранислав Нушић, Милутин Ускоковић, Јован Дучић, Вељко Петровић, Иво Андрић, Станислав Винавер, Сима Пандуровић, Велимир Живојиновић Масука, Вељко Милићевић, Живко Милићевић, Густав Крклец...

Као уредник рубрике Пауновић се залагао за повећње простора који она заузима у листу, будући да је дуго после рата излазила на једном или два ступца. Начин писања је промењен, прилози нису више анонимни, али смисао постојања рубрике је остао исти. Пред уредником ових прилога је велик и одговоран посао, невидљив за обичног читаоца, јер после избора најзанимљивијих треба проверити њихову тачност, па их најчешће прерадити стилски и правописно, а понекад је највећи проблем прочитати их, јер су углавном писани руком. У послератној рубрици „Међу нама” стасавали су многи, касније познати новинари, као што су: Војислав Ђукић, Олга Божичковић, Миодраг Поповић, Слободан Анастасијевић, Невенка Гостовић, Бранко Поповић, Бора Недељковић, Раде Станојевић, Ружица Максимовић, Бора Јанковић, Никола Лекић, Радмило Ђурђевић, Пуриша Ђорђевић и други.²⁸

Осим уредничког посла, Пауновић је читавог живота писао о збивањима у култури, књижевности, ликовној и позоришној уметности, а бројна путовања у иностранство (пропутовао је читаву Европу, Африку и део Азије) овековечио је у занимљивим путописима, држећи се властитог начела: „Увек када сам одлазио у неку туђу земљу, желео сам да напишем и нешто ради чега нисам тамо пошао.”²⁹ Готово је немогуће набројати писце којима је његова пажња била закупаљена и којима се враћао више пута, од Ива Андрића, Вељка Петровића, Исидоре Секулић, Бранислава Нушића, Боре Станковића, Раке Драинца, до Растка Петровића, Јована Дучића, Александра Белића, Владимира Назора, АГ Матоша, Богдана Поповића, Стевана Јаковљевића, Елина Пелина и других бугарских књижевника.

Своје интересовање за ликовну уметност изражавао је кроз бројне текстове о, на пример, Љуби Ивановићу, Пјеру Крижанићу, наивним сликарима и вајарима, нарочито о Богосаву Живковићу и Јанку Брашићу, али и многим другим, затим о великој сликарки Бети Вукановић, о бугарским женама сликаркама, о југословенским сликарима који жи-

27. ГБЧ. Заоставштина С. П. С. Пауновић, Рубрика „Међу нама” некад, сад и убудуће, рукопис, недатиран, стр. 1-2, несрећена грађа.

28. Исто.

29. С. Пауновић, У јеку фашистичке цензуре, „Политика”, 29. децембар 1984, стр. 4.

ве у Паризу (1938): Петар Лубарда, Марко Челебоновић, Јован Зоњић, Мирко Кујачић, Стеван Боднаров, Даница Антић и други, о колекцији слика Павла Бељанског, о Ериху Шломовићу, о великој изложби наивних уметника света у Паризу 1963, на којој су најбоље од наших уметника били представљени Богосав Живковић и Иван Генералић, о Мајском салону у Паризу 1969, на коме су заступљени и југословенски сликари који су живели тада у Паризу: Коса Бокшан, Дадо Ђурић, Љуба Поповић, Петар Омчикус, Влада Величковић и други, о последњим данима Крсте Хегедушића, и безброј других.

„Политика” је имала у периоду 1966–1968. године рубрику „Разговор за ову недељу” у којој су најчешћи прилози били Пауновићеви разговори са познатим уметницима, и не само ликовним.

Заљубљеник у позоришну уметност, Пауновић је пасионирано писао о великанима српског глумишта разним поводима. Пошто је годинама прикупљао грађу о Бори Станковићу, писао је и о глумицама које су играле Коштану: Зорки Тодосић, Драги Спасић, Теодори Арсеновић, Дивни Ђоковић, Софији Новаковић, Оливери Петровић, Оливери Марковић, Уснији Реџепој. Поводом 80 година постојања Народног позоришта у Београду (1949) „Књижевне новине” су му објавиле опширан текст о највећим глумцима који су током тог дугог периода допринели његовој слави. Били су то: Добрица Милутиновић, Ана Паранос, Љубинка Бобић, Марко Маринковић, Блажа Николић, Мата Милошевић, Миливоје Живановић, Љубиша Јовановић, Нада Ризнић и други. Са симпатијама је писао о Добрици Милутиновићу, верном посетиоцу кафане „Дарданели” у Скадарлији, где се окупљала књижевна боемија оног времена. Немогуће је набројати све глумце, редитеље, оперске певаче о којима је писао годинама пратећи позоришни живот с љубављу.

Поред ових тема његову пажњу су привлачиле разне теме из културне прошлости, било да је то овчарско-кабларско јеванђеље, или јавности непознати Стеријин рукопис „Помиренија” који је он открио још 1932.³⁰ у Матици српској (да би га Младен Лесковац такође „открио”, али много касније, 1949) или о последњем охридском златару...

Пауновић је своје бројне текстове објављивао и у многим другим листовима, као што су: „Политика Експрес”, „ТВ ревија”, „Илустрована Политика”, „Новости”, „Рад”, „Борба”, „Ослобођење”, „Дуга”, „Јез”, „Побједа”, „Чачански глас”, „Наша штампа”, „Књижевне новине” и другима. Али то је био далеко мањи број чланака, јер „Полити-

30. С. Пауновић, *Непознати рукопис „Помиренија” Јована Поповића Стерије*, „Политика”, 20. новембар 1949, стр. 6.

ка” је био његов лист, његова „слабост” како сам каже. Сећајући се година проведених у тим новинама, у једном разговору са колегом Драгославом Адамовићем Зиром, он каже: „У „Политици” сам провео цео свој живот, имао сам у њој, много лепих али и мучних часова. И кад данас затворим очи и сетим се прошлости и неких од тих тмурних тренутака – насмешим се уместо да се намрштим, и пожелим – ех, што ми сад нису оне године, да полетим ... и горке сузе су некад слатке биле...”³¹

Размишљајући о позиву новинара, иако свестан да „ничија слава” није, ваљда, тако брзо превазиђена – „помрачена” као новинарска: „једнодневна слава”, „слава која се прода за динар” – како се обично говори о „ефемерности новинарских успеха”,³² Пауновић је писао текстове тако да они ни данас нису изгубили од актуелности и занимљивости. На такав закључак наводи његов избор тема и начин на који је писао, у коме није био на првом месту сензационализам, већ потреба да поучи. И констатација Слободана Нешовића,³³ његовог дугогодишњег колеге из редакције „Синиша Пауновић је био поштен новинар”, сведочи о томе. Вероватно је то био један од разлога што га је уређивачки одбор едиције „Српска књижевност у сто књига” позвао да приреди књигу „Новинари” која је објављена 1967. године у издању Матице српске и Српске књижевне задруге. Ова својеврсна антологија новинарства обухвата радове 64 новинара, који се искључиво баве том професијом, тако да су изостали бројни добри текстови, чији су аутори превасходно књижевници. Хронолошким редом су представљени новинари почев од Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића, Васе Пелагића, Јаше Продановића, Предрага Милојевића до Славољуба Ђукића и Милутина Чолића. То је био пионирски покушај да се трајније сачува новинарска реч, која често има злу судбину воденог цвета да траје само један дан.

Своју оданост „Политици” Пауновић је намеравао да употпуни тако што је по угледу на књигу „Новинари”, покушао да састави антологију новинара „Политике” руководећи се другачијим критеријумима, тј. не искључујући књижевнике. Четврт века бавио се тим послом, стално допуњујући почетни избор и нудио рукопис „Политици” за штампање, али то се није остварило до краја његовог живота.

31. Д. Адамовић, *Животи, од дна до врха*, „Политика”, 5. децембар 1976, стр. 17.

32. *Новинари*, стр. 7.

33. Из разговора аутора овог текста са Слободаном Нешовићем, вођеног 6. априла 2001.

КЊИЖЕВНИ РАД

Сениша Пауновић је почео књижевним радом да се бави још као студент објавивши анонимно прву песму у омладинском књижевном часопису „Венац” 1924. године, да би касније све своје радове потписивао у истом часопису, затим у „Полету”, „Српском књижевном гласнику”, „Републици”, „Буктињи”, „Животу и раду”, „Мисли” и другим. То су биле најчешће песме, а понекад и прозни текст (сећање, анегдота) или приказ дела неког другог писца.

Прву збирку песама „Из кутова душе” објавио је 1927. године у Београду (Штампарија М. Карића) и у њој се нашао већи број песама раније објављених у часописима. То је исповедна поезија, могла би се назвати његовом лирском биографијом,³⁴ где се он на почетку сећа родног краја и своје некадашње чежње за „незнане друме” и „светло бескраја”, која га је одвојила од најближих (мајко, и ја ти постах шарен свет / заборавио сам одавно / и оца, и брата, и сестре рођене / заборавио сам и тебе), али и поред покајања свестан је да њему повратка нема. Зато каже: „Уместо мене усини Цигана, оче, с улице / биће ти стопут вернији / и захвалнији него ја”. У највећем броју песама пева о љубави, идеалистички, младалачки понесено, о црној коси, црњој од ноћи, мекшој од кадифе, о чежњивом чекању, о љубави као највећем благу, о несрећној љубави, неузвраћеној, о тузи због неизлечиве болести драге, о замишљеној властитој смрти. За мото овој књизи узео је стихове Тина Ујевића: „Нисам ли песник, ја сам барем патник / и каткад су ми драге моје ране...”, наговештавајући тако властиту сумњу у поетску вредност својих стихова, али истичући да је његова патња истинска подлога за ту поезију која, можда уметнички и није убедљива, али је истински доживљена. Књижевна критика није повољно оценила ове песме, истакавши њену уметничку незрелост. Бошко Новаковић донекле је блажи у оцени: „Г. Пауновић прави од своје личне и интимне трагике врело инспирације за своје песме и ми морамо да стегнута срца примимо његове исповести. Али г. Пауновић црпе из овог врела само примаран метеријал за своје стихове и не одушевљава га, не налази уметничког инстикта да га осмисли једним општијим, дубљим, више космичким смислом, да му да трајнији израз... Кад г. Пауновића не буду заносили више спољни утисци, он ће доћи до тога.”³⁵ Слично закључује

34. Књига је посвећена песниковој првој жени Радмили и њиховом сину Милану, који су умрли од туберкулозе.

35. Бошко Новаковић, Без наслова текст у оквиру Књижевног прегледа, „Живот и рад”, бр. 1, 1928, стр. 66.

и Милан Богдановић: „Лирска искреност не значи истинитост у подацима, него истинитост у акценту којим се лично осећање, издвојено од свега конкретно личнога, предаје целом свету да га подједнако оштро претрпи. Пауновић се још не издваја од себе лично. Његова је искреност сва у подацима и у појединостима: он још није лирски сазрео. Тек неки стихови (песма „Одрођење”, на пр.) наговештавају тај процес.”³⁶

Следеће године, 1928, Пауновић је објавио другу књигу песама „Песникове молитве”. За разлику од претходне ту су сабране песме у прози. Сликари Владимир Жедрински илустровао је корице и од те књиге почиње њихова дугогодишња сарадња. Ни ова збирка љубавне лирске прозе није боље прошла код критике од прве књиге. Потписан само са „М” објављен је приказ у часопису „Живот и рад” у коме аутор каже: „Изгледа нам да су ово само покушаји, потези, белешке из дневника, и да међу њима нема ниједне, која би достигла стварање Дучића, пок. М. Ускоковића и др. С обзиром на стихове г. Пауновића, прозне песме су му слабије, мада и у њима има поезије. Лаке су и као такве читају се без замора. Све су махом рефлексивне, и да у њима није оне старинске, романтичне и сладуњаве ноте, можда би имале и шири значај за књижевност. Овако, само су покушаји.”³⁷

Збирка стихова „На раскршћу” изашла је 1930. и представља значајнији издавачки подухват него претходне две, јер је очигледно уобличена са више амбиција. Графичко-ликовним изгледом књиге бавио се Владимир Жедрински опремивши је лепим илустрацијама не само на корицама, а Момчило Настасијевић је написао предговор. Књига садржи шест целина, које почињу одабраним цитатима из Библије. Необично је и то што су за две песме („Мајка” и „Варница”) штампани и нотни записи композитора Милоја Милојевића и Михаила Вукдраговића, који су компоновали музику за ове песме за један глас и клавир. У напомени на крају књиге пише да је Миховил Логар³⁸ припремио и трећи музички прилог – композицију песме „Сумрак младости”, али да из техничких разлога није могла бити штампана у књизи. Већ мото на почетку књиге „Волети / То је за мене неопходност. И ја сам волео / свим напорима својих душевних снага.” (Љермонтов) указује да у њој преовлађују песме љубавне садржине. Да су и песме успелије, мада још увек са нешто резерве указујући на неке од њих оцењује Момчило Настаси-

36. Милан Богдановић, *Сћари и нови*, књ.3, Београд, „Просвета”, 1961, стр. 361.

37. М.: Синиша Пауновић, *Песникове молитве*, Београд, 1928, „Живот и рад”, бр.6, 1928, стр.480.

38. Миховил Логар је компоновао музику за баритон и клавир и за песме: „Епитаф”, „Стрепња”, „Шапугање”, које нису у овој збирци.

јевић у предговору: „Та места и друга у овој збирци, и још нека у два ранијим, јасно указују да се у дну Пауновића сирове и страсне природе крије искра правог и непатвореног песника, песника певача. А да ће са овог песничког раскршћа кренути путем чисте лирике, која неће да служи ни мисли, ни слици, ни осећању, већ хоће, као што и јесте у суштини, да остане феномен за себе, феномен певања, утврђују нас у тој нади и два музичка прилога, уз песму „Мајка” од Милоја Милојевића и уз песму „Варница” од Михаила Вукдарговића.”³⁹

После овакве Настасијевићеве оцене која се могла схватити као подстрек, очекивало би се да Пауновић настави објављивање све бољих књига поезије. Међутим, до тога није дошло. Осим повремених публикација појединих песама у разним листовима и часописима, Пауновић до краја живота није објавио више ниједну збирку песама. После Другог светског рата за уобличен рукопис нове књиге песама у којој су биле и неке од раније, под насловом „Присени”, па затим промењен у „Даљинар”, тражио је издавача и у Матици српској, „Просвети”, па и „Чачанском гласу”, али је увек био одбијен са разним образложењима. Вероватно је да је главни разлог био што се његова поезија није уклапала у савремене токове српског песништва.

Прва књига приповедака „Они и ми” изашла је 1930. године у Београду и посвећена је пишчевим родитељима. Књигу је илустровао Владимир Жедрински и на њој пише да је хартија за њено штампање добијена бесплатно од Фабрике хартије Милана Вапе. Од укупног тиража штампано је тридесет библиофилских примерака у нарочитој техничкој опреми, који нису били у продаји. Због тога је ова књига ушла у попис ретке српске књиге Јанка Хркаловића. Она је посебно занимљива за Чачак. На првој корици Жедрински је насликао на необичан начин најстарији део града, тако да се у овалу могу уочити препознатљива знамења Чачка: црква као на старим разгледницама, конак господара Јована Обреновића, Гимназија и друге зграде. Осим цртежа патини старог града доприноси и поднаслов: „Записи из Градца” у којима су „они” – јунаци приповедака, померени, на неки начин обележени и „ми” – стари Чачани, који препричавају догађаје везане за ове личности. То су паланачке приче хиљаду пута понављане у кафани „Цар Лазар”, о божјим људима: умоболном Перошки, који својом несрећом увесељава децу, мутавом Пери Јапанцу, о сиротици Јани, о парничару који са страшћу тужи људе, почев од своје браће, о Меиташу, који се шалио са смрћу, па је и сам био жртва једне такве шале.

39. Момчило Настасијевић, *Предговор у збирци „На раскршћу”*, Београд, 1932, стр. 9.

И ову Пауновићеву књигу критика је лоше примила. За то као пример може се навести било који одломак готово непријатељског става М. М. Пешића: „Његових пет приповедака које су недавно објављене у луксузној опреми, немају апсолутно никакву књижевну вредност. То је најслабија збирка наших дана и у исто време пример докле се срозала наша књижевност. Пре свега г. Пауновић и не зна шта је приповетка, нити познаје њену компликовану конструкцију. Он мисли да је обично причање и ређање речи уметност, и да су појаве које сваки дан срећемо готова приповетка, без обзира да ли ћемо их осетити и пропустити кроз душу... Он је хтео, свакако попут Боре Станковића да их наслика и да стекне себи славу. Међутим, испало је нешто друго. Тај посао свршио је г. Владимир Жедрински, сликар и уметник, а г. Пауновић је само упропастио интересантан материјал и покварио „презент“ г. Милана Вапе.”⁴⁰

После овако поразне критике неки други писац би био обесхрабрен, али Пауновић је прерадио своје приповетке и објавио их у „Чачанском гласу” 1970. у наставцима. Постојао је и договор у том листу о поновном издању књиге, али до тога није дошло.

Новелу „Такмаци”, као успомену на ђачке дане, објавио је 1932. године и посветио је „Драгом Момчилу Настасијевићу, 27. IV 1932.”

Нашавши се 1941. у избеглиштву у Јерусалиму, мучен завичајном носталгијом, Синиша Пауновић почео је да пише сећања на детињство, која је на предлог књижевника Риста Ратковића, уобличио у роман. Охрабрен првим повољним утисцима читалаца свога рукописа наставио је да ради и када се нашао на самом југу Африке, у селу Бредасдорф на крајњој тачки Рта Добре Наде. Тако удаљен и просторно и временски од Чачка, односно у роману Цветнограда, могао је боље да сагледа догађаје и прилике у времену од 1903. до 1914. године, када се радња романа „Србија које нема” догађа. Од тада, па до објављивања књиге прошло је тридесет година, за време којих је по саветима појединих књижевних критичара рукопис претрпео више пута измене, а мењан је и наслов („Поштарева породица”, „Поравлије”, „Река без корита”) да би коначно под насловом „Србија које нема” био објављен 1971. године.

И поред тога што је намера писца била да у роману да слику Србије у једном времену које није много обрађивано у књижевности, успео је у највећој мери да читаоцу приближи само Чачак кроз причу о

⁴⁰ М. М. Пешић. *Приказ Пауновићеве књиге „Они и ми”*. „Живот и рад”, бр.23, 1929. стр. 55.

породици Јове поштара и, нарочито, његовом сину Љубиши, прерано сазрелом дечаку, који живот схвата озбиљније од свога оца. Већ мото на почетку романа „у свим ратним невољама, наша су деца била старија од својих година. Рат им је узео детињство, али им је, срећом, давао више снаге и зрелију памет” упућује на један такав лик који води читаоца кроз причу о „поравлијама”,⁴¹ племићима и гребићима, преломљену на догађајима у једној сиромашној породици и препознатљивим локалним и историјским одредницама града на Морави. У многим ликовима могуће је препознати личности које су стварно постојале у Чачку тога времена, почев од зеленаша Љубе Ђоре (Новаковића), који је поред свог основног нечасног занимања, запошљавао дечаке да продају новине у вароши, газда Стојана, радикаског првака и председника општине (Веселин Милекић), среброљубивог поп Саве, званог поп Пара, др Кужеља, Тана Ђавола, Жике Грофа до самог приповедача који је у књизи описао своје детињство. Ту су и догађаји о којима се у старом Чачку причало, као што су поплаве, изградња бедема, јавни протести против анексије Босне и Херцеговине 1908, изградња соколског дома (првог у Србији), градња железнице кроз Овчарско-кабларску клисуру и други.

И поред повољне оцене критике овај роман није доживео поновно издање.

Природни продужетак књиге „Србија које нема” је роман „Пуста земља”, који, мада објављен 1948. године, представља наставак приче о поштареву породици и временски је омеђен Првим светским ратом. Писац прати Поштареву породицу, сада Лутријину, у времену окупације у Чачку, односно Цветнограду, служећи се многим истинитим подацима и аутобиографским моментима. Тако читалац може да сагледа Пауновићево детињство у тешким ратним приликама, када је он као тринаестогодишњак био приморан да сноси терет издржавања породице, радећи разне послове од продавања новина, окретања машине у шатмпарији Стевана Матића до трговине ракијом, намирницама, ду-

41. За речи „порав” и „поравлија” С. Пауновић је бугарском преводиоцу његове књиге „Србија које нема” дао следеће тумачење: „Порав: циганска реч, која значи загуљен, загуљенко, чудац, изузетан сој људи, у смислу „Тарасконац”. У почетку сматрана за вулгарну реч, као шатровачки поздрав, касније стекла право грађанског гласа и постала нека врста цветнограђанске лозинке и карактеристике; али не у вези са „племством”, него са навикама и то више оним негативним, својственим цветнограђанском поднебљу; но ипак не само негативним. Овај израз ушао је већ раније и у литературу, чује се понегде и у нејачкој Србији, али је у Чачку и околини толико одомаћен, да ако викнете ма где и ван његове „постојбине”: „Порав” - сваки поравлија ће се окренути, као да га зову по имену. Занимљиво је да се он у сличној употреби могао чути, бар до пре тридесетак-четрдесет година и у Алексинцу и неким мањим местима тога краја.” Заостављина С. Пауновића. Недатирана белешка за преводиоца.

ванским лишћем, воћем, али често и ситницама, „ђинђувама”, по вашарима. Остварио је прави подвиг када је, пошто му је отац био интерниран, обрађивао земљу у једном селу поред Мораве (Кукићима) и произвео већу количину хране за зиму, да би му је, и поред сакривања, окупатори одузели. Роман је лако читљив, и поред неких наивних епизода, ипак је драгоцен у документарном смислу за проучаваоце тога времена, јер пружа занимљиве податке о, на пример: убиству председника општине Веселина Милекића 1915, о уласку окупаторске војске и њеном благонаклоном дочеку неких угледних грађана, о изгледу вароши, пустим продавницама и пијацама, о злослутној атмосфери у вароши којом управља осинои командант Пиг са својим помоћницима, о сиромаштву и болестима.

„Црне приче”, објављене 1959. године, тематски се разликују од свега што је Пауновић написао. Догађају се за време његовог боравка 1941-1944. на крајњем југу афричког континента, у области Трансвал и Рту Добре Наде, чије обале, сучељавајући се, запљускују воде Тихог и Индијског океана. То су живописне приче о доживљајима у џунгли и њеном животињском царству, где су главни јунаци свеприсутни мајмуни, лавови, змије, слоновии, нојеви, газеле и друге животиње, и о људима, белим колонизаторима, емигрантима и разним авантуристима, али и домороцима, који живећи вековима у тим дивљим пределима, боље прилагођени, успешније воде борбу за опстанак. Смењују се доживљаји чувара Сабо-Шуме Волхутера, краља нојева Јакова Кеџмана, Тара – ловца на змије, Великог Цона, самог писца, који је узбуђено пратио изроњавање великог броја китова одлучних у намери да окончају живот на ужареном песку, или рушилачки бес слонина који су уништавали све пред собом, па и кућу у којој је био у гостима, и многи други.

Синиша Пауновић је 1958. године објавио занимљиву књигу из области историје књижевности – „Писци изблиза”, у којој су представљени: Вељко Петровић, Стеван Јаковљевић, Исак Самоковлија, Бранислав Нушић, Борисав Станковић и Антун Густав Матош. У њој је, изгледа, Пауновићев таленат да споји књижевни и новинарски начин писања дошао најбоље до изражаја и можда је то стил који њему највише одговара. Од својих ранијих текстова о овим писцима и накнадним допунама остварио је занимљиве књижевне медаљоне, који се лако читају и задовољавају радозналост како обичних читалаца, тако и оних који се баве проучавањем живота и дела ових писаца. О овом делу Миливоје Лучић каже: „Књига је, иначе, врло занимљиво писана. У њој је дошао до изражаја Пауновићев дар за приповедање, смисао за лепоту и

битно, па је књига необично занимљива, мада је ни научна, ни литерарна, али је и једно и друго и то у пуној мери. И свакако, читалац се, када је већ почне да чита, тешко одваја од њених страница написаних врло лаким, поједностављеним стилем доброг проповедача и зналца језика којим пише.”⁴² И Божо Булатовић је у „Књижевним новинама” објавио изузетно похвалан приказ ове књиге.

На сличан пријем код критике и читалаца наишла је и следећа књига, „Трагом њиховог детињства”, објављена 1959. године. Настала на основу разговора, писана допадљивим стилем, састоји се из портрета двадесеторице истакнутих стваралаца: Ђорђе Андрејевић-Кун, Иво Андрић, Крешимир Барановић, Франце Бевк, Марко Челебоновић, Родољуб Чолаковић, Бранко Ђопић, Стеван Христић, Хамза Хумо, Вјекослав Калџић, Јосип Косор, Пјер Крижанић, Десанка Максимовић, Вељко Петровић, Тома Росандић, Јосип Видмар и Миливоје Живановић. Ова књига намењена је младим читаоцима, али, због аутентичности и мноштва података, занимљива је и старијима. У предговору писац је најавио следећу књигу, у којој би били сврстани само живи уметници и међу њима и Добрица Милутиновић. Књига није штампана, али после дуже паузе појавило се неколико монографија о појединим уметницима.

Прва је објављена 1980. поводом стогодишњице рођења Добрице Милутиновића, глумца који је за живота постао легенда, књига „Добрица говори”. Настала је на основу разговора са чувеним глумцем, чија сећања не осветљавају само његов живот и глумачки пут, већ у великој мери сведоче о развоју позоришне уметности код нас.

Одушевљен „краљем боџије”, својим колегом песником и новинаром, Раком Драинцем, Пауновић је писао о њему и за његова живота, а 1981. године сабрао је казивања његових савременика и своје записе о њему и објавио књигу „Драинац песник и боем”. Књига садржи занимљива сведочења Слободана А. Јовановића, Бошка Токина, Мони де Булија, Божидара Ковачевића, Бошка Новаковића, Николе Трајковића, Михаила С. Петрова, есеје Марка Ристића, Велибора Глигорића, Стевана Раичковића и других, које је Пауновић уткао у своју занимљиву причу о помало заборављеном песнику, обогаћену мноштвом мало познатих фотографија из Драинчева живота.

На основу прикупљене грађе и својих ранијих текстова о двојици великана српске књижевности, које је упознао још по доласку у Београд, настала је књига „Бора Станковић и Бранислав Нушић иза заве-

42. Миливоје Лучић, С. Пауновић: „Писци изблиза”. „Јединство”, 8. јун 1959, стр. 9.

се”, објављена 1985. године. Пратећи годинама живот и рад својих омиљених писаца и пишући о њима, Пауновић је овом књигом на документарно-есејистички начин представио читаоцима ова два писца обелодањујући мање познате или сасвим непознате податке о њима.

Ових пет књига документарне прозе о књижевницима, глумцима и дугим уметницима представљају сам врх Пауновићевог књижевног рада. Писане су комбиновањем новинарског интервјуа, дневничких белешки и есејистичког размишљања о одређеним темама, неке од њих су документоване многим непознатим фотографијама, тако да је српска култура обogaћена вредним књигама.

Како је Синишу Пауновића по доласку у Београд на студије, свет уметника, нарочито књижевника, глумаца и сликара изузетно привлачно, настојао је да прати њихово стваралаштво, а упознавши се са већином од њих трудио се да забележи разговоре у којима су учествовали, па су тако настали његови чувени дневници, које је писао преко педесет година. Ти дневнички записи су постали драгоцени касније када их је уобличавао у књиге. Познато је да је осим објављених остало и необјављених рукописа насталих на основу дневника. Најобимнији међу њима је о Иви Андрићу, затим ту су још и готови рукописи о Вељку Петровићу, Исидори Секулић, 27. марту 1941, о почетку Другог светског рата под насловом „Кад је грмело”, о конкордатској кризи („Кад су летеле камилавке”). Мали делови ових рукописа објављени су као фељтони у „Политици” и НИН-у.

Осим књижевних дела Пауновић је објавио 1937. једну анонимну публикацију потписану псеудонимом „Небојша” под насловом „Крвава православна литија у Београду на дан 19. јула 1937. године”, која говори о демонстрацијама у Београду насталих поводом конкордатске борбе. Књижица је објављена у великом тиражу, око 250 хиљада примерака, и пошто је била анонимна, многи су се приказивали као њени аутори. „За то моје „дело” знала је само неколицина, међу њима и Влада Рибникар, тако да су ту дискретност користили разни београдски хвалисавци и, често у мом присуству, тврдили како су они ту брошуру написали. Један од њих био је бивши министар вера Војислав Јањић који је мени лично причао надугачко и нашироко како је и кад написао ту књигу.”⁴³

Објавио је Пауновић 1936. једну студију о манастиру Никољу кабларском, у којој пише о постанку манастира, о рукописним књигама насталим у преписивачкој радионици, о Никољском јеванђељу, о њего-

43. ГВЧ. Заоставштина С. П. Аутобиографија С. Пауновића, рукопис, стр. 20.

вој улози за време Другог српског устанка, о изгледу у време Пауновићеве посете и јеромонаху Гаврилу Марковићу. Књига садржи и линорез манастира који је урадио Иван Лучев. Касније је тај текст проширен подацима и о осталим манастирима „Мале српске свете горе”, али је остао у рукопису.

Осим оригиналног књижевног рада, Пауновић се бавио и приређивањем, па је тако припремио за штампу две књиге прозе Исака Самоковлије: „Мирјамина коса” (1964) и „Носач Самуел” (1967), за које је написао и предговор. Такође је писац поговора за једно издање „Нечисте крви” (1951) Боре Станковића, а за књигу „Изабрана дела” Димитрија и Константина Миладинових (1975) изабрао је и превео текстове и написао предговор. Аутор је и већег броја прилога за „Југословенски књижевни лексикон” у издању Матице српске у Новом Саду.

ПРЕВОДИЛАЧКИ РАД

Синиша Пауновић се рано заинтересовао за бугарски језик и, научивши га, за бугарски народ, његову књижевност и ликовну уметност. О томе како је дошло до тога рекао је у једном разговору бугарском новинару Алексејеву: „Прва реч у бугарском језику коју сам научио у својим студентским данима, 1923. године после трагедије Стамболијског и његових једномишљеника, после које су многи Бугари пребегли у нашу земљу и живели у Горњем Милановцу и другим местима, била је реч „обич” на једној „анзис” карти, коју је био примио из своје земље један бугарски емигрант, привремено настањен са групом својих другова под једним шатором код „Старе цркве” преко пута моје куће у Чачку. „Братко” Бугарин, како ми Срби и данас ословаљавамо Бугаре кад су из народа, а у чему има помешано и праве љубави и притајене сумњичавости у то „братство” с обе стране, млад један, црномањаст човек монголског кроја лица, показао ми је лепу дописну карту са сликом младе девојке, која је кидала листиће споменка и говорила: „Обича ме не ме обича?” – „Воли ме не воли?” Реч је звучала словенски, али га ја нисам разумео. Брат Бугарин ме је загрлио, показао на своје и моје груди и рекао: „Љубов, љубов...” и блистао сав од неке среће, јер је карта била послата из његове домовине... од вољене девојке, или жене, не сећам се више... Већ сутрадан ја сам научио од истог Бугарина - био је то један млади новинар и књижевник – још неколико његових речи бугарских. И тако сам тада почео учење тога сродног језика речју „љубав”.

мислећи у то време да је то „шала”. Авај ! горко сам се преварио. Учим га, ево и данас, пуних педесет година заиста с најискренијом љубављу.”⁴⁴

Та љубав према бугарском народу, књижевности и уметности уопште учинила је да је стекао присне пријатеље међу писцима и сликарима још пре Другог светског рата. У жељи да и нашој културној јавности буду позната књижевна и ликовна дела бугарских уметника, почео је са превођењем и објављивањем њихових остварења у разним листовима и часописима и прикупљање слика за своју колекцију. Као преводилац се афирмисао још у периоду између два рата. „По часописима и листовима у времену између два рата и после другог светског рата, ја сам превео много текстова са бугарског, али, нисам водио библиографски дневник, нисам успео ни приближно да прикупим тај материјал за евентуалну књигу. Знам да је највише објављено у неким сарајевским листовима и црногорским часописима, у неким београдским седмичницима и нешто у „Политици”. Објавио сам и приличан број хумористично-сатиричне бугарске прозе по шaljивим листовима и часописима, али најчешће без потписа.”⁴⁵ Преводио је и драмске комаде који су штампани у позоришним часописима, али не и као засебне књиге. Али, оно по чему ће Пауновић остати упамћен као преводилац јесу књиге: „Бајо Гањо” (два издања) Алека Константинова, „Под Игом” Ивана Вазова, „Дивље приче” и „Три једночинке” Ивана Хајтова, „Бугарске дечје приче” (антологија), „Испод Витоша” (антологијски избор 21 приповедача), „Род рођени”, „Земља”, „Гераци” Елина Пелина, „Чифлук крај границе”, „Миллионар” и „Албена” Јордана Јовкава, „Златија” и „Кладенац” Ангела Каралијчева, „Дете” и „Црни не побелеше” Владимира Пољанова, „Царевић” Николаја Рајнова, „Големанов”, „Скакавци”, „Златан рудник” и „Морска болест” Стефана Костова, „Свекрва” Антона Страшимирова, „Мајстори” Рача Стојанова, „Некрштен дан” Јордана Радичкова, „Септембар” Геа Милева, „Преломно време” Антона Дончева. Набројани су само најуочљивији његови преводилачки радови објављени као књиге, али стварно је далеко већи број оних „скривених”, расутих по југословенској периодици, као и драмских дела превођених за програме појединих позоришта, која су остала у рукопису, јер су послужила тренутно за репертоар неког од њих и никада нису штампана. Својим интересовањем за бугарску културу и напором да је што више приближи југословенској јавности Пауновић је у току шест деце-

44. ГБЧ. Заоставштина С. П., *За дописника бугарске БТА Алексејева*, 20. јун 1974, несређена грађа.

45. ГБЧ. Заоставштина С. П., Писмо Жани, недатирано, несређена грађа.

нија упорног рада одиграо улогу културног посредника између две земље, па и у временима када су политичке прилике биле озбиљна препрека за то. Настојао је да и наша књижевност буде превођена у Бугарској и зато је својим пријатељима преводиоцима са српског језика слао књиге наших писаца. Али, он није имао среће са превођењем сопствених дела на бугарски језик. Осим што су му повремено у појединим бугарским листовима објављиване песме, до штампања романа „Србија које нема”, и поред вишегодишњих обећања, чак и неколико преведених верзија - није дошло. У нади да ће се та књига штампати, не мало разочаран, често се писмима обраћао својим пријатељима у којима се понавља мисао: „Ја нисам преводилац - трговац, већ заљубљеник у бугарску књижевност и бугарски народ и радим то, готово увек, на своју штету, крадем време од посла који ми иначе доноси зараду за свакодневни живот.”⁴⁶

Као добар познавалац бугарске књижевности, уметности и културе уопште, Пауновић је обрадио све појмове који се односе на ове области за Просветину „Малу енциклопедију”

КОЛЕКЦИОНАР И ЉУБИТЕЉ ЛИКОВНИХ УМЕТНОСТИ

Поред љубави за писану реч Сенишу Пауновића је кроз живот водила и љубав према слици и вајарском делу у толикој мери да је то постала његова доживотна опсесија. Још као млад новинар, иако са малим приходима, почео је да набавља слике и цртеже, тако да је после Другог светског рата имао већ солидну збирку слика наивних сликара, али и акедемских и 1956. године отворио је „Малу галерију Сенише Пауновића”. Занимљиво је његово сећање на доживљај из раног детињства када је угледао први пут слику која је скренула његову пажњу, изнето у писму Ивану Генералићу 1982. године: „Када сте се ви родили, боље рећи имали једва годину дана, 1915. године видео сам први пут слику у боји на стаклу на окну врата једне сеоске куће поред железничке станице Слатина на прузи Чачак – Краљево. Представљала је групу сељака и железничара у униформи који покушавају да извуку воловском запрегом неку дресину што је склизнула с пруге у неку њиву. У ствари то је био цртеж постигнут наносима црвене, жуте и беле молерске масне боје за грађевинарску дрвенарију, који је издалека привлачио пажњу необичним шаренилом и карикатуралношћу фигура, људи,

46. ГБЧ. Заоставштина С. П, Писмо Пауновићево Жани, недатирано, несрећена грађа.

стоке и предмета. Слика – цртеж видео се с обе стране, али је утисак био различит. Колико се сећам „цртеж” је био рад неког од железничара који су на том месту оштећене пруге провели са сељацима неколико дана, и он, из досаде и практичних разлога на тај начин заклонио унутрашњост просторије од погледа споља, пошто су радници ободовали и ноћивали под тремом иза којег се налазила просторија са стакленим вратима. Иако сам био дечак, осетио сам неку врсту побожног усхићења према тој слици и покушао да наговорим сопственицу да ми прода „слику”. Нисам успео. После сам отишао кад се свршио рат у Београд, али никада нисам заборавио ту слику. Негде 1923. или четврте, као студент, чуо сам у Београду да по свим крајевима наше земље, укључујући и Хрватску, има по селима много народних уметника сликара и вајара који „сликају људе, животиње и пределе из главе”, напамет. И већ исте године купио сам од једног сељака - богомољца из Војводине једну икону коју је сам он сликао, мада је самоук, никада није учио сликарство. Неколико година касније чуо сам први пут за сељаке – сликаре. И са некима од њих се упознао тридесет прве или тридесет друге у Београду на изложби „Земље”, којом приликом је требало да откупим једно уље младог хлебинског сељака Ивана Генералића осредње величине и прилично умерене цене, која је за мој студентски џеп, како сам се представио, иако сам био већ неколико година новинар „Политике”, била висока. Трбало је да купим, али је ту слику истога дана добио на поклон управник школе Вељановић од аутора или групе не сећам се, и тако ни до данашњег дана нисам успео да зарадим толико пара да имам вашу слику.”⁴⁷

Ипак, колекција је расла и достигла завидан број слика, цртежа, карикатура, илустрација. Занимљив је податак да је за Малу галерију Пауновић подигао зграду у сопственом дворишту, набављао експонате, организовао изложбе у самој галерији, али и гостујуће, чак и у иностранству, и све то издржавао из личних средстава, а посете су биле бесплатне. Опремио је он и део куће за галеријски простор и ту је приређивао изложбе академских сликара, а у „Малој галерији” – наивних сликара, или самоуких, како их је он називао. Његова драгоцену колекција слика садржи и више посебних збирки најпознатијих уметника, као што су: Пјер Крижанић, Љуба Ивановић, Мило Милуновић, Петар Лубарда, Јован Бијелић, Мића Поповић, Пеђа Милосављевић, Иво Кушанић, Зуко Цумхур, Владимир Жедрински, Јанко Брашић, Цветан Бе-

47. ГБЧ. Заоставштина С. П. Писмо Пауновићево Ивану Генералићу. 14. март 1982, несрећна грађа.

лић, Милош Вушковић, Никола Граовац, Александар Јеремић Цибе, Даница Антић, Душан Оташевић, Сава Шумановић, Љуба Поповић, Марко Челебонковић, Милић од Мачве, Богић Рисимовић Рисим и други. Колекција садржи и више од сто његових портрета које су урадили разни сликари и вајари, као и дела бугарских и словачких уметника, али и вредну документациону грађу значајну за нашу културну прошлост. „Посебна вредност сакупљачког и излагачког рада Сенише Пауновића огледа се у изузетно богатом документарном материјалу, везаном за нашу културу и културну историју, а пре свега за саму „Политику” и њене сараднике...”⁴⁸ На изложби која је приређена у Народном музеју у Београду 1984. под називом Галерија „Политике” поводом осамдесетогодишњице листа један од најатрактивнијих њених делова била је баш документација из колекције Сенише Пауновића. „Захваљујући његовом свесрдном залагању током припреме изложбе, организатори су били у стању да реконструишу многобројне, мало познате чињенице везане за културну политику и живот овог листа.”⁴⁹ Зато о „Малој галерији” Лазар Трифуновић каже: „Мала галерија” има нешто посебно у својој садржини и структури: у њој не доминирају оне строго репрезентативне и програмске слике и скулптуре, већ интимне скице и забелешке, личне исповести, узнемирења и лутања и све оно што може да служи препознавању уметника – човека да са друге и нове стране открије карактер личности које до сада познајемо једино преко њихових дела из уџбеника и новина.”⁵⁰

У Галерији су приређиване, поред сталних поставки, и бар једна или две индивидуалне изложбе самоуких или академских сликара или скулптора. Уметничка дела „Мале галерије” излагана су на Београдском сајму, на смотри „Мермер и звуци” у Аранђеловцу, у Народном музеју, у Галерији Српске академије наука и уметности и у више места у унутрашњости Србије. Једна од занимљивих изложби, која је имала леп одјек у штампи, а и међу љубитељима ликовних уметности, организована је у јуну 1967. године у „Малој галерији”. Приказане слике, цртежи, скице познатих београдских научника, новинара, публициста, књижевника и других уметника. Између осталих, били су изложени радови: Александра Белића, Ота Бихаљи Мерица, Душана Матића, Растка Петровића, Момчила Настасијевића, Бранимира Ћосића, Сибе Ми-

48. „Мала галерија Сенише Пауновића”, лист / каталог за изложбу Галерија „Политике”, 24. јануар - 6. фебруар, 1984. стр. 2.

49. Исто.

50. Лазар Трифуновић: Занимљив сусрет – изложба у Малој галерији на Дедињу. Политика, 27. VI 1967, стр. 10.

личића, Николе Дрењовца, Драгана Јеремића, Богдана Чиплића, Слободана Марковића, Васе Поповића, Јована Ћирилова, Браслава Борозана, Љубице Марић, Светомира Настасијевића, Пјера Крижанића, Ивана Лучева, Иве Кушанића, Миће Поповића, Наде Дорошки, Моме Марковића, Бојана Ступице и других. То је била прилика да Синиша Пауновић употпуни и своју колекцију рукописа, јер је истовремено тражио од аутора који и пишу да за његову збирку приложе по један манускрипт или машински писан текст са својеручним исправкама, како би се могао пратити њихов радни поступак. Та збирка броји око стотину рукописа, било да је то једна песма или већи текст наших познатих књижевника и новинара, као што су: Божидар Ковачевић, Никола Трајковић, Миодраг Максимовић, Влада Булатовић – Виб, Марко Вранешевић, Јосип Видмар, Драган Колунџија, Фране Барбиери, Васко Ивановић, Миленко Матицки, Михаило Лалић, Гојко Бановић, Момчило Тешић, Предраг Милојевић, Душан Костић, Богдан Чиплић, Исак Самоковлија, Десанка Максимовић, Антун Густав Матош, Славко Јаневски и други.

Изузетно вредна Пауновићева колекција слика, била је незаобилазна када су приређиване поједине изложбе у земљи или иностранству, што увид у његову документацију потврђује. Многи реверси сведоче о позајмљеним сликама, нарочито често је позајмљивана слика „Коло” Јанка Брашића, али и многе друге.

У лето 1983. године Пауновић је приредио у Софији изложбу слика бугарских уметника из власништва „Мале галерије”. Из каталога се може видети да је већина слика настала у периоду између два светска рата и да међу њима има више портрета. Занимљив је, између осталих, портрет Часлава Никитовића⁵¹ из 1937. године, који је насликао Кирил Бујуклијски. Годину дана касније изложба је приређена и у „Малој галерији”.

Пауновић је одржавао пријатељске односе са већином ликовних уметника, допринео је афирмацији многих, пишући о њима и приређујући њихове изложбе. Према рукописима у његовој заоставштини и према броју изложби које је приредио, може се закључити да су његову пажњу најдуже привлачила дела Јанка Брашића, Љубе Ивановића и Пјера Крижанића.

Синиша Пауновић, вршњак двадесетог века и своје велике љубави „Политике”, имао је дуг и богат живот кроз који је вођен магичном

51. Часлав Никитовић рођен је у Преслини 1901. године, завршио права, (докторирао у Паризу), био је новинар „Политике”, народни посланик 1935. за срез радовишки, од 25. марта 1941. министар пољопривреде у влади Драгине Цветковића. Емигрирао у САД, где је умро.

моћи духовних лепота, оличених у остварењима писане речи и оплемењених уметничком имагинацијом ликовног израза. У непрекидном трагању за вишим циљевима, а суочен са свакодневним преживљавањем од ране младости, био је приморан да препреке отклања уз помоћ своје неисцрпне радне енергије, ношен, притом, несвакидашњом животном радошћу. На том путу, препуном успона и падова, ништа није могло да га заустави, ни лоше оцене критике, ни немогућност да дође до слике. Једино је био немоћан пред неумитношћу времена, чијем брзом протицању је супротстављао свој рад. А резултати тог рада остали су до данас недовољно процењени и вредновани. Деловањем на тако широком пољу интересовања, Пауновић је оставио, несумњиво, вредан траг у новинарству, књижевности и афирмацији ликовне уметности, само га треба проучити.

SINIŠA PAUNOVIC

Siniša Paunović (1903–1995), a twentieth century journalist, writer, translator and a collector, was born in Čačak in the family of an ex-caf owner and later hastily trained telephone operator at the post office and railroad station, Svetozar Paunović, an immigrant from Beli Kamen, near Kotraž. His life was long and rich, filled with permanent struggle to achieve distant, highly set goals. He tried to reach them with the help of an inexhaustible labour and rare enthusiasm. Running constantly after time, he managed to publish several thousands of texts in 'Politika' and other newspapers, literary and theatrical journals, to write and publish about twenty books, to yield an approximate number of the unpublished books, to translate a number of the Bulgarian literary works into Serbian, and to spend, as a fine arts admirer, a half of the century in collecting the paintings, creating, thus, a rich collection, and later on his own 'Little Gallery'. His works on both eminent and anonymous painters and sculptors contributed to their affirmation. The share he had in the assessment of naive arts in Serbia is of particular importance.

Marija Orbović

SINIŠA PAUNOVIĆ

Siniša Paunović (1903-1995), journaliste, homme de lettres, traducteur et collectionneur, dont la vie couvre presque tout le vingtième siècle, naquit à Tchatchak, dans la famille d'un ancien cafetier, originaire de Beli Kamen, qui travailla ensuite comme téléphoniste autodidacte des PTT et des chemins de fer. Sa vie, longue et riche, était remplie d'une lutte continuelle pour des buts toujours nobles et à longue échéance qu'il cherchait à atteindre par son énergie inépuisable et un enthousiasme peu commun. Toujours à court de temps, il réussit à publier plusieurs milliers de textes dans le quotidien „Politika” et dans d'autres journaux, revues littéraires et de théâtre, à écrire une vingtaine de livres qui furent publiés et presque autant d'autres qui n'ont jamais paru; en outre, il traduisit en serbe de nombreuses oeuvres de la littérature bulgare. Admirateur des beaux-arts, il passa un demi-siècle à collectionner des tableaux, si bien qu'il finit par en former une galerie très riche, malgré l'épithète de „petite” dont il la qualifiait. En consacrant ses comptes rendus aux peintres et aux sculpteurs bien connus, mais aussi à des artistes anonymes, il contribua souvent à l'affirmation de ces derniers; d'autre part, le rôle qu'il avait eu dans la mise en valeur de l'art naïf en Serbie, s'est avéré extrêmement important.

Marija Orbović

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН

ДЕЦА У НАРОДНОЈ ТРАДИЦИЈИ

Снежана Шапоњић-Ашанин
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 398.3

Што у двору жубор стоји,
што оно веле?
Јовану се син родио,
те се веселе.
Ко се томе весељаше:
бабо највише.
Веселе се, Бога моле,
да му буде жив.¹

Народна пословица: „На млађима свет остаје” може послужити и као увод у расправи о улози и значају деце у народној традицији. Да би целокупан рад, труд па и свеукупна људска мука имали праву вредност

1. Вук Стеф. Караџић, *Живой и обичаји народа српскога*, Београд 1957, стр. 90.

улогу, па и опште оправдање, мора постојати јак разлог којим би се оправдали и којим би се потврдио њихов свеопшти циљ. А највећи, најјачи и најсветији разлог и циљ јесте да се потомству обезбеде што бољи услови живота. Због тога се у нашем народу каже да „човек живи због деце”, како би им стално могао помагати и како би сам уживао у њиховој срећи. Дете је продужетак човека као индивидуе, оно је сва срећа, вера и нада, оно је наследник, радник, кућно огњиште, славска свећа и последња чаша воде. Тако је Петар Влаховић истакао да је један од циљева брачне заједнице представљао обезбеђење потомства.² Брига да брак не остане без деце стара је колико и сама институција брака. Та борба готово да почиње непосредно одмах после рођења и прати човека током његовог читавог живота.

Код нашег патријархалног човека највећом срећом се сматра велики прираштај деце. Некада се богатство није мерило површином шума, ливада и обрадивог земљишта, већ бројем деце, синова пре свега. За онога ко има већи број деце сматра се да је имао зашта да живи, да је срећан и да може спокојно и мирно да оде са овога света, јер је обавезу према прецима доследно испунио.

Брига о потомству настаје веома рано, како у цивилизацијском тако и у индивидуалном погледу. Та брига је стара колико и људски род, људска осећања и матерински инстинкт.

Први симболи природе који су у непосредној вези са плодношћу јесу месец, земља, ватра и змија. Ова четири симбола, према мишљењу Драгослава Антонијевића, представљају персонификацију сила које повољно утичу на плодност људи³ и као делови космоса имају значење извора живота. Оваква врста космологије у тесној је и непосредној вези са магијским чином и плодности и на тај начин сачињава њену методолошку основу.

Амбивалентно значење симбола месеца односи се на плодност, рађање и раст, док је на другој страни везано за смрт.⁴ Месечево рођење, раст, смањење и умирање има велике сличности са човеком и његовом неминовношћу. Умирање месеца нема своју коначност, већ је представа промене облика постојања. Тако се човек након смрти поново рађа и прикупља снагу за нову егзистенцију.⁵ На месец и жену као јединствену орбиту плодности гледало се још у праисторијско време. Та

2. Петар Влаховић, *Србија*, Београд 1999, стр. 237.

3. Драгослав Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских сѣночара*, Београд 1982, стр. 60.

4. Исто.

5. *Религиозни обреди, обичаји и симболи*, Београд 1980, стр. 14.

симболика се огледа у плодности жена, животиња, биљног света, као и кроз човекову судбину после смрти.⁶

Веза између месеца и жена огледа се и у њеном месечном циклусу у чијој се линији осећа присуство отвореније или скривеније сексуалности и плодности.⁷

Месечеве мене за разлику од сунца, које је увек истог облика, симболише представу закона везаног за рађање и умирање или умирање и поновно рађање. Тако је месец природни симбол живота и смрти.⁸

Стари обичај, распрострањен готово свуда у свету, рађања детета на земљи даје слику о земљи као мајци или пак прамајци живота и читаве природе.

Закопавање постелице у земљу из које ће нићи нови живот представља јасну симболику животног циклуса,⁹ када после смрти настаје нови живот оличен у новорођенчету. Земља је извор материнства и плодности. Обичај порођаја на земљи вуче корене из прадавних времена и првобитног схватања земље као извора плодности. Земља је оличена у неисцрпном извору постојања.

Ватра је одувек имала заштитну, чистилачку или лустративну улогу. Она штити породиљу и новорођенче. Стари обичај закопавања постелице испод огњишта иде у прилог њене лустративности, као и жељи да се посредно преко постелице новорођенче веже за домаћи култ и да тако одмах по рођењу дође у везу са душама предака, који по веровању бораве испод огњишта, и да тако стекне њихову наклоност, осигура срећу, здравље и дуг живот.

Код свих балканских и индоевропских народа веома је позната појава да се о свим радосним догађајима у породици обавештавају душе преминулих предака. Веза постелице и огњишта је један од начина таквог обавештавања. Циљ обичаја је да душе предака обавесте и да се пре свега стекне њихова наклоност, која ће по народном веровању имати веома значајну, готово пресудну улогу у здрављу и срећи детета.

Представа главе змије у обредима везаним за рађање детета је веома значајна и важна. Њена симболичност је поливалентна, тако да змија има сличност са месецом,¹⁰ која се огледа у њеном повременом појављивању и нестајању. Поред тога змија има и обележје сексуалног симбола и заштитнице огњишта. У блиској је вези са мртвима, чија је

6. E. Vardiman Nomaden, Dusseldorf 1977, str. 30.

7. H.k. Varoha, *Veštice i njihova svest 1*, Beograd 1979, str. 28.

8. Драгослав Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских сџочара*, Београд 1982, стр. 61.

9. Исто.

10. Исто.

улога у плодности и заштити новог члана заједнице веома значајна, а гледано из угла народног схватања и традиције готово пресудна.

У нашој народној традицији поступак и магијска радња којом се симпатичком магијом жели изазвати плодност и прираштај чланова домаћинства, присутна је иста идеја и потреба да се оствари напредак и умножавање стоке. Дакле у оба случаја циљ је исти, док се поступак који се примењује у магији за плодност код људског рода разликује од онога који је примењиван у циљу изазивања плодности код животиња.

Сточарска културна традиција вредновала је на исти начин принове у људству, као и принове у стаду. Основна идеја у плодности људи и животиња јесте изобиље, а коју можемо наћи у некаквој врсти коегзистенције.¹¹ Ове две идеје углавном иду упоредо. Колективно уважавање великих стада¹² у тесној је вези са балканском појавом у којој се богатство домаћинства није мерило ничим другим већ бројем потомака. Тако се у готово свим сточарским срединама рађао већи број деце. Ретка су бивала домаћинства са два или три детета, најмање се рађало по петоро, десеторо, па и петнаесторо деце. Посебну срећу је представљало рођење мушког детета оличеног у наставку породичне традиције, рада, напретка и домаћег култа.

Тако се и радна снага у породици добијала рађањем њених нових чланова. Сточарска и аграрна културна заједница су се темељиле и дограђивале на већем броју радно способних чланова, а који су се сасвим логично регрутовали из групе новорођених.

Обичаји везани за рађање деце присутни су већ на самом почетку животног циклуса. Са њима, као и са самим биолошким чином, започиње живот индивидуе са најразноврснијим судбинама. Да би животни пут било које индивидуе био што лепши и срећнији, у нашој народној традицији предузимане су бројне обредне радње, са циљем да се детету обезбеди срећа и здравље пре свега.

Емпиријска истраживања на терену од стране бројних имена наше и светске етнологије јесу веома богата, значајна и свеобухватна. С обзиром да ова тема носи у себи велику животност, огроман цивилизацијски значај и трагове праве и исконске људске вредности није ни овде на одмет анализирати већ речено и употпунити га новим примерима и прилозима.

С обзиром да су целокупна људска цивилизација и догађања унутар ње променљива категорија, најпре у еволутивном, односно времен-

11. Исто, стр. 54.

12. G. B. Kavadias, *Pasters - nomades mediterranes - les, Saracathans de Grese*, Paris, 1965, str. 248.

ском простору, тако и у географским оквирима, схватање на ову тему доживљава трансформацију и модификацију. И сами смо сведоци многих просторних и временских различитости у најелементарнијим оквирима везаним за рођење, раст и развој детета.

У нашој народној традицији брак без деце се сматра великом несрећом, па чак и неком врстом казне и проклетства.¹³ Због тога су се још пре венчања, за време и после њега, предузимале бројне стручно магијске радње. Бројни обичаји су везани за период девојаштва и односе се на табуе и магијске радње будуће мајке. Најбројнији су обичаји везани за свадбени ритуал. Популарности ових обичаја свакако иде у прилог појава да се у брачну заједницу ступа углавном или искључиво због добијања деце, као и појаве да су у свадбеном ритуалу младенци изложени дејству негативних сила, демона, па и злих погледа. Значајно обредне радње односе се на период трудноће, „бездетства”, порођаја, као и на касније етапе раста и развоја детета. Сви ови обреди имају за циљ да обезбеде здрав и напредан пород, превасходно мушки, који ће касније у животу имати срећну судбину.¹⁴

У готово свим селима чачанске околине у освит Божића, полаженик је у току разгртања ватре, поред осталих, изговарао речи које су се односиле на жељу да се у кући рађају мушка деца. Гледало се и на кост божићне печенице, на којој се могла поред осталих угледати и фигура колевке уколико ће у наредној години бити принове.

Да би осигурале себи материнство, девојке и жене које желе још да рађају, у селу Катрга нису јеле месо од јалових животиња. Овакву појаву забележио је Драгослав Антонијевић код саракачанских жена.¹⁵ Слична појава била је позната и Кавадијасу, када бележи појаву да ако је породица бројна, и ако се жели зауставити рађање, требало је јести месо јалових животиња.¹⁶

Општепозната свадбена изрека: „Нека се сложе и умноже”, има дубоке корене и неизмењену праисконску симболику. Овим, мало шалљивим стихом, младенцима се честита венчање, са жељом да у браку имају пуно деце.

Прастари обичај шибана младожење се у околини Чачка изгубио, чак и у оном симболичном смислу. Овај обичај је имао дубоко магијско значење са јасном поруком и жељом за добијање породе. Реч је о поја-

13. Петар Влаховић, *Србија*, Београд 1999, стр. 237.

14. Наталија Благојевић, *Обичаји у вези са рођењем женидбом и смрћу у шишивовоужичком, пожешиком и косјерићком крају*, ГЕМ 48, Београд 1984, стр. 209.

15. Драгослав Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских ситочара*, Београд 1982, стр. 55.

16. G. V. Kavadijas, *Pastors-nomades mediterranes-les Saratsans de Grece*, Paris, 1965, str. 249.

ви када девојчина мајка ритуално шиба младожењу. Присутна флагелација имала је за циљ остварење плодности и изобиља као и отклањање негативних утицаја злих чини који су најопаснији у време свадбеног ритуала. Имајући у виду да зле силе завиде лепоти и срећи, а свадбени ритуал обилује њима, учесници обреда су морали да спроведу мере заштите. Тако обичај шибања скреће пажњу са веселја, када га привидно претвара у тучу.

Варијанту овог обичаја нашао је Драгослав Антонијевић у Македонији¹⁷ код Саракачана, када је невестин отац поклањао зету ткани појас и са њиме га ритуално тукао.¹⁸ У овом обреду флагелација има за циљ разбуктавање сексуалне моћи и плодности. Ова појава била је позната и Жунићу¹⁹ и имала је исти магијски циљ.

Тако је и за култ Артемиде био везан обичај ритуалног шибања дечака, чија је крв требала да попрска богињин жртвеник.²⁰

На основу података добијених од казивача, може се претпоставити да је ношење румене јабуке у недрима током венчања или свадбеног ритуала донедавно била веома честа магијска појава. Она јасно говори да се руменило, здравље и лепота са јабуке жели пренети на будуће новорођенче.

Обреди везани за рађање деце имају свој локални значај и смисао, иако у магијским радњама доминирају појаве везане за знатно шири друштвена обележја. Већина ових обичаја вуче своје корене из дубоке старине и прапочетака у току стварања целокупне људске цивилизације.

Обичај посипања младенаца најразноврснијим житарицама има за циљ да плодност жита имитативном магијом пренесе на младенце, јер њихово зрно истовремено представља клицу, односно извор живота.

Осим житарицама невеста се некада посипала и грожђем. Имајући у виду да је у нашем народу, а и шире, винова лоза сматрана светом и племенитом биљком, биљка која својим изгледом симболизује чистоту и родност, сасвим је јасна и разумљива појава обичаја да младу на самом уласку у младожењин дом посипају баш плодовима грожђа. Појаву посипања младе лешницима тумачимо на исти начин, с обзиром да се и леска сматра светим и племенитим дрветом, како у периоду хришћанства тако и у времену много пре њега.

17. Драгослав Антонијевић, *Обичаји и обреди балканских сџоочара*, Београд 1982, стр. 54.

18. Архив Македонске академије наука и уметности, Фонд Б. Русића.

19. Л. Жунић, *Саракачани на Гочу*, ГЕМ САНУ 6. Београд 1958, стр. 95.

20. Д. Срејовић - А. Цермановић, *Речник ѓрчке и римске митологије*, Београд 1979, стр. 5.

Присуство свих ових плодова у свадбеном ритуалу има за циљ да симболизује плодност младенаца, што је и главни циљ и сврха обреда. Жеља да се плодност биљака, и то оних најплеменитијих, пренесе на човека праисконска је појава, које људи обично у току спровођења обреда нису ни свесни.

У току свадбених обреда и ритуала спровођен је читав низ магијских радњи. Њиховим спровођењем отпочињала је брига и старање младенаца да брак не остане без деце.²¹ У сврху и циљ ових обреда се дубоко веровало, тако да се њиховом спровођењу приступало са разумљивим страхопоштовањем и великом концентрацијом. Јер сматрало се, а донекле се и данас сматра, да од тачности и прецизности спроведених обреда, баш у току свадбеног церемонијала, зависи будућа срећа младенаца, односно да ли ће брак бити крунисан породом.

Одмах по доласку младе у младожењину кућу дарују је мушким дететом, накончетом. У читавој чачанској околини наконче је искључиво мушко дете. Ова се појава може тумачити да се у српској патријархалној култури мушком детету придавао већи значај и важност. Овим је требало изазвати да млада рађа мушку децу, односно наследнике дома у који је дошла. Дизање накончета увис симболизује добро здравље и напредак свих будућих синова, рекла бих деце уопште.

У српској, као и широј патријархалној култури, није се једнако ценило мушко и женско дете. С обзиром да су девојчице сматране „туђом срећом” и „туђом кућом”, јасно је зашто се правом срећом по домаћинство сматрало рођење мушког детета. Њему отац оставља целокупно имање, кућу, домаћи култ и крсну славу. Отуда и бројне магијске радње које имају за циљ рађање мушке деце.

Осим обреда који су имали за циљ да изазову рађање деце низом магијских радњи, настојано је да се спроведу мере заштите од злих чини, које могу негативно утицати на младенце, донети им како општу несрећу и брачну неслогу, тако и учинити да не дође до стварања порода. Зато су мере опреза као и бројне активности у циљу заштите налазиле своје право место и значење. Безброј је паганских радњи, којима многи актери обреда не знају право и тачно значење и улогу, базираних на најразноврснијој заштити против демона, духова и злих чини од стране реалног човека.

21. Љубомир Рељић, *Обичаји и веровања везани за животињи циклус, рађање, брак и смрт*, ГЕМ 62. Београд 1998, стр. 55.

Углавном, овакву врсту мера заштите спроводиле су жене, јер су оне конзервативније од мушкараца²² и као такве неговале су прастаре верске и обредне ритуале упорно и доследно. Искуства и сазнања сваког појединца, учесника у бројним обредно-магијским радњама, преноси се углавном усменим путем од једног до другог члана домаћинства или заједнице. Мере опреза, као и сазнања о потреби њихове примене, веома су старе и распрострањене све до данашњих дана. Сведоци смо да у целокупној чачанској општини те мере заштите више не зависе од образовања, социјалног, културног и образовног статуса, већ да се стихично и неконтролисано преносе до данашњих дана.

Веровање у зле очи веома је распрострањено и очувано све до данас. Мере заштите против њих имале су огромног значаја већ у свадбеном ритуалу. Правилна заштита од њих резултирала би рађањем већег броја деце. Урећи се могло све, све што је напредно, лепо и младо. Зато су у нашој народној традицији велики значај имале мере опреза и заштите којима се обезбеђивао будући пород младенаца.

У току саме трудноће, главна мера заштите јесте да се трудница што мање креће ван куће како би злим силама онемогућила лични контакт. Осим мера заштите, у овом периоду спровођене су бројне магијске радње, чији је циљ био да се омогући што безболнији порођај. Трудница избегава „опасне поступке” када на магијски начин по начелу имитативне магије избегава компликације непосредно пре, у току и после порођаја. Још је и Фрејзер наводио један облик табуа, када је трудној жени било забрањено да стоји на вратима или на горњој пречаги кућних степеница, како дејством симпатичке магије не би у току порођаја застало новорођенче²³ и тако угрозило свој и живот своје мајке. Жарко Требјешанин додаје да трудница не сме да ломи дрво и да га остави несломљено²⁴, како не би имала компликација на порођају.

Обичај у коме трудница прелази преко воде има већег значаја у лакоћи и безболности порађања. У најразличитијим варијантама вода је обавезан реквизит у процесу што безболнијег порођаја, присутна у готово свим драгачевским селима. Примена воде у овој сврси има дубоке корене у схватању да у српској традиционалној култури она представља праизвор живота, симбол плодности, а и лакоће.²⁵ Прелажење реке у овом циљу има велику важност како у свадбеном ритуалу тако и у

22. Софија Костић, *Маџија у народној медицини, етноантрополошки проблеми*, пр. 4. Београд 1989, стр. 104.

23. Frejzer, DZ.EZ., *Zlatna grana*, том 1. Београд 1977, стр. 300.

24. Жарко Требјешанин, *Предсјава о дејейу у српској култури*, Београд 1991, стр. 69.

25. Исто, стр. 70.

току порођаја. Како је страх од порођаја био присутан свуда и у свим временима, потпуно је једноставно објаснити постојање већег броја магичких формула и радњи, чији је циљ изазвати и „обезбедити” што лакши и безболнији порођај. Њихова примена имала је велику и разноврсну примену у давно минулим временима, али у доста великој мери и данас. Слободно могу рећи да су многи обреди и веровања везани за што безболнији порођај присутни све до данашњих дана, истина у доста модификованој али ипак препознатљивој формули. Овоме се може додати и Франц Боасова теза, у којој он разматра чињеницу по којој су разлике између цивилизованог и примитивног човека у већини случајева више привидне него стварне и да друштвени услови посредством научних особености лако намећу утисак да ум примитивног човека делује сасвим друкчије од нашега, док су у стварности основне одлике ума исте.²⁶

У Врчанима, Јанчићима и Цагањама, као и већем броју подјеличких села, труднице су се опасивале врбовим гранчицама како би лако родиле и како би животност врбе пренели на себе и новорођенче. И Драгослав Антонијевић је бележио како је код Саракачана трудница носила амајлију од врбовог цвећа (*vites agnas castum*).²⁷ По народном веровању лист и цвет врбе требало би да носи свака трудна жена, јер ова биљка има благотворно дејство на сва бића и предмете са којима дође у непосредан додир. Успешно отклања све зле и негативне чини, једноставно има чистилачку и заштитну улогу.

Слике месеца, као и представа змије, на најразличитије начине имали су значајну и позитивну улогу у добијању порода. Сам месец представља лунарну хијерархију²⁸ са огромним утицајем на саму плодност жене. Хомеопатску улогу и симбол плодности имала ја змија, па отуда њен значај и удео у симболима плодности. У већем броју чачанских села позната је улога змије у магији везаној за рађање, насупрот њеном општепознатом негативном дејству на човека.

Трудница је имала много више да води рачуна о свом понашању, кретању и односу са људима. Верује се да њено неадекватно понашање умногоме може негативно утицати на здравље и срећу њеног детета. Није ваљало да се свађа, куне, лаже, краде. Посебно је водила рачуна да не украде нешто од хране и то поједе. Овај табу је општепознат и многе труднице га се придржавају све до данашњих дана. Свему овоме треба додати и бројне забране у вези са храном. Тако, она није смела да је-

26. Franc Boas, *Um primitivnog čoveka*, Beograd 1982, str. 158-159.

27. Драгослав Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских ситочара*, Београд 1982, стр. 57.

28. Исто, стр. 56.

де месо ни јаја од ђурке, како дете не би било пегаво, рибу, како не би касно проговорило, зечетину, како се не би родило дете са зечјом усном, враћену храну са некога пута, нити храну са даћа и задушница.

У већини чачанских села трудница није смела да се мери, како јој дете не би имало киле, нити да вади зубе, како се нешто много рђаво не би догодило детету. Није смела ништа да тражи, нити да се купа у текућој води. После заласка сунца, односно по „земансусу“ није смела одлазити ван куће, да не би дошла у додир са злим силама које у ово доба дана вребају коме ће напакостити, а по народном веровању трудница је велика инспирација за њих.

Да не би родила дете са пупчаном врпцом око врата, није смела прескакати никакву ужад нити било шта друго што својим изгледом личи на пупчаник. Своју одећу и постељину није смела остављати напољу после заласка сунца. Није ваљало да гледа болесне и ружне људе. Старије жене говоре да у њихово време трудница није смела никако да одлази на бабине, јер би таква радња могла бити кобна по њено дете. Избегава места за која се у народу верује да су станишта вила, вештица и гатара. У Трнави верују да онај ко нагази на ова места може да „награише“. Трудница није смела да једе месо од било које животиње за коју се знало да ју је вук или ко други ујео.

У великом броју случајева, верује се да при првом покрету бебе треба погледати у неку здраву, срећну и напредну особу, како би дете личило на њега. Није смела никога да бије. Посебно је водила рачуна да не удари мачку, јер би јој се у том случају родило маљаво дете. Ова појава, веровање па и забрана позната је до данас, тако да је се многе труднице из страха још увек придржавају.

Бројне су обредно-магијске радње, као и табуи чији је задатак и сврха рађање здравог, лепог, напредног и срећног детета.

Осим мера заштите коју спроводе труднице у циљу личне заштите и заштите новорођенчета, неопходно је да истовремено и друштвена заједница спроведе мере своје личне заштите од њих. Наиме, сведоци смо обостраног штетног утицаја једних у односу на друге. Време рађања новог члана заједнице истовремено представља опасан период по околину, укућане пре свега. С обзиром да су и мајка и новорођенче, као и трудница у периоду гравидитета у непосредној вези са натприродним злим бићима, и сами представљају опасност по околину. По Душану Бандићу, из тог подвојеног схватања произилази подвојен противуречан емотивни став заједнице према њима.²⁹ Тако у народној свести, као

29. Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980, стр. 94.

и у патријархалном схватању, постоји мање или више присутна потреба да се они привремено изолују, како би и сами били боље заштићени, а и како би њихова друштвена заједница била безбеднија од њих и посредног деловања злих сила, демона и натприродних бића.

Велики број табуа имао је за последицу или задатак да спречи додир мајке и новорођенчета са натприродним силама.

Тако је читав низ традиционалних прописа, везаних за трудноћу и рађање, заснован на анимистичком схватању света.³⁰ По традиционалном патријархалном схватању мајка и дете су сматрани „нечистим”, па су као таква у рукама злих нечистих сила. Истовремено, већ изнето представља слику првобитног схватања забрана везаних за рађање новог члана породичне заједнице.

У време општег незнања и непросвећености, порођај је био велика брига и страх. С обзиром да се обављао на најпримитивнији начин у атмосфери празноверја, надрилекарства и у веома нехигијенским условима, и да је као такав односио животе многим мајкама и бебама, сасвим је јасан и оправдан страх од његовог исхода. Из тог разлога приступало се бројним магијским радњама, чији је циљ да омогући што безбеднији порођај и срећан исход на задовољство читаве заједнице.

Оваквом празноверју придавана је много већа важност и значај. Наш неуки човек никада се није ни сетио да трудницу одмени од њених уобичајених тешких послова како би избегао веома честе медицинске компликације проузроковане баш овим понашањем. Наше старије испитанице у готово читавој чачанској околини причају готово идентичну причу о тешким данима њиховог материнства. Без икакве, како физичке тако и психичке заштите, углавном препуштене милости или немилости виших сила, жене су доносиле на свет наследнике одређене патријархалне заједнице. Многе су на том путу стале и због небриге и најбаналније компликације плаћале својим и дечјим животима. Тако су жене, обузете личном немоћи, страхом и зебњом од непознатог, прибегавале једино могућем и у њиховој машти једино постојећем. Присуство магијских радњи, чији су актери углавном жене, представља плод њихове немоћи и страха истовремено.

Порођај помаже нека „вична жена” која, поред спремности и способности за интервенцију, поседује и нека својства врачаре. Лука Бјелокосић истиче да је тешко сазнати о начину на који оне обављају порођај, као и о току врачања. Он сматра да је сазнање о томе било забра-

30. Исто, 97.

њено мушкарцима.³¹ Тајну „уређивања” пупка чувају бабе или бабице и никоме је неће саопштити, јер верују да после тога не би биле толико успешне у послу.

Некада се водило рачуна да у току порођаја породиљи буду откопчана сва дугмад и расплетена коса, јер се веровало да све што је везано и уплетено може искомпликовати и отежати порођај. Из истог разлога и све остале жене у кући расплитале су своје косе. Присутан обичај отварања свих сандука, извлачења фиока из ормана, откључавање врата, као и чешање о шљиву ранку³² од стране осталих укућана, пре свега има за последицу жељу, за брзим лаким и срећним рођењем детета. Да би порођај протекао што безболније, породиља је наговештај тог срећног догађаја, држала у најстрожијој тајности. Кроз њену кошуљу су се провлачили многи предмети са сечивом, при чему су се обављале бројне магијске радње.

Може се слободно рећи да је безброј магијских радњи за које се веровало да утичу да новорођенче дође на свет на што безболнији и безбеднији начин. Без обзира на годишње доба, деца су се рађала напољу, а ради њиховог што бољег здравља водило се рачуна да прво главом дотакну земљу. Појава овог обреда и веровања вуче дубоке корене из прадавних времена, када се веровало да земља даје живот, виталност и снагу, како биљкама, тако и животињама и човеку. У Остри, Брђанима, Трепчи и Прислоници, некада се водило рачуна да се деца рађају на слами. Ова појава је имала дубоку симболику Христовог рођења са циљем да се стекне што већа Божија наклоност, како би током даљег живота дете било срећно, напредно и здраво. Ова појава је дубоко християнизована, за разлику од обичаја када се водило рачуна да се порођај обави поред огњишта. У овом случају практичност има споредну улогу. Доминира жеља да се дете од самог момента рођења сусретне и представи душама предака, који бораве испод кућног огњишта, и да се на тај начин стекне њихова наклоност. Ова појава има још већи значај и улогу уколико је дете мушко, јер ће као такво чврсто остати везано за огњиште и душе својих предака, од којих очекује велику заштиту, љубав и наклоност све до краја живота, где ће и његова душа након овоземаљског живота наћи своје станиште и заувек ту остати везана.

Осим биолошког догађаја чин рођења детета представља и друштвени и религијски феномен³³. За разлику од животиња код којих је

31. Лука Грђић-Бјелокосић, *Из народа и о народу*, Београд стр. 124.

32. Наталија Благојсвић, *Обичаји о рођењу деце*, ГЕМ 48. Београд 1991, стр. 94.

33. Жарко Требјешанин, *Представи о дејствију у српској култури*, Београд 1991, стр. 94.

рађање искључиво биолошки чин, код човека се сматра да се дете родило тек онда када се процес обредно изведе, сакрализује после примене бројних обредно-магијских радњи и када се статус новорођенчета друштвено призна. Јер биолошко рођење, само је неопходан услов, али сигурно не и довољан разлог да би дете постало равноправан члан заједнице. Након свега овога и и након успешно спроведених обреда, дете бива уклопљено у заједницу живих предака своје сопствене културе³⁴.

Сматра се да је период рођења детета, као и време непосредно пре, за време и после тога, веома опасан и критичан. Тада је читава заједница изложена дејству демона и магије, као и како каже Петар Ж. Петровић, могућности магичне „инфекције“³⁵. По народном схватању то је критичан период. Бројни обреди иду у прилог великој бризи и љубави родитеља, читаве породице, па и шире заједнице према новорођеном члану. Осим радости, као последице доласка новог члана на свет, рођењем доминира страх и стална брига о здрављу и срећи детета. Тако се бројне магијске радње, везане за ток порођаја, преносе само на новорођено дете и читава активност се усмерава ка њему. Настојано је да се дете најразличитијим симболичким појавама, радњама и активностима представи што здравије, јаче, богатије и срећније.

Све ове активности, осим магијске, имају и дубоку психолошку позадину, што се оправдава страхом родитеља и жељом да се дете што безбедније заштити од дејства како стварних тако и нестварних опасности. Дете се након рођења налази на нестварном путу, пуном неизвесности, страха и опасности, тако да је заједница настојала (чиме би другим већ магијским радњама), да пренесе своју унутрашњу непресушну жељу да дете буде здраво и срећно. Као последица непросвећености и незнања јављају се бројне ритуално-магијске радње, које постају саставни део културе и које се преносе, дограђују, допуњују и модификују у свом еволутивном погледу. Тако, до данашњег дана, ходом кроз време и простор, настајали су бројни обреди, веровања и празноверја и која у мање или више модификованом облику живе и данас. За доста магијских радњи не знамо или само претпостављамо право значење, али их човек из страха примењује и преноси на нове генерације. Једно је исто и некада и сада: љубав према детету и потомцима уопште, која надвисује све норме стварајући нова правила, обичаје и неку „садашњу“ па и „будућу“ традицију.

34. Исто.

35. Петар Ж. Петровић, *Животи и обичаји народни у Грузи*, СЕЗ, XXVI, Београд 1948, стр. 259.

У целокупној српској традиционалној култури, постељици се придавао велики магијски значај. Верује се да амајлија направљена од постељице има заштитну улогу. Обично се водило рачуна да амајлија за војника буде направљена од постељице, како би онај ко је носи био заштићен од метка. Део одсеченог пупка сваког детета чува се и оставља као фетиш, чији је задатак да магијским путем уједињује потомке. У Трнави и Виљуши некада се пупчана врпца закопавала испод огњишта. Тако је магијским путем пупчана врпца новорођенчета долазила у блиску везу са прецима. Верује се да ће преминули преци најбоље чувати њеног новог члана, односно њеног сопственика. Пламен са огњишта имао је чистилачку улогу, да спали и одагна зле чини и да тако заштити само новорођенче. У већини случајева пупчана врпца се закопавала испод огњишта, ако је дете мушко, јер је само оно сматрано наследником домаћег култа. Пупчана врпца женског детета се закопавала ван куће, на неком чистом неоскрнављеном месту, често испод неке родне воћке. Бабице су пупчану врпцу секле маказама или српом, ако је дете женско, или ножем, секирим па и сабљом, ако је дете мушко. Ови предмети су након обављене функције са посебном бригом чувани бар наредних четрдесет дана, односно до времена када су порођајни демони најактивнији. Некада су се у Заблаћу и Вапи маказе чувале строго затворене у вуни, јер се веровало да вуна има заштитну улогу.

Имајући у виду анимистичку концепцију, када су многи објекти опасни, а самим тим и табуисани и да представљају седишта надприродних сила или бића,³⁶ сасвим је неопходна, значајна, а по архаичном схватању обавезна магијска радња у циљу заштите. Мајка је чувала пупчанике од све своје деце на истом месту. Држала их је заједно да би се посредством симпатичке магије сва деца држала у слози и љубави. Верује се да некада, када би се делила задруга, мајка треба да растави или да одвеже пупчане врпце. Владало је веровање да би, када би се браћа посвађала требало је саставити њихове пупчане врпце како би се помирили и сложено живели.

Некада је пупак могао да замени присуство детета. Наталија Благојевић бележи да је у ужичком крају мајка, уколико би се дете разболело, носила само пупчану врпцу некој врачари³⁷ да би помогла и излечила дете. Веровало се да се девојка није могла удати уколико би њен пупак чувала мајка заједно са пупчаним врпцама остале браће и сестара. Тако је једна од магијских радњи, са циљем остваривања жељене удаје, одвојила њен пупак од осталих.

36. Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980, стр. 94.

37. Наталија Благојевић, *Обичаји о рођењу деце*, ГЕМ 48, Београд 1998, стр. 11.

У народу се верује да дете одмах након рођења добија свог анђела, анђела-чувара. Он стоји детету на рамену, прати га од рођења па све до смрти и одвраћа од зла³⁸. Сматра се, да када се новорођенче несвесно смеје и помера мишиће усана и лица разговара са анђелима. Када се смеје, верује се да га то анђеоло засмејава. Када дете прохода, верује се да га то анђеоло води³⁹.

Распрострањено је веровање у судбину човека. Прве три ноћи након рођења детета представљају време стварања његове личне судбине. У овом периоду, по народној традицији, трасира се његов целокупан животни пут. Тако се сматра да оно што суђенице досуде не може никаква сила, како добра тако и зла, поништити.

Код Срба веровање у судбину има дубоке корене, што се јасно може видети по бројним народним предањима, као и мистичним и магијским радњама. Народ судбину приписује неким вишим надземаљским силама или божанству⁴⁰. По народном веровању, судбину су одређивале суђенице или суђаје, као паганска надприродна бића али и Бог као главни јунак хришћанске традиције. Без обзира на јаке хришћанске елементе у народној традицији, суђенице су те на које се прво помисли када је реч о људској судбини.

Прве три ноћи након рођења детета, дочекују се са великим страхом, зебњом и поштовањем према суђеницама. Из великог страхопоштовања сви су се укућани молили Богу. Кућа је морала бити беспрекорно чиста, јер се верује да суђенице не воле прљавштину. У близини новорођенчета стављана је погача, вино, босиљак и новац. Хлеб је имао улогу да представи домаћи култ, вино плод најчистије и најсветије биљке, и босиљак, симбол очишћења и среће. Сви ови реквизити имали су за циљ да угосте и задовоље суђенице, како би у стварању судбине детета биле што блаже. Многе су жене остајале будне читавих ноћи, како би биле „спремне“ да приме суђенице. Сматра се да њих нико не може да види, да улазе кроз оцак, кров или кључаоницу. То су у ствари бића митске природе, односно душе предака. Најстарија суђеница је била најстрожија, она је често желела смрт, средња је била нешто блажа и често је желела да дете има телесне недостатке, док је најмлађа била најбоља и желела детету срећу и дуг живот.

Веровање у судбину и да „нема смрти без судњег дана“ почиње рођењем детета и завршава се смрћу. Сматра се да човек у ствари корача по већ трасираној стази и да на том путу не може ништа битно да

38. П. Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, Београд 1998, стр. 11.

39. Исто.

40. Исто.

измени. Овакво веровање у судбину има општи словенски и индоевропски значај.

Сматра се да ће дете рођено у чистој плаценти или кошуљици бити срећно. Од такве плаценте прављене су амајлије за многе припаднике његове заједнице.

Некада се гледало, а веома често и данас, у „који је час” дете рођено. Сматрало се да да ће оно бити здраво и срећно уколико је рођено у преподневним сатима док дан напредује. Великом се срећом сматрало ако се дете роди на Божић, и због тога се оно издвајало од друге деце.

У нашем народу се веома често гледало у који је дан дете рођено. Тако се сматрало великом срећом уколико се дете роди у недељу, понедељак или четвртак. Ови се дани иначе сматрају срећним, тако да се водило рачуна да се на њих започне неки посао, како би се срећно и успешно обавио. Посебно се великом срећом сматрало рођење детета на неки празник, као што су Васкрс, Света Тројица, Петровдан, Лазарева субота. У народу влада веровање да деца рођена на ове празнике морају много више водити рачуна и празновати ове дане. Посебно се срећним за кућу сматрало рођење детета на породичну крсну славу. Овај догађај сматрају Божијим даром, па својим покорним хришћанским понашањем, чешћим одласком у цркву и даривењем икона желе захвалити. Некада, а у новије време и данас, деци рођеној на црквене празнике давана су имена оних светаца на чије су датуме рођена. У том се случају тај светац сматра њиховим заштитником који попут анђела чувара усмерава свога сопственика ка побожном и моралном понашању.

Одмах, након рођења, неко од укућана одлази у цркву по водицу. Тако да свештеник чита молитву за здравље детета. Сипа се вода којом ће се окупати новорођенче. Гледало се које ће име детету „пасти на водици”. Некада се таквим именом дете и надене, или се само памти као име са водице... Ова водица има лустративну улогу. Њом се купа дете наредних четрдесет дана, односно у периоду најопаснијем како за дете тако и за породиљу, када су у њиховој непосредној близини присутни порођајни демони. Да би се дете заштитило од њих, као и злих очију и негативних сила, дете се у најранијем периоду ритуално прало овом водом. Водици је придавана велика улога и моћ, тако да се сматрало довољним за очишћење простора, у коме борави новорођенче, само ритуално прскање.

Значајна мера заштите, како за мајку, тако и за дете, јесте да никада не одлазе од куће у наредних четрдесет дана. Посебно су табуисани изласци ван куће у време од заласка сунца па све до првих петлова. Тако је период у „глуво доба” веома опасан и може веома нашкодити детету.

Кађење новорођенчета има заштитни хришћански, па и прехришћански карактер. Дим и опојан мирис имали су задатак да отерају зле силе и сваку опасност од новорођенчета.

Дете је некада спавало обавезно на вуни, која је поред практичног значаја имала и заштитну улогу новорођенчета. И Веселин Чајкановић је сматрао да се вуном терају „бабице” и да она има улогу магијске заштите⁴¹.

Породиља и дете сматрани су наредних 40 дана „нечистим”. Осим њихове личне заштите, настојало се да се и друштвена група заштити од од њихове „нечистоће”. Зато су они једно време остајали изоловани и нису се мешали са осталим укућанима. У том периоду дете купају свакодневно, када и практично и магијски врше очишћење детета. Првом купању детета придаје се магијска моћ и велики значај. У Заблаћу, Слатини, Брђанима и Прислоници у воду намењену првом купању стављан је неки метални предмет, обично неко сечиво или пара. Оваква је појава имала улогу да што успешније одагна и да снагом оштрице пресече негативне силе и тако се заштити нежно дечје створење. Вода се након купања могла једино просипати на неко чисто место у цвећњак или воћњак. У старија времена вода се просипала на кућном прагу. Овакву појаву објашњавамо веровањем да испод кућног прага бораве душе преминулих предака и да се на тај начин остварује њихов контакт са новорођенчетом.

У већини чачанских села водило се рачуна, (све у циљу напредовања детета), да се процес купања, поготову првих четрдесет дана, обави у преподневним сатима. Воду након купања никако нису смели износити из куће након заласка сунца. Да би дете било што бољег здравља ваљало га је окупати што хладнијом водом. Купање хладном водом представља архаичан обред који је данашње време изгубио своју примену. Путописац Фортис је још у 18 веку овакву појаву забележио код Марлака. Он је бележио да децу чврстога кова одводе до ледене реке где их купају, како би што више очврстула⁴².

41. Веселин Чајкановић, *Студије из религије и фолклора*, СЕЗ.

42. A. Fortis, *Putovanje po Dalmaciji* (1774), Zagreb 1984, str. 52.

Прво обредно купање осим чистиљачке има и улогу иницијације, односно улогу обреда у коме се новорођено дете уводи у породични култ. Управо због тога купање је обављано непосредно поред кућног огњишта, како би се дете везало за кућу и породични култ⁴³.

Дете се у наредних четрдесет дана, односно до крштења сматрало нечистим. У том периоду се купало свакодневно, а некада и два пута дневно, у циљу његовог што бољег и успешнијег очишћења. Након крштења дете се ређе купало јер је сматрано ритуално чистим.

Како прво купање тако и прво повијање представља ритуални чин. Пелене и повој припрема његова мајка. Некада је повој ткан или плетен од црвеног вуненог конца, да би као такав својом бојом и материјалом штитио дете од утицаја злих сила. Некада је у Босни дете први пут повијано на земљи, да би било јако као земља⁴⁴.

У Виљуши је раније био обичај да се дете повија у очеву кошуљу, уколико се желело да буде привржено оцу, или у мајчину, уколико се желело да новорођенче и када одрасте буде увек уз мајку. Овакву појаву бележи и Добрила Милојевић-Радовић у Поречу⁴⁵. У ивањичком крају се веровало да би дете било мирно, ваљано и послушно, требало га је први пут повити у јагњећу кожу. О оваквој појави пише и Жарко Требјешанин⁴⁶.

Последњих пар десетина година повој је био готово избачен из употребе услед нових медицинских сазнања о безбеднијем „широком“ повијању детета. Ипак, у последње време смо сведоци симболичног враћања повоја, јер се сматра да, иако без функције, треба да се нађе уз дете. Везивањем повојом се обавља тако да крајеви буду окренути на горе, како би симболизовали раст и напредак детета.

Честа је појава да су се на повоје качиле најразличитије амајлије. У патријархалној култури водило се рачуна да се дечје пелене суше на скривеном месту, како би биле заштићене од злих погледа и рђавих људи. Ово се ради због веровања да посредно преко пелена може доћи до негативног дејства околине, како оног намерно смишљеног, тако и случајног. Како пелене, тако и сви предмети који долазе у контакт са дететом, нису се смели наћи напољу након сунчевог заласка, нити преносити. Овакво веровање и појава сачувана је све до данашњих дана и сведоци смо њиховог спровођења.

43. Видосава Николић-Стојић, *Врањско поморавље*, СЕЗ, књ. XXXVII, 1974, стр. 55.

44. М. Кордунаш, *Народно васпитање из Горње Кријине*, Нови васпитач 7, 1894, стр. 55.

45. Добрила Милојевић-Радовић, *Обичаји о рођењу и одгоју деце у Поречу*, ГЕМ, 21. Београд 1958, стр. 245.

46. Жарко Требјешанин, *Представи о дејствију у српској култури*, Београд 1991, стр. 123.

У већини чачанских села након купања и повијања детета, мајка би га симболично вукла за нос и дизала му руке увис. Овим је желела изазвати напредак и брзи раст и здравље детета. У Јездини мајка би ритуално плувала преко детета, како би на ритуалан начин одагонила зле силе и демоне. Пљување, односно „распљување”, веома је позната појава уколико дође до зацењивања и напада плача код детета.

Новорођенче је спавало у колевци или бешици. У време задржног начина живота, често се у кући могао видети већи број колевки. Некада се колевка није могла ни замислити да у њој испод дечје главе нема нека амајлија. Обично је то неки метални или оштар предмет. Веома се често налазио крстић од тисовог дрвета, који ће му се касније пришити за неки одевни предмет, који буде најчешће носио.

Прво стављање детета у колевку, по Жарку Требјешанину, представља свечани и ритуални чин. Тако је било најбоље да се дете стави у колевку у онај дан који је те године био Божић⁴⁷, како би дете било срећно. М. Кордунаш сматра да ће дете добро спавати уколико особа која га полаже у колевку жмури⁴⁸.

Сматра се да назив бабине долази од дарова које рођаци и комшије доносе детету и „баби”, односно породиљи. По Чајкановићу, у периоду бабина и дете и мајка припадају доњем свету⁴⁹. На бабине су некада одлазиле само жене, и то само оне које се налазе у репродуктивном периоду и носе породиљи понуде у храни. По Петру Ж. Петровићу, овај се обичај сматрао видом узајамног „задуживања” међу женама⁵⁰. Породиљи су се носили поклони у храни, а детету у неком одевном предмету. Новорођенчету се ради здравља и среће давао метални новац. Овај обичај даривања металном „парицом” познат је и данас у Бањици, Рајцу и Вапи. Некада се женском детету на бабине носила кудеља, како би када одрасте имало бујну косу.

У обичају бабина налазимо улогу магијске заштите детета од дејства злих сила. Сви који дођу на бабине представљају несвесну заштиту породиљи и детету, који су првих дана након рођења изложени опасном утицају демона. Отуда обичај да се макар првих седам дана мајка и дете „чувају” и да се никада не остављају сами.

47. Исто.

48. М. Кордунаш, *Народно васпитање из Горње Крајине*, Нови васпитач, 7, 1894, стр. 215.

49. В. Чајкановић, *Бабине*, Народна енциклопедија, том 1, Библиографски завод, Загреб 1926, стр. 98.

50. Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, СЕЗ, XXVI, Београд 1948, стр. 260.

У чачанском крају већ од средине 20 века долази до постепеног спајања бабина и повојнице. Иначе, некада је повојница претходила бабинама. Дарови донети детету, било на повојницу било на бабине, дизањни су увис, према тавану, симболишући тако здравље и брзи раст детета. До данашњих дана овај обичај је очуван у смислу обавезног отварања и показивања поклона донетих новорођенчету.

Нипошто се није смело чудити напретку и порасту детета, као и његовој лепоти. Да га не би урекли, обично су му говорили ружне речи и ружна поређења. Појава оваквог веровања очувана је у континуитету, мање или више све до данашњих дана... Такође, велики је број табуа којих се учесници повојнице ради детиње среће и здравља морају придржавати. Тако се, рецимо, у Трнави и Виљуши, храна донета на повојницу и бабине није смела износити из куће, нити враћати. Женском детету се није смело доносити црвено вино, док је погача била обавезна и неопходна. У већини случајева у данашње време погачу мења торта, која се по неком неписаном правилу обавезно доносила, како од стране родбине тако и од комшија и пријатеља.

У нашем народу, поготово у периоду до Другог светског рата, настојало се да се дете што пре крсти. Ову појаву можемо објаснити великом смртношћу новорођенчади у то време и веровањем да је велики грех ако дете умре некрштено, у ком случају од њих настају разна демонска бића и дрекавци, који ће из доњег мрачног света чинити зла својој друштвеној групи. Тако је некада обред крштења спровођен у року од четрдесет дана, па и раније уколико је дете слабијег здравственог стања. Данас се у Чачку и околини деца најчешће крштавају на свој први рођендан, мада некада и раније или касније.

Дан на који ће се обавити обред крштења биран је са посебном пажњом. Обично се водило рачуна да то буде недеља или неки празник, али никако крсна слава. Данас децу понекад крштавају и на своју славу. Обред се обављао у преподневним сатима, док дан напредује, како би и само дете било напредно, здраво и срећно. Дете се могло крстити како у кући, тако и у цркви.

Име детету је давао кум, свечано га саопштивши за време ручка. Данас име деци дају родитељи уз договор са кумом, или само након формалног консултовања с њим.

Уколико је дете рођено на неки празник, није било дилеме које ће му се име дати. У том случају дете ће добити име тог свеца. Оваква појава се после Другог светског рата готово била изгубила, да би поново

у последњих десетак година добила на значају. Некада се давало и оно име које је детету пало на водици.

Често су деца добијала имена по деди или прадеди, или пак по неком другом његовом претку. Овде се водило рачуна да особа по којој се даје име буде здрава, срећна и да је лепе позитивне људске особине. Верује се да ће дете које понесе такво име преузети и његове особине на опште задовољство читаве заједнице.

Веома је често име детета требало да буде и нека врста заштите њеног сопственика. Уколико се у породици деца слабо држе, настојано је да се адекватним именом заштити њен новорођени члан. Са таквом улогом су имена: Станко, Стојан, Станимир, Стоја, Станка и сл. Оваква имена су имала улогу и да зауставе даље умирање. Да би деца дуго живела давана су имена: Живојин, Живка, Живадин и др. У циљу заштите новорођенчади често су им давана нека „јака“ имена попут: Гвозден, Гвозденија, Злата, Златко. У народу се срећу и ружна имена, када родитељи намерно деци дају таква имена, како би на тај начин отерали виле, вештице и друга демонска бића која би могла нашкодити детету. На овај начин родитељи верују да ће одагнати нечисте силе: Грдан, Грозо и сл.

Имена која у свом значењу симболизују пламен имају улогу очишћења њеног сопственика и спаљивања нечистих злих сила: Огњен, Плана, Жарко. У заштитна имена свакако спада име Вук. Ово име је било веома распрострањено на нашим просторима још у 15. веку. Поред основног имена Вук, велики је број Вукадин, Вучета, Вуксан и сл. Оваква имена се обично дају у оним породицама у којима су се деца слабо држала.

Некада, а све у циљу заштите детета, његово право име се крило и нерадо се изговарало пред страним људима и пролазницима. Некада су деца одрасла уз неки надимак а да их нико из породице није никада зовнуо њиховим правим именом.

Обичај скривања правога имена детета познат је још код многих народа света. Тако ј Фрејзер бележио појаву да се од непознатих и злих људи право име скривало⁵¹, како се посредно преко имена не би наудило детету. Обично, а све из страха за живот и здравље детета, као и из предострожности, право име се замењивало неким другим именом или надимком.

Након завршеног обреда крштења и давања имена, кум дарује своје кумче стављајући му поклон у капу. Појава стављања дара у капу

51. Frejzer, Đž.Đž., *Zlatna grana*, том 1, стр. 307.

је прадавна и има шире индоевропско порекло. Родитељи детета узвраћају куму уздарјем, које се углавном састоји од одевних предмета, а некада и од ћилима. Милица Бошковић-Матић бележи да су сви присутни за време свечаног ручка плаћали, да би он саопштио какво је име дао детету⁵². Овакав обичај је био познат у већини чачанских села и према сазнањима тај је новац кум поклањао детету.

Обичај шишаног кумства у нашим крајевима је умногоме модификован, тако да је у еволутивном погледу претопљен у обреде крштења са елементима шишаног кумства. Ради се о обичајима везаним за прво обредно шишање детета, када особа која обавља ритуално шишање или стријбу постаје њен шишани кум. Обред је у прошлости имао већи значај и улогу, када се временом стопио у обичај везан само хришћански чин крштења. У току обављања крштења, обред садржи основни елемент из шишаног кумства, а то је сечење косе. Први одсечени прамен има велики значај и он се заједно са воском чува и ставља на неку напредну и родну воћку или калем.

Сједињавање првог одсеченог прамена косе са воском, као префиксним и чистим елементом везани за пчеле као позитивна натприродна бића, има пуно симболике у којој доминира жеља за напретком детета.

Стријба представља породични обичај првог свечаног и ритуалног шишања косе детета⁵³. У нашем народу се некада овај обичај изводио након навршене прве године живота. Прво шишање има строго обредни карактер са домаћим породичним култом. Колики је значај имао обред прве стријбе, види се и из тога што се на овај обред свечано позивало, готово на исти свечан начин као и на свадбу.

С обзиром да је стријба некада представљала жртвени чин, њен смисао је да се детету на магијски начин осигура срећа и здравље. Осим магијско-религијске функције, обред има и социјални карактер, при чему се након обављеног обреда учвршћује дететов друштвени положај.

У српској традиционалној култури, дете се нерадо износило из куће, односно из круга његових најблискијих сродника, међу којима се иначе осећао најбезбеднијим. Међутим, због презаузетости мајке раним како кућним тако и пољским пословима, када је она често морала да обавља бројне послове и да истовремено носи свуда са собом своје дете, на путу до њиве, ливаде или до првог извора дете су вребале

52. Милица Бошковић-Матић, *Обичаји о рођењу*, ГЕМ 28-29. Београд 1965-1966, стр. 182.

53. Жарко Трбјеђанин, *Представи о дејетју у српској култури*, Београд 1991, стр. 194.

многе опасности у виду негативних натприродних сила, као и од погледа злих очију.

Тако је у циљу заштите мајка спроводила бројне мере заштите. Дете је намерно ружно облачила, намерно га остављала да буде прљаво, облачивши му по неки преврнути одевни предмет. Намерно га је гаравила гаром са кућног огњишта у многим селима чачанске околине. У Љубићу дете је мазано брашном да се заштити од урока. Детету су се пришивале бројне амајлије, које је оно носило увек и свуда са собом. Око руке су му везивали црвени кончић, како би самом бојом одагнали негативне силе од детета.

Уз дете се увек држало парченце глога, како би и само било здраво. Крстић израђен од тисовог дрвета. Чен белог лука да штити дете од болести.

Некада су се правиле амајлије од постељице. Сматрало се да је дете које са собом носи овакву амајлију безбедно и да ће се лако сачувати од сваког зла. Амајлија од пупчаника такође има исту или сличну заштитну функцију.

Деци су пришиване и амајлије добијене од парчета змијског свлака. Оваквој амајлији у Љубићу даван је велики заштитни карактер. Ту је и зечји реп који се, за разлику од осталих амајлија које се ушивају на скривеном месту, носи видно, као украс, али за који се верује да има сличан заштитни карактер.

Зуб од вука или канца од орла имају улогу да сачувају дете од сваког зла и да га својом магијском снагом сачувају од демонских бића.

Напокон, крст, као најмлађа врста амајлије, која иде упоредо са примањем хришћанства, има велику и веома значајну улогу. Деци се веома често у горњим одевним хаљетцима пришивала фигура крста. Њена моћ и снага су увећани уколико су израђени од неког светијег дрвета, тисовине у првом реду.

Дете се није смело урећи. Водило се рачуна да се не хвали његова послушност, доброта и лепота. У нашој патријархалној заједници, управо из празноверја, влада велико сиромаштво у љубави и нежности према деци. Страх за дечје здравље у непросвећеним масама надвладала родитељска осећања, спутава их и гуши. Некада се сматрало веома опасним по дете уколико би га мајка пољубила. Овакво схватање је било распрострањено највише по многим ивањичким селима. Управо из тог краја води порекло изрека: „Да зна мајка колико детету то шкоди, никада га не би пољубила”.

Веровање да детету не треба сећи нокте до навршене прве године живота прилично је распрострањено у нашим као и у многим другим крајевима. Обично за овакав табу испитанице не знају прави разлог или сврху. Вероватно због тога, да дете када порасте не постане лопов.

Опште је познато схватање да до првог рођендана не треба шишати дете, да му тим поступком не би секли срећу, или пак живот. Да би дуго живело, не ваља да спава између оца и мајке, нити да се огледа до навршене прве године живота.

Из свега изнетог се види да се већина табуа односи на дете до прве године живота. Ова појава иде у прилог општем веровању да су деца у том периоду посебно осетљива, незаштићена и блиска злим демонима који им могу наудити. Отуда бројне забране и табуи са циљем да се детету обезбеди што боље здравље и срећа.

Дете се први пут износи из куће „лепим“⁵⁴ даном. Мајка је строго водила рачуна у чију ће кућу одлазити са дететом. Обично је то био њен род, у који је свакако имала неограничено поверење, блиска родбина или изузетно добра и њој и њеном дому наклоњена комшиница. У том случају неко од укућана, чију кућу дете посећује, маже га по лицу брашном и обавезно дарује јајима. Сматра се да се дете маже брашном да би било лепо и бело, мада је исконска улога обреда у томе да дете посредно преко брашна и пшенице дође у везу са душама преминулих предака тога дома и да на тај начин стекне њихову наклоност, што ће имати позитивно дејство на дете и његово што безбеднији боравак. Даривање јајима у директној је вези са жељом да се животна снага јајета пренесе на дете, како би било здраво и снажно. Овај обичај је у читавом чачанском крају очуван све до данашњих дана и веома се често примењује како у сеоској тако и у градској средини.

Верује се да ће дете бити здраво и срећно уколико први пут обуче кошуљу коју добије од кума. Раније се водило рачуна да детету, пре него што обуче неки нови одевни хаљетак, кроз њега провуку маказе, нож или жар. Сврха овог поступка свакако јесте да се оштрицом сечива или врелином жара пресеку или спале зле силе или штетна натприродна бића, како би дете након облачења било спокојно, мирно и срећно.

Велика се пажња у народу посвећивала и првом ницању зуба. Онај ко први угледа зуб који је први никао, морао је дете даривати неким обавезно белим одевним предметом. Циљ овог поступка јесте да дечји зуби буду лепо и бели. Ова појава је сачувана све до данашњих дана, ка-

54. Наталија Благојевић, *Обичаји о рођењу деце*, ГЕМ 48. Београд 1984, стр. 230.

да се сви укућани готово утркују ко ће угледати први зуб. Ваљало је да се први зуб куцне паром или неким другим металним предметом, како би зуби били тврди.

Велика радост и срећа за родитеље је када дете прохода. То значи да је дете стало на своје ноге. Уколико почетак ходања закасни, предузимане су неке магијске радње са циљем да изазову почетак самосталног ходања. Магијске радње у оваквом случају се изводе у раним преподневним сатима, док дан напредује, и то у оне дане када је млад месец. Обично у овом случају носиоци магијских радњи јесу врачаре, које изговарају магијске речи, само њима познате. У драгачевском крају некада је постојао обичај ритуалног шибанја детета, са циљем да се што пре ослони на своје ноге. Овај се обичај изгубио до данашњих дана.

Када дете прохода, месила се погача звана поступаоница, коју би укућани ломили изнад главе. Погача у овом обреду има за задатак да обележи радосан породични догађај, веома битан у животном циклусу човека. Верује се да је боље ако дете прве кораке учини према истоку и ако прво крене десном ногом, како би било напредно, и како би када одрасте имало среће и успеха у сваком послу⁵⁵. Обичај пресецања прве путање коју дете направи чим прохода има симболичан и ритуалан карактер, чији је циљ да се на његовом животном путу пресеку све зле и негативне силе. Оваква врста обичаја некада се спроводила у селима Јанчићи и Врчани.

Уколико дете спорије проговара, обично су га водили у воденицу, како би му воденичар дао да пије воду са воденичког точка. У драгачевским селима, па и шире, да би дете проговорило дају му да пије воду из меденице.

Од када дете прохода, па све док не почне да мења зубе, у ритуалном погледу је празан период. Деца су, а пре свега сеоска, некада веома оскудевала са играчкама. Забављала су се углавном са оним што су могли да нађу у природи. То је било углавном цвеће, лишће, гранчице, лептири, каменчићи, земља или песак. Често су неки кућни предмети и неке алатке постајале дечје играчке. Иначе, деца су веома рано почињала да раде и обављају неке активности у складу са својим могућностима и способностима, тако да нису ни имала времена да се играју, или су се играла док су обављала неки задати посао.

Некада је у случају болести детета била умногоме присутна веома богата дечја етномедицина. Помоћу ње, најразличитијим магијским

⁵⁵ С. М. Мијасовић. *Из народне педагогике. „ваља се” и „неваља се” у домаћем васпитању*. Учитељ. 7. 1899. стр. 618.

радњама лечен је велики кашаљ, све врсте богиња, стомачне тегобе, температура, жутица и многе друге болести и повреде. Тема везана за дечју етномедицину, као и веровања и празноверја у вези са здрављем деце, веома је широка, тако да ће она бити детаљније обрађена у некој будућој расправи.

Поред жеље да брак буде крунисан децом, у српској традиционалној култури се много већом срећом сматрало рођење мушког детета. Исто као и „бедетство”, тако се и немање мушких потомака сматрало великом несрећом и проклетством. У патријархалним срединама се женска деца сматрају „туђом кућом” и „туђом срећом”, јер удајом напуштају родитељски дом, лишавајући се наследног права. Само су синови постајали наследници домаћег култа и целокупне имовине која је припадала његовим прецима. Мушка деца су остајала уз родитеље негујући их у старости. Синови су преузимали обавезе својих очева, како у радним тако и у културним активностима.

Пламен огњишта, као и пламен славске свеће, наставља да гори уколико породица има синова. То су неки од разлога српског патријархалног човека, а можда и вид „оправдања”, зашто се рођење синова сматрало правом срећом. Ипак, не можемо рећи да и женска деца нису била жељена, јер су родитељски дом ипак красиле и улепшавале кћери.

Ипак, у данашње време много се хуманије и разумније посматра ова тематика. И поред тога што постоји блажа и скривенија жеља за мушким дететом, ипак су данас деца оба пола једнако жељена и вољена.

Народном пословицом: „На млађима свет остаје” завршићу овај рад. Тема је веома богата, свеобухватна и разноврсна. Ово је само део из народне традиције, у извесној мери преточене у садашњост. Деца су највећа радост и срећа, родитељска нада и разлог људског постојања. Најлепши део човечанства данас живи на лицима и осмесима наших деака и девојчица.

CHILDREN IN TRADITIONAL CULTURE

In the traditional culture of Serbian population, as in the culture of all the Balkan people, children have represented the greatest wealth and divine gift. Desire to have offsprings, i.e. heirs, was extremely strong, sincere and ancient. A Serbian has permanently worried about 'home destruction' and 'extermination'. Concurrently, it was the severest curse.

The care of children and desire related to health and happiness exists in every human being during his entire life, i.e. up to the 'last glass of water'. Children are the future, constant joy, hope and even fright. They represent the light of parental hope incarnated in the flame of the candle for the soul of a deceased ancestor.

In the Serbian traditional culture, numerous rituals and magics were carried out in order to have offsprings. All the customs related to child birth almost permanently, consciously or unconsciously follow every man, both in his life and annual cycles. It means that in all the customs during entire human life, desire related to offsprings predominates.

Traditional rituals aim both at giving birth in general and at prevailing desire to heirs. It is evident that the real happiness for a patriarch is to leave the house and estate to an heir. Hence, the abundance of rituals with the purpose and aim to have an heir exists in the traditional culture. All the magics had a precise and 'justifiable' goal, i.e. not to extinct the surname and the eternal flame of the candle in the heir's hand at the Serbian family feast (*slava*).

Snežana Šaponjić-Ašanin

LES ENFANTS DANS LA CULTURE TRADITIONNELLE

Tout comme dans la culture de tous les peuples balkaniques, les enfants sont considérés comme la plus grande richesse et un don de Dieu. Le désir qu'il y ait des enfants dans la maison, c'est-à-dire des héritiers, est très fort, sincère et nourri depuis les temps immémoriaux. „Que l'âtre ne s'éteigne”, que la famille ne reste sans descendance, c'est ce qui a toujours fait l'objet d'inquiétude du Serbe. En même temps, cela a été la malédiction la plus grave.

Le soin que l'on prend des enfants et le souhait qu'ils soient bien portants et heureux est permanent, il dure jusqu'au dernier soupir. Les enfants, c'est l'avenir, une joie éternelle, mais aussi une anxiété continue. Ils sont la lumière de leurs parents, leur espoir, incarné dans la flamme de la chandelle destinée à l'âme de l'ancêtre défunt.

Dans la culture traditionnelle des Serbes on exécute de nombreux actes rituels, inspirés par la peur de voir la maison privée d'enfants. Toutes les coutumes relatives à la procréation accompagnent, consciemment ou inconsciemment, la vie de tout humain. Cela veut dire que le désir d'avoir des enfants est dominant tout le long de la vie humaine.

Les actes rituels sont au fond des prières pour demander la génération, mais surtout la naissance d'un enfant mâle. Il est naturel que, pour l'homme patriarcal, le vrai bonheur consiste à pouvoir léguer sa maison et tous ses biens à son descendant mâle. D'où l'abondance de rites par lesquels on demande la naissance d'un garçon. Tous les actes magiques avaient pour but „légitime” d'assurer la pérennité du nom de famille et la certitude que la chandelle allumée à l'occasion de „la slava” (fête Familiale en l'honneur du patron de la famille) continuera de brûler entre les mains des descendants mâles.

Snežana Šaponjić – Ašanin

Девојчица из Трбушана, 1939. год.

Дечак из Чачка, 1939. год.

Обред крштења у Чачку, 1980. год.

Дечаци из Лознице, 1966. год.

Дечак припрема петровданске лиле, Прислоница, 1960. год.

Девојчица храни пилиће, Прислоница, 1956. год.

Деца учесници обредних поворки поводом Белих поклада, Остра, 2002. год.

Девојчица, учесница обредне поворке поводом Белих поклада, Остра, 2002. год.

ИВАНА ЂИРЈАКОВИЋ

ТЕХНОЛОГИЈА ПРОИЗВОДЊЕ РАКИЈЕ

Ивана Ђирјковић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 663.5

Увод

Србин молитвом и ракијом почиње дан и сваки започети посао „залива” чашицом ракије. Уз ракију се слави крсна слава, удаје, жени и рађа. Уз ракију се радује и весели, уз ракију се тугује и сахрањује.

Ракијом се дочекује и испраћа, дезинфикује и лечи.

Производња ракије се модернизовала, али ипак наш човек воли да је сам произведе и да се похвали да је његова препеченица најбоља.

Када се код нас почела производити ракија?

Алкохолна пића, пиво и вино су људи познавали још у праисторији. Алкохол и шпиритус почели су да производе тек алхемичари око 900 год. н.е. кад су научили пећи ракију, и дестилисати алкохолне течности.

Име алкохол дао му је Парацелзус у XVI веку према арапској речи *al kohol*. Многи научници сматрају да је производња ракије била позната још старим Египћанима. Они су пекли ракију од пива. Врло рано за производњу ракије користило се и вино. Начин грађења ракије од вина први је описао Абулкасини (*Abukases*) који је био лекар у Кордови (1106).¹

Производња пречишћеног алкохола почела је у католичким манастирима. Први опис начина на који се саставља чисти алкохол саставио је у XVIII веку Рајмонд Лил. Добијени дестилат је неколико пута поново дестилисан. Још у X и XI веку арапски лекари су дестилисали алкохол са додатком биља и од њих су ову производњу примили Европљани. Пречишћен алкохол је у средњем веку препоручиван као одличан лек. Распростирању ракије у Европи много су допринели језуити који су у Италији за велики новац делили своју „*aqua vitae*”². Пречишћен алкохол су алхемичари сматрали као први степен ка добијању камена мудрости *lapis philosophorum*. Готово са сигурношћу би се могло рећи да ракија у Србији није била позната пре II половине XIV века. У српским земљама у XIII и XIV веку била је позната вештина спремања слада од жита и варење пива.

Ни реч ракија или казан се не помињу у старијим српским споменицима и језику. Ракија је арапског порекла па би се могло са сигурношћу тврдити да су ракија и казан на ове просторе дошли са Турцима у XIV или XV веку. „Српска реч ракија потиче од старо индијске речи арак или рак, а означава алкохолно пиће, које је некада у источној Индији прављено од пиринча, а касније и од других биљака.”³ Ракија се у нашим споменицима помиње доста касно тек 1612. године. Прво помињање казана за печење ракије је у турским законима, по којима су се убирали намети од народа. „Срби који су служили на султанским добрима, пре аустријске окупације, плаћали су годишње царску и спахијску главницу.” Поред тога главница је годишње на сваки казан износила 12 аспри.⁴

За време аустријске окупације Србије (1718–1739) од пореза у земаљским производима, сваки Србин који је обрађивао земљу давао је

1. Мита Петровић, Производња ракије у нашем народу; Летопис Матице српске; Нови Сад; 1889. године, стр. 32

2. Исто; стр. 34

3. П. Софрић Нишављанин, Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба; фототипско издање; БИГЗ; Бгд. 1990. год.

4. Босиљка Радовић, Печење ракије у нашем народу, Гласник етнографског музеја у Београду, књига 18; 1955. год.; стр. 63

као царски десетак, сваку десету оку вина и ракије. По попису извршеном 1721. године у Србији је било 191 казан за печење ракије.⁵

Кад су Турци 1839–40. године поново завладали Србијом, плаћали су Срби на сваки казан по 2 гроша и у ослобођеној Србији од 1815 до 1842. године царска главница на сваки казан остала је 2 гроша и наплаћивала се у фебруару и марту.

Казани су у то доба били врло ретки и скупи. Правили су их мајстори у Будиму од бакра. Манастир Ковиљача је 1794. године купио 2 казана за печење ракије, а 1796. године још један. Ти записи показују да су манастири, зато што су имали највеће шљивике били највећи произвођачи ракије. „Производња и трговина ракијом шљивовицом посебно је порасла око 1878 год. када је већина винограда у Србији била уништена филоксером и када је потпуно опала производња вина и ракије комовице.”⁶

Не може се тачно утврдити колика је била производња ракије у Југославији пре Другог светског рата. Био је велики број пријављених казана, али је печење ракије било слободно и алкохолна такса се плаћала тек када се ракија стављала у промет. Извоз ракије је био мали, док се велика количина произведене ракије стављала у промет и третила у нашој земљи.

Од чега се све може пећи ракија?

Ракија се може пећи од разног воћа па и поврћа. Најчешће се пече ракија од шљива, али се могу употребљавати за печење ракије и крушка, јабука, мушмула, купина, вишња, трешња, кајсија, боровница, дуд, дуња и друго воће.

Све ове ракије имају посебне називе према томе од ког се воћа пеку – шљивовица – од шљиве, комовица – од винске комине, крушковача – од крушке, трешњевача – од трешње, кајсијевача – од кајсије итд. Припрема градива за печење ракије од сваког воћа је другачија.

Комовица – Ракија комовица пече се од винске комине. Ова ракија производи се највише у крајевима богатим грожђем. „У Неготинској Крајини се од винске комине много пекла ракија комовица. У виноградској зони је печена у пивницама, у осталим крајевима код куће у се-

5. Мита Петровић, наведено дело; стр. 85

6. М. М. Савић; Наша индустрија, занати и трговина IV део; Издање министарства трговине и индустрије, Државна штампарија, Сарајево 1924. год. стр. 192

лу”.⁷ Каква ће бити комовица и колико ће се добити то зависи у првој линији од тога какво је било градиво. Много чини већ врста грозђа од кога је комина. Одмах пошто се вино оцеди, комина се ставља у дрвене каце. Ту се добро набије. Посуђе у коме је комина се добро затвори, да не би била у додиру са ваздухом. „Где је комина у отвореној каци ту се покрије блатом од жуте земље. Врење се сврши за четири до шест дана и онда се ракија пече. Овако се комовица производи у Војводини.”⁸

Дудова ракија – дудовача – пече се у Срему и Банату где има доста дудова. „У Грузи се ако шљиве не роде, за невољу пече и дудовача од дудиња.”⁹ Да би дудиње пре ускисле и превреле, у њих стављају по једну врећицу кукуруза (2–3 кг.) „веле, кукуруз извуче онај особит укус који дудиње имају”¹⁰

Одрасли дудови дају толико дудиња, да се од једног може испећи 5 казана ракије по 25 литара свако печење.

Дудова ракија нема никаквог укуса и пије се хладна за време летњих радова.

Ракија од шрецања – шрењевача – Трешње треба да буду сасвим зреле, а петелке се морају откинути. Стављају се у кацу мало се промешају и набију будаком. Затим се каца затвори да би се спречио приступ ваздуха. Врење брзо наступа и траје од дванаест до петнаест дана што зависи од топлоте простора у коме се комина налази. Кад чорба постане укусом као вино онда је врење готово. Чим се то примети одмах се пече ракија.

Ракија од крушцака, јабука и дуња. „У Грузи ако шљиве не роде тада се за домаће потребе туцају јабуке и крушке, па се од њих пеку „јабуковача” и „крушковача”¹¹. Крушке и јабуке се изгњече и каша се стави у буре. Врење траје две или три недеље, али се може додавањем воде и прекинути да се заврши за три, четири дана. У неким крајевима Србије (где их има доста) пече се ракија и од дуња која се зове дуњовача.

„Пекао је један пољопривредник из Јунковца ту ракију овако: У јесен пошто су дуње зреле, обрао их је, па је сваку дуњу расекао на неколико кришака, и метнуо тако у кацу, у коју је усую воде. Тако их је

7. Душан Масловарић, Виноградарство у Неготинској крајини, Гласник Етнографског музеја у Београду, књига 31-32; 1969. год. стр. 192

8. Мита Петровић, наведено дело; стр. 32

9. Петар Ж. Петровић, Живот и обичаји народа у Грузи; Српски етнографски зборник; књига 26; Бгд. 1948. год.; стр. 57

10. Мирко Барјактаровић, Од чега и како се пече ракија у Банату;

Зборник Матице српске II; стр.122

11. Петар Ж. Петровић, наведено дело; стр. 57

оставио док нису превреле. Тада их је пекао како се обично пече ракија.¹²

Ова ракија има пријатан мирис дуње, а пече се доста и у Грузи.

Ракија има и од других врста воћа и све се справљају на сличан начин. Најважније је да се из слатке масе (од било ког воћа) добије што више алкохола.

Код нас се ракија најчешће пече од воћа, међутим има крајева у којима га нема довољно па се ракија пече од оног градива кога има. Пече се ракија од поврћа – кромпира, репе и тикве или од житарица (најчешће од кукуруза).

У Банату се од Другог светског рата највише пекла ракија од кукуруза. Ракију од кукуруза називају „ракија од ране”, док се раније користило и израз „комадара”. „Процес добијања ове ракије је следећи: Да би се добио потребан „слад” потопа се десетак килограма кукуруза у воду, па се простре по некој подлози. Тај кукуруз се потом прска водом сваког дана док не проклија. Онда се суши на сунцу или на пећи. Кад се довољно осуши, да може да се меље, онда се самељу или истуку у авану, односно ступи. Ово брашно се затим замеси са квасцем. То је био поступак справљања слада”.¹³

Припремљеном сладу дода се ситно самлевено кукурузно брашно, мало прокувано. Онда се оба теста замесе и остави се све да скисне. Од ускисле масе пеку се хлебови. „Кад се испеку, хлебови се измрве, искомадају – отуда назив комадара”.¹⁴

И у Хомољу када нема довољно шљиве праве ракију од кукуруза. Од кукуруза се прави „лебњача”. Умеси се много проја, оне се мало препеку, па се издробе у кацу и прелију водом. Када тесто преври пече се од њега ракија. „Лебњача је врло јака ракија и употребљава се као лек у неким сточним и људским болестима.”¹⁵

У Банату још пеку ракију и од кромпира, тикава и шећерне репе.

Ракија од кромпира пече се тако што се прво скува кромпир, па се он меси и пече као хлеб. Разуме се и кромпиру треба додати „слад” од кукуруза.

Од шећерне репе ракија се справља тако што се репа прво опере и издроби, а затим кува „да би задах који репа сама по себи има отишао кроз пару”.¹⁶

12. Мита Петровић; наведено дело; стр. 43

13. Мирко Барјактаровић; наведено дело; стр. 124

14. Иего; стр. 125

15. Босиљка Радовић; наведено дело; стр. 76

16. Мирко Барјактаровић; наведено дело; стр. 128

После тога маса се сипа у кацу и додаје јој се квасац. Поред тога полије се са нешто воде и остави да ускисне. За време врења ова маса се меша да не би кипела.

Ово су биле неке посебне врсте ракије од разног воћа и поврћа. Код нас се ипак највише ракија производи од шљива. Највећи произвођачи ракије су Ужички, Чачански, Руднички, Ваљевски, Подрињски, Крагујевачки и једним делом Моравски округ, јер су то крајеви најбогатији шљивом. „За време краљевине Југославије поједини шљиварски крајеви извозили су знатне количине шљивовице првенствено у нешљиварске области тј. у традиционална тржишта из аустроугарске и турске управе. Ариљски срез је просечно годишње производио 200 вагона меке ракије, од чега се 50 вагона потроши у срезу, а остало прода у другим крајевима. Из Чачка се извозило око 200 вагона љуте ракије и до 200 вагона меке, углавном у јужну Србију. Срез ужички је производио око 100 вагона меке ракије. У Рудничком округу најбоља је ракија из околине Горњег Милановца из подножја Рудника и Суворора и за тржиште је у то време могло да се произведе око 100–110 вагона већином меке ракије. У Краљеву је тада вршена препека меке ракије из Срезова Жичког, Студеничког, Гружанског и Љубићког, а онда као љута (препеченица) извожена у јужну Србију у количинама до 300 вагона годишње. У целој области производња ракије за трговину износи око 2600 вагона.”¹⁷ Ракија се пече од разних врста шљива: белошљиве, црвењаче, дренавке, пожегаче (мацарке). Најбољу шљивовицу даје потпуно зрео плод шљиве пожегаче, јер она садржи највише шећера (14%). Од шљиве се пеку „блага” и „љута” ракија. „Блага” ракија се пече од превреле комине, и постотак алкохола у овој ракији износи највише до 40%. Препецањем „благе” ракије добија се „љута” ракија или „препеченица”. „Место цибре у казан се сипа обична ракија и пече се као цибра”.¹⁸ У љутој ракији постотак алкохола је већи од 40%.

Печење ракије од шљива

Припрема шљива за печење ракије

Када шљиве сазреле (ране обично средином августа, пожегача или мацарка крајем августа) почињу се купити. Домаћин обично сазове мобу где се скупи већи број људи јер се тако брже и лакше шљиве

¹⁷ М.М.Савић; наведено дело; стр. 98

¹⁸ Љубомир Ж.Павловић; Ужичка Црна Гора; Српски етнографски зборник; књига 19; Бгд. 1925. год. стр. 16

покупе. Прво се шљиве са дрвећа отресеу, танким и дугачким моткама које сељаци сами праве. Тај посао обично раде мушкарци који знају како треба трести, јер се мора пазити да се мотком не откидају младари и листари заједно са шљивама. Ако се на то не пази следеће године неће родити.

Отресене шљиве се купе у разно посуђе: котарице, батаре, бакраче, лонце и друге посуде које нису више за употребу. Шљиве се купе од најнижег дела шљивика на горе и сакупљене шљиве се сипају у цакове. Када се напуни већи број цакова мушкарци их терају до куће и ту истресају у каце. Каце за комину су велике посуде направљене од дрвених дуга и опасане обручима од дрвета или метала.

Ове каце понекад хватају и до 100 товара, односно 10 тона. Каце праве мајстори пинтери, оне су смештене у посебној згради која се зове качара.

Качара је зграда направљена од брвана и покривена ћерамидом.

Напуњене каце одмах се прекривају даскама или „церадом” да се комина не би трунила и оставља се тако да преври. Посебно се брине о томе да су каце за комину чисте и да се у њих не ставља ништа друго осим шљива, јер ће се онда и ракија осећати нпр. (на купус ако је у кацама остављан).

Период врења зависи од врсте шљива и временских прилика. Ране шљиве превре много брже од пожегаче (мацарке) јер зреле раније, када је већа спољна температура. Оне превре за три, четири недеље. Када стигну мацарке тада су температуре доста ниже, па оне могу у каци да презиме и да се пеку тек на пролеће.

Кад шљива у каци преври на површину излази сирац, слој шљива прекривен белом пеном, који се подигао изнад чорбе од шљива. Оваква комина може да стоји ако се на врх каце закуцају даске, ако не, онда се мора одмах пећи док сирац не падне на дно, иначе ће комина ускиснути и ракија од ње биће кисела.

Ракија се најчешће пече у јесен или зиму, ређе се оставља комина да презими да би се пекла у пролеће. „На Златибору кад неће одмах да пеку ракију од цибре они ову „подапну” у каци. Наспу шљиве за 3/4 каце па на њих положи крстине – укрштене даске кроз које је провучено јаче дрво и на њих метну друге даске и лесе од прућа па се на њих налажу још шљива и каца допуни. Дрво које држи крстине прикује се за греду више каце и спречава цибру да не потоне у „шљивовик”. Неки уме-

сто овога сипају поврх каце плеву да би спречили испаравање алкохола из „шљивовика”.¹⁹

Око казана раде обично само мушкарци. на казану ради вешт човек који у том послу има искуства. Обично га зову казанцијом или циbroњом, јер се испрља од цибре. Радња око печења зове се налагање или награђивање казана. Ракија се пече без престанка дању и ноћу, док има комине. Домаћин који нема свој казан позајмљује га од оног који га има и плаћа му за печење искључиво ракијом. Та плаћена количина ракије зове се „ушур”. Ушур се плаћа тако што се одреди нека количина ракије и она се плаћа по сваком испеченом казану. Постоји и народна изрека: „од тебе је узео Бог ушур” – а каже се оном „коме нису у глави све даске на броју”.

Кад се код нечије куће у селу пече ракија, увече се скупе људи да ракију „пробају”. Ту се остане до касно у ноћ уз пиће и разговор, а казанција у жару од казана пече кромпире и пурењаке.

II Справа за печење ракије и њени делови

Ракија се пече у казанима. Казани стоје у посебним зградама казаницама или ракициницима. Под именом ракијски казан подразумева се цела гарнитура за печење ракије, коју чине:

1. казан
2. капак
3. лула и
4. табарка

Ово су делови који су неопходни за печење ракије што се види при давању казана на „испек”, јер онај који даје казан мора га дати потпуног тј. казан, капак, лулу и табарку.

Казане праве мајстори казанције. На слици је казанциска радионица Димитрија Спасојевића која се налазила у Ул. Драгише Мишовића у Чачку.

Данас се у свим крајевима Србије, где се пече ракија, користе искључиво казани превртачи (аламбици), зову их и лампеци и машински казани. Казани превртачи су ушли у употребу тек од 40-тих година овог века, а у планинским крајевима и касније. Пре ових „савремених” казана, сељаци су код казанција куповали само бакарни казан, а остале делове казана, капак, лулу, табарку и остале потребне предмете за пече-

¹⁹ Љубомир Ж.Мићић; Златибор; Српски етнографски зборник; књига 19; Бгд. 1925. год. стр. 411

ње ракије су сами правили. Делови казана капак, лула и табарка прављени су од дрвета или печене земље, у зависности од краја. Ови казани зову се чучавци или пећинци.

Делови казана чучавца (пећинца)

1. Казан – казан је био од чистог бакра и хватао је од 100 до 150 ока (1 ока= 1.280 грама). Деле се на велике и мале. Велики хвата преко 100 ока, а мали мање од 100 ока. казан је био истог облика као бакрач, па се када нема казана употребљавао бакрач за печење ракије. Казан је на дну шири, а идући ка отвору се сужава.

На дну казана је задно које за 10 до 15 цм прелази на зидове (дуварове), бочне стране казана. Од задна зидови казана иду до врха казана где се сужавају и чине симс ширине 5 до 10 цм, а одатле се казан опет проширује у отвор, уста казанска. Казан са обе стране има ручке од бакра које су за казан спојене нитнама.

„Кад сељак хоће да пече ракију, прво ископа земљу и озидва постоље, од камена, опеке и блата у који ће усадити бакарни казан.”²⁰

Ово постоље се у западној Србији назива банак, а казан за печење ракије по њему чучавац или лепљени казан. Казан се утисне у горњи отвор банка и из њега вуре само дршке и уста казана, да би се могао лакше извадити.

Сељаци разликују две врсте бакра од кога се казани праве: бакар жемка (женка) и бакар мужак (мужјак). Бакар женка је црвенкаст, а мужјак беличаст. Ако је казан од бакра женке онда даје два пута бољу ракију од казана мужјака. Бакарни казан као и остали бакарни делови казанске гарнитуре морају се калаисати јер ракија печена у некалаисаним бакарним судовима може изазвати тешко тровање.

У неким крајевима су употребљавани и казани од печене земље. „За време аустријске окупације Србије 1915–1918. године, када су окупационе власти покупиле сав бакар, и све бакарне предмете у народу, правили су лончари у селима Злакуси и Потпећи на Златибору велике казане за печење ракије од иловаче помешане са истуцаним калцијом.”²¹

Ови казани нису били трајни јер су лако пуцали од топлоте и притиска паре.

20. Босиљка Радовић; наведено дело; стр 83

21. Исто; стр. 82

2) **Капак** – је справа која се ставља преко бакарног казана за печење ракије. Постоје разне врсте капака, у зависности од материјала од којих су направљени. Коришћени су од дрвета и печене земље.

Капак од дрвета је најстарији. Користи се највише у Западној Србији, од Мачве па на југу до Старог Влаха, посебно у планинским деловима. Капак од дрвета је у облику зарубљене капе, тако да је ужи крај затворен (заданчен), а шири крај отворен и поклапа се на отвор казана.

Овај капак се састоји из качице од дрвених дуга и рукавца. Све дуге су исте ширине и висине, само је дуга са рукавцем шира и постављена је тако да рукавац иде одмах испод данцета под косим углом, надоле.

Унаоколо су дуге опасане обручима од дрвета. Рукавац је природно израсло дрво са граном под косим углом.

Од дебљег дрвета направи се дуга, а од тање гране под косим углом рукавац. Од дуге до краја рукавац је бушан и личи на цев. Доњи крај рукавца је затесан, да би се на њега могла навући лула казанска. Овај затесани део рукавца назива се лулак или лулаћ. Раније, капак се правио по целој Србији од храстовине. Рукавац и његова дуга су обично били од друге врсте дрвета него што је остатак капака. За рукавац се обично употребљавало дреново и трешњево дрво, јер је најлакше за обраду и бушење. Дрвени капак је трајао врло кратко (око две године), јер се дрво упари и укува од велике топлоте. Капке од дрвета су правили сами сељаци за своје потребе. „Сељаци, посебно из Ужичког краја и са Златибора правили су ове дрвене капке за продају по варошицама Западне Србије.”²²

Капци су израђивани или куповани према величини казана. Ако су уста казана 50 цм узима се и капак уста 50 цм да би се отвори када се саставе један на други потпуно поклопили.

Осим дрвених капака у неким крајевима око Гњилана, Куманова и Прешева коришћени су капци од печене земље које су израђивали лончари.

„У планини преко казана за печење ракије ставља се капак од дрвета, а у долини Мораве казан се прекрива грнетом. Грнр је од печене земље с једном и са две луле.”²³

22. Исто; стр. 86

23. Исто; стр. 79

3) Казанска лула

Казанска лула је права шупља цев, шира на једном крају која се идући ка другом крају постепено сужава. Може бити различите дужине и дебљине према материјалу од кога је направљена. Коришћене су највише луле од дрвета, печене земље и бакра. Казанска лула од дрвета је најстарија и најлакше се и најјефтиније правила. Лула од дрвета је била дужине од 3 до 5 м. На горњем делу је била доста ужа. За овакву лулу услов је да има доста текуће или изворске воде која се може навратити на лулу тако да хладна вода непрестано притиче на лулу и хлади је. Ова лула се најчешће прави од трешњевог дрвета. : „Сельаци велле да трешњева лула није нимало гора од луле од бакра, јер се трешњево дрво може лако и лепо издупсти и обрадити да зидови луле буду танки и глатки као да су од метала, па ракија кроз њу клизи.”²⁴

Оваква лула се најчешће користила без табарке. При употреби луле табарка се могла употребљавати, али се у већини случајева није употребљавала, него се обиље хладне воде лакомицама спроводило на лулу па је вода расхлађивала лулу и пару у њој.

Казанска лула од печене земље се користила у околини Гњилана, Прешева и Куманова где су и казан за печење ракије и капак били од печене земље. Лула од печене земље је истог облика као и дрвена лула. Она се могла употребљавати са табарком или без ње. Најважније је било навести на лулу довољно хладне воде. Луле и капке од земље су правили лончари у Куманову, Прешеву и Гњилану. Казанска лула од бакра је била потпуно права дужине око 2 м. Коришћена је за капке од дрвета и земље. Ширим делом се навлачила на рукавац капка од дрвета или на носак капка од земље, па се под косим углом провлачила кроз табарку. При коришћењу ове луле увек је потребна табарка у коју се досипа хладна вода при печењу, јер се лула мора непрестано хладити.

4) Табарка (стабарка)

Казанска лула била она дрвена, земљана или бакарна, да би се у њој ракија охладила и прешла из паре у течност мора да се расхлађује. Због тога се лула провлачи кроз неки суд у који се стално сипа хладна вода. Код дрвене луле се овај суд - табарка користи ређе, док се код бакарне и земљане луле табарка увек користи. Код казана чучавца табарка је била дрвена. Она се прави од дрвених дуга, при врху ширих, на дну ужих и највише личи на дрвену кацу.

²⁴ Исто; стр. 90

Како се вода у табарци од вреле луле стално загрева, топла вода из табарке вади се неким судом, а додаје се хладна. Што је у табарци вода хладнија, лула ће се више расхлађивати и пара у њој више претварасти у ракију и истицати на доњи крај луле. Лула кроз табарку пролази под косим углом, тако да је дуга на табарци кроз коју лула улази мало дужа од других и зове се лулећа дуга, а иста таква је и излазећа дуга. Величине рупа на табарци треба да одговарају дебљини луле каја кроз њих пролази јер јој је горњи крај шири, а доњи ужи. Када се лула провуче кроз табарку, шупљина између луле и табарке омота се крпама и облепи земљом да вода не би могла кроз њих да излази. „Сељаци са Златибора су правили ове дрвене табарке и продавали их по целој Западној Србији.”²⁵

Поред ова четири главна предмета дела који чине потпуну казанску гарнитуру при печењу ракије коришћени су још неки помоћни судови, које је поседовала скоро свака сељачка кућа и који су се могли на брзу руку направити или купити. То су следећи помоћни судови и справе:

1. *Посијава* је дрвени суд који се поставља поред табарке под доњи крај луле који излази из табарке. У њега се хвата ракија испод казана. Ових дрвених постава има и данас у употреби.

Постоје многи називи за поставу, у сваком крају другачији: у околини Ваљева и Горњег Милановца – вучија или фучија, у ужичком и чачанском крају – капалица, у Темнићу и Левчу – буца или џбан, у Студеници – купица. Постава је налик чабру само се од њега разликује у томе што је са горње стране заданчена као буре. На горњем данцету је већи округли отвор у који при печењу ракија тече из луле у поставу. Овај отвор се затвара истесаним комадом дрвета који се зове врањ или се затискује кочањком од кукуруза.

2. *Казанска чаша* – Казанском чашом се вади из поставе ракија за пробу и пије. Прављена је од дрвета и има једноставну вертикалну дрвену дршку.

У околини Чачка уместо казанске чаше служе се натегом или хајдуком (ајдуком). Тиква са врло дугачком дршком зове се натеха. Када тиква сазри отвори се на доњем крају и на крају дршке и изнутра се очисти од семена и сала и онда се употребљава за вађење ракије из бурета или поставе. Ајдук (натеха) се у овим крајевима користи и данас.

²⁵ Исто; стр. 91

Из натеге се ракија сипа у стаклену чашу па се из ње пије, док се из дрвене чаше ракија пије чим се извади из поставе.

3. *Рабош* – да би се знало колико ракије је истекло из луле у поставу сељаци се служе рабошем.

То је танка дашчица ширине 2 цм, дужине према потреби, а дебљине 1 цм. Прави се посебно за сваку поставу, јер је одређен према величини поставе. Свака рецка на рабошу показује литар ракије или оку.

4. *Преиџа* – је направа која се у Западној Србији и Шумадији употребљавала при печењу ракије „да постава не прелије”, кад казанција заспи или се удаљи од казана.

„Да не би морао стално да пази на поставу да не прелије што се и поред највеће пажње ипак понекад догоди, сељаци се служе овом простом справом коју сами лако направе.”²⁶

Кад се казанција удаљи од казана, постава се пуни и дође до врха, па кад се напуни ракијом, онда ракија кроз дрвену цевчицу, која је усађена при врху поставе, потече и почне да пуни празан врг. Кад се врг напуни ракијом, он због тежине повуче жлеб на супротну страну и претегне ракију да се из луле не слива више у поставу, већ у други припремљен суд поред поставе.

5. *Копања за цибру* – За убацивање комине у казан сељаци се служе разним судовима, јер је ненаграђен казан хладан и лако му је прићи. Када се један казан ракије испече, онда врелу цибру која је остала у казану треба избацити да би се казан опрао и наградио нов. Зато су се наши сељаци служили копањама, великим дрвеним кутлачама са дугачком дршком.

6. *Славић* (мамац, влакно, кобилица или коњић) је ракљасто дрвце, чије су се ракљице увлачиле у доњи крај луле, а дужи крај му штричи напоље заједно са ланеном крпицом низ коју ће ракија из луле да цури право у поставу.

Како се пекла ракија у казану чучавцу?

Када је сељак хтео да пече ракију прво је морао да сазида постоље од камена, опеке и блата у које се усађивао бакарни казан. „Обично се озидва веома дебело да би боље држало топлоту и мање се дрва тр-

²⁶ Исто; стр. 96

ошило при печењу ракије.²⁷ Постоље се у Западној Србији звало банак а казан по њему чучавац или лепљени казан, у Топлици и Јабланици постоље се звало изба, а у селима на Копаонику пећина па се казан по њему звао пећинац. Позади банка (избе, пећине) остави се до земље отвор кроз који ће излазити дим. Тај отвор у околини Ваљева и Чачка звали су раушка, а у Јасеници вирауна. Поред раушке увек је стајала цигла или камен којим ће се кад се ватра разгори раушка затворити. Наспрам раушке са предње стране је већи отвор кроз који се ложи ватра. У унутрашњости банка је ватриште. Кад је банак сазидан и казан усађен, у казан се сипа из чабра комина. Један казан је обично хватао два чабра превреле комине. Када је комина насута, на казан се стављао капак (дрвени или од печене земље) тј. преклапао на уста казанска, тако да уста капка потпуно покlope уста казана. У шупљину између капака и казана се утисне унаоколо увијена крпа и облепи по ивицама иловачом и цибором да не одише. На тањир капка – шупљину између данцета и дуга увек се сипа вода, било да је капак од дрвета или печене земље, да се вода, која се од топлоте стално испарава не би непрестано доливала. У Западној Србији на дрвени капак ставе дебели слој сирца – слој шљива који кад комина преври долази на површину комине. На доњи крај рукавца лулак (лулић) намакне се шири отвор луле, добро се облепи иловачом па се одозго увије крпама где лулић рукавца улази у лулу, да не би комина излазила. Лула се провуче кроз рупу у табарци, провуче се кроз табарку и извуче на рупу на излазној дуги, тако да јој је шири крај горе, а ужи крај излази из табарке. Лула је од рукавца до њеног изласка из табарке нагнута под косим углом. Рупе на табарци кроз које лула улази и излази из табарке добро се запуше крпама и облепе иловачом, па се табарка напуни хладном водом. Под доњи тањи крај луле на изласку из табарке подметне се постава – дрвени суд налик чабру у који тече ракија из луле. Да прва љута ракија (првенац- првљенац) не би изгорела поставу, у њу се пред печење ракије сипа мало воде. Да би ракија (кад потекне) текла право у отвор поставе, на лулу се утне славић (мамац, влакно, кобилица, коњић). Ракљице славића се увуку у лулу а низ дужи крај, који штрчи из луле, окачи се ланена крпица или кончић низ који ће ракија из луле да цури у поставу. Када је казан овако награђен, онда се подложи ватра у банку под казаном. Док се ватра не распали, отвори се раушка (рупа) позади банка и кроз њу иде дим. Кад се ватра добро разгори, раушка се затвори стављањем ка-

27. Јермијас М. Павловић; Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници и Шумадији; Српски етнографски зборник; књига 22; Бгд. 1921. год. стр. 69

мена или цигле на отвор. У почетку се ложи слабија ватра, да комина још у почетку не би загорела. Кад комина већ почне да ври онда се ложи јача ватра и тако се одржава до краја печења. Ватра мора да буде равномерна, јер ако је ватра јача, онда иде јачи млаз на лулу и пуши пара као дим, а не тече течност. Таква ракија ће заударати на дим.

Да би ракија била боља, ватра треба да буде слабија, да би млаз био танак. Загрејана комина испарава у капак, излази кроз рукавац капка у лулу, у лули се хлади од хладне воде у табарци, претвара се у капљице и пада као ракија низ влакно у поставу. Прва ракија која потече у поставу, зове се првенац или првљенац. После тога је све слабија и зове се патока, а на крају цури само вода која има мирис на ракију. Да не би патока разблажила јаку ракију, (ако се деси да казанџија заспи) јер се ракија пече непрекидно и дању и ноћу, да постава не би прелила сељаци су користили претегу. Она се стави на крај поставе тако да јој жлеб стоји под косим углом над отвором поставе. Из луле ракија тече на жлеб и низ жлеб у поставу. Кад се ракијом напуни постава, докле казанџија хоће и докле је пробушио поставу, ставивши цевчицу у избушену рупу, ракија из поставе излази на цевчицу и пуни врг (тикву) обешен о другу страну жљеба. Кад се врг напуни, због тежине претегне претегу – жлеб на другу страну и ракија из луле не тече више у поставу него у неки други суд постављен поред ње.

За узимање ракије из поставе ради пробе служе се казанском чашом или натегом (ајдуком).

Да би се знало колико је ракије истекло у поставу сељаци су се служили рабошем. Ово је важно због тога што ракија није за све време печења исте јачине. Ракија се у постави често мери, јер од једног казана може да изађе отприлике 12 литара веома јаке ракије или 20 литара слабије ракије. Рабош је био другачији за сваку поставу, јер је одређен према величини поставе.

Када се заврши печење једног казана, прво се истави - измакне постава од казана. Затим се скине капак са казана, па се из казана копањом избаци цибра, остатак од комине после испечене ракије. Цибра се бацала или поред казана или се носила кући и остављала да се њом зими храни стока, која је врло радо једе. „На Златибору је цибра коришћена за прављење сирћета.”²⁸ Потом се казан извади из банка и добро се опере водом. После тога се опере лула, пошто се извади из табарке. При прању луле дланом се притисне на мањи отвор луле, а уз усправљену лулу на шири њен отвор сипа се вода и помоћу крпе углављене

28. Љубомир Ж. Мишић; наведено дело; стр. 411

на крај дужег штапа, добро се лула испере. Потом се лепо очисти и опере капак и рукавац. Из табарке се проспе вода која је после обављеног посла још топла.

Овако очишћен и разграђен, казан је спреман за ново награђивање и печење ракије.

За двадесет четири часа непрекидног рада чучавац је могао да „истер“ највише 3 до 4 казана, што зависи од вредноће казанције и сувих дрва.

Раније се ракија често пекла и крај текуће воде, јер је било лакше донети колима од куће комину у чабровима, него непрестано доносити воду. Овај начин печења ракије био је доста лакши од претходног. Када се пече ракија крај текуће воде пробуши се табарка при врху и у тај отвор се задене цевчица, а с друге стране се наврати вода лакомицом у табарку. Хладна вода непрестано притиче у табарку, истискује загрејану воду на површину (као лакшу) и она отиче из табарке кроз цевчицу а у табарци остаје стално хладна вода.

Делови казана превртача

Казани чучавци (пећинци) се више на користе за печење ракије нигде у нашој земљи. Од 1930. године почела је масовна производња казана превртача (лампека) и машинских казана и од 1940. године већина чучаваца је замењена новим казанима. Чучавци су се задржали само у заосталијим планинским крајевима, али су и тамо изашли из употребе до 1960. године. На слици је казан превртач Ивана Ерића из села Горњи Бањани код Горњег Милановца купљен 1939. године. Разлика између казана превртача и машинских казана је само у томе што прве праве мајстори казанције, а други су фабричке производње.

Казан превртач се састоји из истих основних делова као и казан чучавац: казан, капак, лула и табарка. Разликују се само по материјалу од кога су направљени и много су лакши за употребу. Казан превртач је сав од бакра. Да би се лакше преносио најчешће се гради на гвозденим колицима са четири точка.

1. *Казан* – Бакарни казан је потпуно исти као и казан за дрвени капак или капак од земље. Овај казан хвата од 100 до 150 кг. Код уста казана - отвора иду два прстена у виду концентричних кругова на размаку од 3 до 5 цм између којих улази капак од бакра.

Као што можемо видети на слици, у казан се ставља решетка – купаст поклопац од бакра чији је пречник исти као пречник дна казана.

На купастом делу решетке има 13 редова рупица пречника пола сантиметра. Да се решетка лако може стављати у казан и вадити приликом награђивања казана, у средини има цев са држачем. Решетка се у казан ставља да не би загоревао кад густина комине падне на дно, као што је то често био случај код казан чучавца. Има и старијих типова превртача који немају ову решетку. Казан лежи у фуруни од железа. За фуруну је причвршћен држачима. Овај казан се и зове превртач због тога што се у фуруни може окретати и тако се сва цибра одједном просипа.

Бакарни казан код превртача се обично прави од бакра мужјака, беличасте боје, који је издржљивији од бакра женке, али зато даје ракију лошијег квалитета.

Фуруна у којој казан стоји има 3 ноге, врата кроз која се убацују дрва за ложење и чунак кроз који иде дим.

2. *Капак* – је код казана превртача такође од бакра. За разлику од дрвеног капка, бакарни капак је пљоснатији. На врху капка се налази штучна – чашица као левак у коју се утискује лула. Има две ручке ради лакшег скидања и насађивања на казан.

3. *Лула* – је бакарна, цев дуга око 2 м. сасвим је права, а повијена је само на крајевима. Иде право од штучне на капку до штучне на табарци.

4. *Табарка* – је узан а висок лимени суд, затворен са обе стране. Има три ноге, две ручке, и на врху штучну у коју се утискује лула.

Од штучне се наставља једна цев (наставак луле) која се завршава при дну, кроз коју излази ракија из табарке. Поред ове цеви од врха табарке иде још једна дебља цев која се спушта на 10–15 цм од дна табарке. То је цев за хлађење у коју се непрестано досипа хладна вода. Табарка ради по следећем принципу: у табарку се сипа хладна вода, лула је врела и загрева ову воду, у другу цев (цев за хлађење) досипа се хладна вода и пошто се она налази на дну табарке, хладна вода (која је тежа) потискује топлу и избацује је из табарке кроз отвор који се налази при врху.

Као што смо видели код казана чучавца, осим ова четири основна дела коришћени су још неки помоћни делови и судови при печењу ракије. Данас се они слабо користе јер је техника печења ракије напредовала, па више за њима нема потребе. Дрвена постава се још може наћи у неким крајевим, мада се чешће користе пластични судови. Натеза се још увек користи у чачанском крају. Од осталих предмета нема ни тра-

га. Уместо рабоша којима се мерила количина ракије која истекне у поставу, а према количини и јачини ракије, данас се употребљава једна много савршенија справа која се зове *град*.

Град се састоји од једне стаклене посуде – градњаче и инструмента сличног термометру на дужој дрвеној дршци. Градирање ракије (одређивање њене јачине) врши се тако што се прво натегом из поставе сипа ракија до врха градњаче, а онда се у њу потопа град. град има подеоке који показују температуру ракије и постотак алкохола у њој. Те две мере се запишу. Онда се узме „књига за град”, коју има свака сеоска кућа која пече ракију. Сељаци је купују у пољопривредним апотекама. У тој „књизи” се налазе табеле на којима се проналази средња вредност између дате температуре и постотка алкохола. Ово се ради због тога што је први постотак алкохола који град покаже релативна јачина ракије, а тек са температуром ракије се може одредити тачан постотак алкохола. Град је стара мера за мерење јачине ракије – 2.5 степена чине један град. Нпр. ракија од 50 степени јесте ракија од 20 гради. Употребљавају се обе мерне јединице, али сељаци више користе град, јер је он старија мера.

Печење ракије у казану превртачу

Када сељак хоће да пече ракију прво мора да награди казан. Скине капак са казана и у казан успе 2 до 3 кофе комине из каце. Комина се никад не сипа до врха казана да не би кипела у току печења. Када је комина насута, стави капак на казан, који га херметички затвара. После тога под лулу која излази из табарке подметне поставу (капалицу), која је у овом случају пластична канта. Да би ракија текла право у канту, на отвор се стави левак. Онда утисне лулу у штуцну на капаку и штуцну на табарци. У табарку наспе воду. Пре почетка печења ракије смесом од кукурузног брашна и воде добро облепи капак и лулу да комина и пара не би излазиле у току печења. Кад је казан награђен, подлаже се ватра у фуруни.

Пошто се ватра разгори, почиње дестилација. Ватра мора да буде јака, али стално исте јачине да не би „пресекла” ракију. Када комина у казану прокључа, пара кроз капак прелази у лулу, лула се хлади у табарци и пара се претвара у ракију која истиче из табарке у поставу.

У току дестилације казанција мора стално да води рачуна о температури ракије која излази у поставу. Чим се она мало повећа, долива хладну воду у табарку, да би се што више паре претворило у течност.

Када се један казан ракије испече, постава се измакне од казана. Скине се лула и капак, а казан се помоћу једне ручке изврне и цибра се проспе. Потом се казан добро опере и ако је негде загорео очисти крпом. Опере се лула и капак и све је поново спремно за ново награђивање казана.

Када се ово заврши онда се мери и градира ракија из поставе, да се види колико је казан „истерео” ракије и која је њена јачина.

Овако се пече ракија у казану превртачу у селу Пријевор код Чачка.

Начин печења ракије у чучавцу и превртачу је потпуно исти. Разлика је само у томе што је овај посао данас много лакши. Док је чучавац за 24 сата могао да испече највише 3 до 4 казан ракије, превртач за исто време испече од 10 до 15 казана, дестилација у превртачу траје 60 минута. Превртач се лакше преноси, ложи и награђује. У зависности од квалитета шљива и сувих дрва, од 100 кг комине превртач даје од 30 до 40 л благе или 20 литара јаке ракије, што је много више него код чучавца.

Старији сељаци, који памте казане чучавце, кажу да је ракија у чучавцу била много укуснија и квалитетнија од ракије печене у лампеку (превртачу). Дестилација је у чучавцу ишла много спорије због дрвеног капка и луле који се теже загревају од бакарних, што доста утиче на квалитет ракије.

III Употреба ракије

Ракија се пије хладна – блага (до 40% алкохола) или љута тзв. препеченица (више од 40% алкохола). Посебно омиљено пиће код српских сељака је „врућа” ракија.

„Врућа” ракија се кува најчешће зими или о већим празницима. Постоји веровање да врућу ракију не ваља пити на Божић јер ће онај који је пије бити „древна” пијаница.

Врућа ракија се прави на следећи начин: узме се „мека”, а може и љута ракија па се у неком суду кува са шећером или медом. Пред само измицање ракије, стави се у ватру кукач и кад се усија чвари се у њему над ракијом коцка шећера, те тако ракија добије жуту боју. Када се „врућа” кува од љуте ракије, поступак је исти, само што се љута ракија при кувању разблажује („пресеца”) водом. Некада су сељаци при тешким радовима пили охлађену и пошећерену ракију уместо воде јер она даје снагу и мање се жедни. И данас косачи на косидби на Рајцу искључиво пију ову ракију.

Ракија се и данас доста пије, више у селу него у граду. Већина старијих људи пије свакога јутра чашицу ракије „наштину” јер отвара апетит. Постоји и изрека у народу: „Ко ми пружи чашу ракије, а парче леба не, непријатељ ми је”

Ракију наши сељаци сматрају више корисном него штетном. Сматра се да ракија крепи и да је лек за многе болести. Употребљава се за испирање грла, за стомачне болове, кад боле зуби, за испирање рана и за дезинфекцију итд.

Најчешће се од првенца прве најјаче ракије која се испече, узима једна флаша и чува као лек. Нпр. ако заболи уво – сипа се кап ове ракије, а кад заболи зуб том се ракијом маже болно место.

Од ракије шљивовице и разног лековитог биља прави се ракија звана „траварица” која је лек за многе болести.

Навешћу како се справља неколико оваквих ракија:

Пелиновача – се справља тако што се на 1 л ракије препеченице стави једна шака пелина. Суд се прекрије крпом и остави да стоји на сунцу 7 дана. Када преври процеди се у боцу и пије се за апетит, а помажи и код болова у стомаку – зову је „стомаклија”.

Линцура – прави се слично као и пелиновача. У 1 л ракије се стави корен од биљке линцуре и остави се на сунцу 7 дана. Када се процеди пије се по 1 кашика дневно. Ова ракија се користи за лечење косто-боље.

Оровача или ораховача – се справља тако што се у 1 л ракије стави 30 зелених орашчића и остави се да стоји на сунцу 7 дана. Затим се процеди и користи као лек. Ова ракија је јако лековита јер је пуна јода из орашчића. Користи се код болести штитне жлезде.

Поред своје лековитости ракија може да буде и штетна, када се са њом претера. Наш народ не воли пијанице и назива их погрдним именима. Постоји велики број изрека о штетности ракије;

„Бог је људима оставио воду, а ђаво ракију”

„Где се пије ту среће није”

„Кад ти сви повичу пијан си, а ти се поведи”

Постоје и лекови против пијанства: „Да би бекрија потурио ракију ваља му дати у пићу жежеву мокраћу да пије”

И поред штете коју може нанети, без ракије се не може. Све док је човек у пићу умерен, ракија је корисна. Уосталом ево једне изреке из села Студенице:

„Од ракије ништа није, ко умије да је пије”

Алкохолна пића вино и ракија готово су незамењиви у свим врстама обреда. Читав човеков живот од рођења до смрти проткан је обредима у којима алкохол има своје важно место. Вино и ракија су обредна пића и њихово место у обредној пракси се не може заменити другим пићима (пиво, вињак, водка) која се данас користе.

Посебно ћу се осврнути на обредну праксу у којој се користи ракија, мада напомињем да се у крајевима богатим шљивом ракија користи онде где се у виноградским крајевима користи вино.

Ракија има посебну улогу у свим врстама свечаности (рођење, свадба, испраћај у војску) код чина наздрављања који обавезно прате здравице.

Обреди у вези склапања брака прожети су неопходном улогом алкохола. Позивање на свадбену свечаност у већини наших крајева није се могло замислити без обавезне „буклије”. Буклија је прихватана, наздрављано је и обавезно се морало отпити.²⁹

Нигде нема више здравица и опијања него при свадбеним свечаностима.

При славским свечаностима алкохол је такође неопходан. Поред главних реквизита који чине кољиво, славски колач и свећа, пиће је реквизит без кога слава не може почети. Домаћин са ракијом наздравља гостима, а колач се није могао пресећи без пијења по три чаше ракије. „Славски колач се прелива вином, а ретко ако вина нема и ракијом.”³⁰

Пијење пића је обавезно и у обредном испраћају војника, коме се за пут обавезно спреми и флаша ракије.

У обичајима око сахране, алкохол такође има своју улогу. Према хришћанском обреду, свештеник прелива вином, које сипа у виду крста на покојников леш. Ракија се пије „за душу” покојника, тако што се увек прве капи из чаше пуне на гроб што је везано за веровање у наставак живота „на оном свету”. О свим подушјима и задушницама увек је заступљено овакво обредно пијење.

29. Сребрица Кнежевић: Алкохолна пића и обредна пракса; Етнологичке свеске 1; Бгд. 1978. год. стр. 116

30. Исто; стр. 117

TECHNOLOGY OF BRANDY PRODUCTION

In the 13th and 14th century, the skill concerning grain 'malt' preparation and beer fermentation had widely been known throughout Serbia. The brandy is of Arabic origin. Therefore, it is certain that it was the Turks who introduced brandy and brandy still here in the 14th and 15th century. Brandy production increased only in the later centuries, particularly in 1878, when most vineyards in Serbia were destroyed by Phylloxera, which resulted in wine production decline. Brandy is most frequently made from plums. However, other fruit species, even vegetables, can be used in the lack of the aforementioned fruit.

Owing to its abundance in plum, the major plum brandy producers are the districts of Uzice, Cacak, Rudnik, Valjevo, Podrinje, Kragujevac and partly the Moravski region.

When ripe, plums are collected in bags and placed in tubs to ferment. Out of fermented mass - komina - brandy is distilled.

The activity concerning brandy making is called distillation. Brandy still includes the following parts: still, lid, pipe and tanner. Up to the forties' of the last century, very primitive stills, so-called 'outhouse stoves' had been used for distillation. Peasants would buy only copper still at master coppersmith's, whereas they themselves made other parts and supplementary tools out of wood or terra-cotta. Since the forties', most of these stills have been replaced by turning stills and mechanical ones. These stills have the same basic parts as the former. They are made from copper and the utilization is facilitated. Master coppersmiths have been engaged in the production. The mechanical stills are produced in factories.

The process of distillation is the same in both still types, the only difference being additional facilitation of the procedure, which exists at present. The former could distill 3 up to 4 brandy stills in 24 h, and the latter 10 up to 15 stills within the same time interval. In remembrance of the firstly mentioned still, elder peasants would inform about its better taste and higher quality as compared to the brandy made in the latter stills.

Brandy is our national drink. It is drunk cold, mild (up to 40% of alcohol) and strong (over 40% of alcohol), the so-called 'šljivovica'. 'Hot' brandy is particularly popular among the Serbian peasants. It is used in everyday and ritual lives, and as a medicine for various diseases.

Ivana Ćirjaković

TECHNOLOGIE DE LA PRODUCTION DE L'EAU-DE-VIE

Dans les pays serbes des XIIIe et XIVe siècles, on connaissait l'art de préparer du malt des céréales et de l'utiliser en brasserie. L'eau-de-vie est d'origine arabe et l'on pourrait affirmer avec certitude que c'est avec les Turcs, aux XIVe et XVe siècles que l'eau-de-vie et la chaudière arrivèrent dans nos régions. Cependant, la production de l'eau-de-vie n'augmenta qu'au cours des siècles suivants, en particulier à partir de 1878, année où la majeure partie des vignobles serbes fut détruite par le phylloxéra, ce qui interrompit presque totalement la production du vin. L'eau-de-vie est fabriquée principalement avec des prunes, mais à défaut de ce fruit, on peut en utiliser d'autres, voire des légumes.

La production de l'eau-de-vie à partir des prunes est particulièrement considérable dans les environs des villes d'Oujitzé, Tchatchak, Roudnik, Valiévo, Kragouïévatz et dans le bassin de la Morava, mais spécialement dans celui de la Drina, où les prunelaies sont les plus nombreuses.

Les prunes mûres sont cueillies, ensachées et laissées fermenter dans des caves. C'est avec le moût que l'on fabrique l'eau-de-vie dans les chaudières.

La fabrication de l'eau-de-vie comprend plusieurs procédés. La chaudière destinée à la production de l'eau-de-vie est composée de plusieurs éléments: cucurbite, chapiteau, serpentín et réfrigérant. Avant les années 40 du XXe siècle les chaudières étaient très primitives. Les paysans n'achetaient chez le chaudronnier qu'une chaudière en cuivre, alors qu'ils fabriquaient eux-mêmes tout le reste, en utilisant la terre cuite et le bois. A partir de la date susmentionnée, on commença à substituer aux chaudières primitives, revêtues de terre et fixes, les alambics et les chaudières mobiles. Ces appareils ont les mêmes pièces principales que les chaudières d'autrefois. Ils sont en cuivre et beaucoup plus faciles à manier. Les alambics sont fabriqués soit par les chaudronniers, soit industriellement.

Le mode de fabrication de l'eau-de-vie est pareil dans tous les types de chaudières. La seule différence réside dans le fait que cette opération est actuellement beaucoup plus facile. En outre, la quantité d'eau-de-vie fabriquée dans les chaudières primitives en 24 heures était de 3 à 4 fois inférieure à celle que l'on obtient actuellement en utilisant les alambics. Les paysans âgés qui se souviennent des chaudières d'autrefois affirment, cependant, que l'eau-de-vie fabriquée dans celles-ci avait une qualité et un goût beaucoup meilleurs que celle qui est produite dans les alambics.

L'eau-de-vie de prunes est la boisson nationale des Serbes. Celle qui contient moins de 40% d'alcool, on la boit froide; l'eau-de-vie, distillée deux fois, en contient plus de 40 degrés. La boisson préférée des paysans serbes est l'eau-de-vie chaude. On en boit aussi bien aux repas de tous les jours qu'à l'occasion des cérémonies rituelles, mais on l'emploie également comme remède contre plusieurs maladies.

Ivana Ćirjaković

Качара, село Кукићи, почетак 20-ог века

Казанцијска радионица у Чачку

Казан “чучавац” за печење ракије Раденка Дукића, Горњи Дубац, 1967. год.

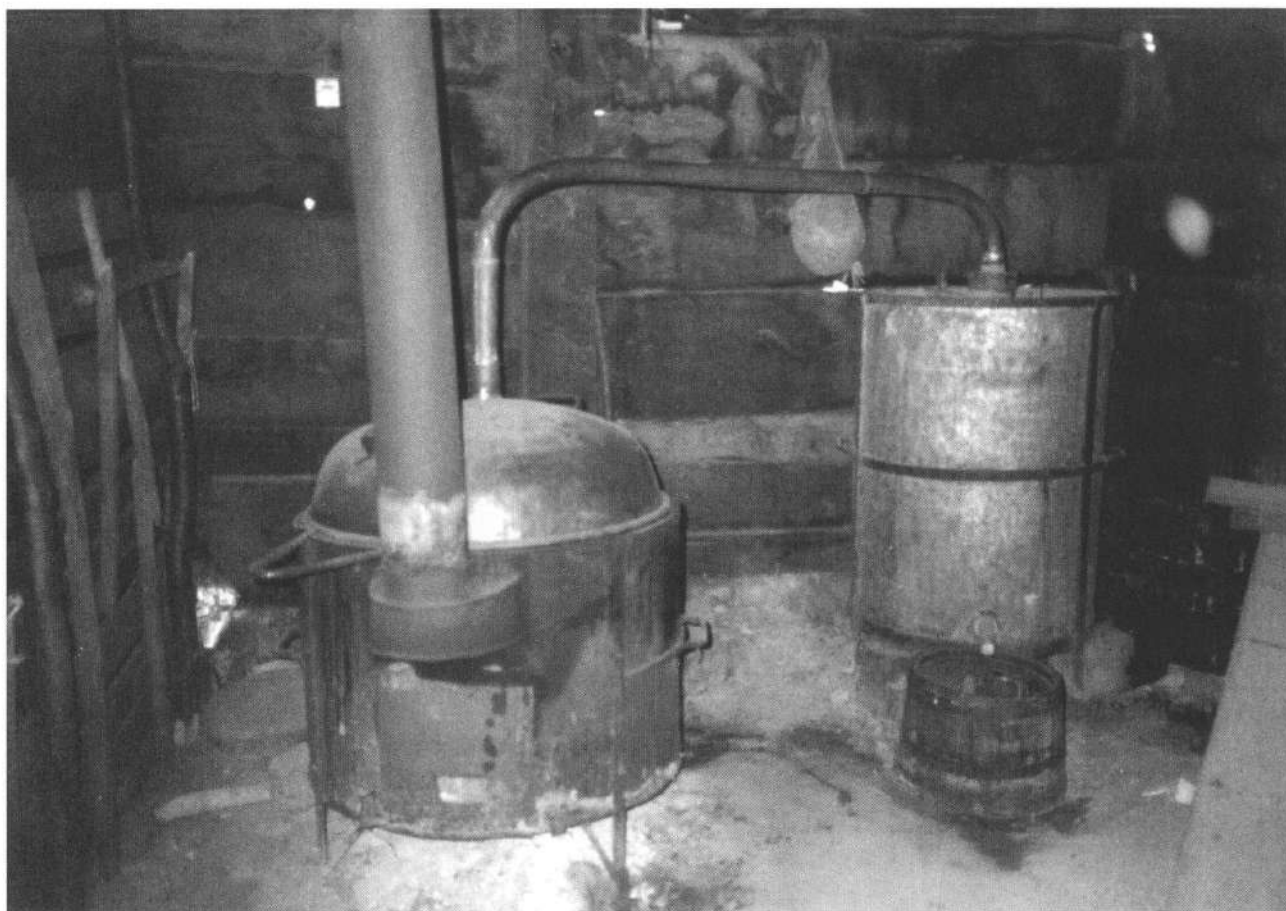
Дрвена постава, село Горњи Бањани (Горњи Милановац), 2000. год.

Натега (ајдук), село Пријевор, 2000. год.

Претега на постави, Блазнава (Јасеница) а) јастук; б) жлеб; ц) тиква, врг; д) цевчица

Казан превртач (лампек), село Горњи Бањани (Горњи Милановац), 2000. год.

Чутура за ракију са којом се позивало у сватове, село Мочиоци (Ивањица)

МИЛИЦА ДРИЊАКОВИЋ
ДЕЈАН ПЕТРОВИЋ

ПРЕВЕНТИВНА ЗАШТИТА – УСЛОВИ ЧУВАЊА И ИЗЛАГАЊА ПРЕДМЕТА

Милица Дрињаковић и Дејан Петровић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 7.025

Улога превентиве у заштити културних експоната

Културна добра су у материју ухваћена мисао, која пропадањем материје и сама престаје да постоји.¹ Стога је задатак заштите очување културних добара, покретних и непокретних, али тако да она не изгубе своју особеност, већ остану као историјски доказ постојања једног народа у неком временском периоду.

Посматрано са технолошког аспекта, свако културно добро је комплексан систем, чија се примарна супстанца, под утицајем физичких, хемијских и биолошких фактора претвара у нове материје које мењају

¹ Франц Цурк, Живан Недовић, *Штејни агенси у конзервацији*, Ниш, 1997, 1.

изглед и особине предмета. Зато је један од основних задатака заштите спречавање настанка секундарних појава на предметима (превенција), отклањања штетних продуката деградације (конзервација у ужем смислу) и санирање оштећења (рестаурација). Од ефикасности мера превентивне заштите зависиће даља судбина једног културног добра.

Процес пропадања културних добара органског или неорганског порекла почиње тренутком његовог настанка. На почетку он је спор и готово неприметан, да би током употребе постао видљив, а са проласком деценија и векова веома уочљив, понекад и деградирајући.

Музејске предмете не угрожава само процес природног старења већ и друге активности везане за културна добра као: неадекватно чување, излагање, транспорт и манипулација током обраде предмета. Поред људског фактора културна добра може да угрози деловање воде, ватре, инсеката, глодара, бактерија, влаге и др. Из различитих разлога, а најчешће материјалних, културна добра није могуће конзервирати и на тај начин их заштитити од пропадања. Зато је неопходно спречити њихова непотребна оштећења и мерама превентивне заштите успорити природан процес старења материјала.

Мере превентивне заштите треба да спроводе сви они који долазе у контакт са културним добрима, од кустоса до конзерватора и рестауратора.

Оне треба да делују у неколико праваца:

- на зграде и депое за смештај покретних добара,
- на редовну контролу микроклиматских услова,
- на контролу коришћења и излагања предмета,
- биолошку контролу која ће спречити развој микроорганизама и појаву инсеката и глодара у критичним годишњим периодима,
- на редовно чишење депоа уз спровођење превентивне дезинсекције, дезинфекције и дератизације.

Пропуст у било ком сегменту може довести до пропадања и уништавања предмета који се чувају у музејима.

Зграда је амбијент у коме се одвијају све активности везане за чување и заштиту културних добара, на које она повратно утиче.²

Културна добра су у већини случајева смештена у старим, неадекватним зградама, које су лоциране у најужем градском подручју у близини прометних саобраћајница, индустријских димњака и др. Често су

² В. Радосављевић, Р. Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке зграде и музејских предмета од текстила и коже*, Београд, 2000, 116.

због времена настанка стила градње и историјских чињеница и саме непокретна културна добра, која изискују превентивну и трајну заштиту.

Честа је појава да је земљиште на коме је културни објекат под заштитом са депоима или сталним поставкама, влажно. Влага слаби темеље а ако се пење капиларно, може доћи до нарушавања микро-климатских услова унутар зграде. Месечна колебања основних климатских фактора (температуре и влажности) не би смела бити већа од $\pm 10\%$ влажности. Штетни гасови из ваздуха, од којих у градској зони има највише сумпор-диоксида, угљен-диоксида, хлорида, пара амонијака и др., уз колебање температуре и влажности, доводе до убрзавања корозионих процеса на металним предметима, а штете и другим материјалима.³ Сматра се да је ваздух загађен ако 1 m^3 садржи у себи више од 3% сумпор-диоксида, или ако се месечно на 100 m^2 наталожи више од 2 kg загађивача.⁴

Загађен ваздух је велики проблем за заштиту предмета јер продире свуда носећи микрочестице прашине од којих је тешко заштитити како изложене, тако и депоноване предмете.

Зидови зграда и депоа морају бити без пукотина кроз које улазе микроорганизи и инсекти. Пожељно је да буду обојени белом бојом која абсорбује ултраљубичасто зрачење, изузетно штетне за текстилни материјал, архивску грађу и фотодокументацију.

Код чувања и излагања предмета посебну пажњу треба посветити осветљењу. Светлосни извори не смеју имати хемијско, фотохемијско или биолошко дејство на предмете. Директан утицај спољашњег сунчевог зрачења није дозвољен. Вештачки светлосни извори морају бити постављени на одређеном одстојању од предмета, како се они не би оштетили услед загревања. Вештачко светло има предност у односу на природно јер се интензитет светлости може мерити. Најповољнија јачина светлости је $50\text{-}100$ лукса, ако се користи трајно (код изложених предмета), или код тренутног светла 150 лукса. Код вештачког светла треба обратити пажњу на врсту светлосног извора. Од вештачких извора најпогодније су сијалице са ужареним влакнима постављене на таквој удаљености од експоната да се температура у окружењу изложеног материјала не повећава више од 1°C за 10 сати.⁵

Ако се за осветљење користе флуоресцентне сијалице, морају имати филтере за УВ зраке и не треба их стављати директно у витрини-

3. М. Миленковић, С. Младеновић, И. Вучковић, *Корозија и заштитна*, Београд, 1966, 60.

4. В. Радосављевић, Р. Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже*, Београд, 2000, 121.

5. Исто, 156.

ну са експонатима. На основу истраживања дошло се до закључка да је дневна светлост четрнаест пута штетнија од сијалице са ужареним влакном.

Простор у коме се чувају експонати потребно је свакодневно контролисати у циљу њихове превентивне заштите. У ту сврху се користе два типа инструмента: термохигрографи и хигрометри са термометром. Први тип инструмената истовремено мери температуру и влажност у току 24 часа и седам дана, исписујући резултате на дијаграму, што представља њихову предност. Свакодневна евиденција амбијенталних параметара омогућава благовремено реаговање у циљу одржавања неопходних услова чувања и превентивне заштите предмета.

Биолошка контрола депоа и изложбеног простора допринеће раном откривању трагова инсеката, плесни или глодара, који могу да угрозе експонате. Треба је вршити редовно, а нарочито у критичним годишњим периодима када су репродуктивни циклуси појединих штеточина (пролеће и јесен). У том времену посебно је велика опасност од појаве мољаца, жишка, а ако је простор влажан долази до бућања текстила, коже, књишког материјала и др.

Прашина, поред климатских услова, посебно погодује развоју ових штеточина, па је редовно чишење један од облика превентивне заштите.

Велику пажњу треба посветити излагању предмета током тематских изложби или у сталној поставци. Изложбени панои не смеју да садрже испарљиве хемикалије, а украсна текстилна подлога мора бити од природних материјала – памука, вуне, лана... Избор неадекватног материјала може довести до патинирања металних предмета, појаве флека на текстилу, промене на архивској грађи и др.

У мере превентивне заштите спада и заштита предмета током транспорта и у ванредним условима.

Експонати се могу оштетити у току транспорта услед лошег паковања, непажљивог руковања и неадекватних амбијенталних услова.

Ванредне ситуације, које могу да задесе зграде у којима се чувају предмети, јесу земљотреси, поплаве, пожари и оружани сукоби. Суштина одбране од последица ванредних ситуација су адекватне мере превентивне заштите. Оне се односе на контролу осетљивих тачака зграде (кров, струјни извори, водоводне инсталације, противпожарни уређаји, котларнице и др.).

За транспортавање предмета и евакуацију у ванредним ситуацијама неопходно је да музеј поседује већи број сандука од алуминијума или

челичних лимова који су отпорни на ватру, са могућношћу херметичког затварања.

Да би се мере превенције правилно спроводиле, неопходно је изградити детаљне планове заштите у ванредним условима. На тај начин ће културна добра бити сачувана, јер „превентивна заштита је питање управљања (руковођења), а не рестаурације.”⁶ Ову тврдњу допуњава други цитат: „Није неопходно да они који руководе (архивама, библиотекама, музејима) буду вешти конзерватори, али они морају да буду добро обавештени о теорији и провереној пракси у превентивној заштити да би били компетентни да препознају и елиминишу лошу праксу и покрену добру.”⁷

Смештај и чување предмета у Народном музеју у Чачку

Народни музеј у Чачку је установа комплексног типа за заштиту покретних културних добара, на територији Моравичког округа. У свом саставу има одељење за археологију, историју, историју уметности, етнологију, конзервацију и библиотеку.

Од збирки предмета из праисторијског, античког и средњовековног периода се издвајају као најзначајније целине: инвентар гвоздено-допских хумки из Атенице, разнородни налази рановизантијског утврђења Градина на Јелици предмети из средњовековних манастира...

Одељење за историју чува архивску грађу, фотодокументацију, новац, одликовања, збирку оружја, униформе и војне опреме као и друге предмете везане за историјат овог краја од XIV до XX века.

Уметничко одељење поред збирки ликовних дела од XVIII до XX века, дела примењене уметности, брине и о значајним предметима из ризнице цркве Вазнесења Христовог у Чачку.

Етнолошко одељење располаже великом збирком разнородних предмета од дрвета, текстила, метала, керамике, коже и др. насталим у сеоским и градским срединама овог краја.

Музејска делатност у Чачку обавља се у две зграде. Управа музеја са галеријом за тематске изложбе и депои, налазе се у згради некадашњег Окружног начелства подигнутој 1875. године. Стална поставка смештена је у конаку Јована Обреновића из 1835. који је уједно и нај-

6. Van Albada, J.: *MEMORY OF THE WORLD – REPORT ON DESTROYED AND DAMAGED ARCHIVES*, Archivium, XLII, 1996, 11-110.

7. Gunha, G. M.; Gunha, D. G.: *CONSERVATION OF LIBRARY MATERIALS*. Meutchen, N. S., 1971, 95.

старији сачувани, зидани објекат у Чачку. Прва стална поставка отворена је после рестаураторских радова 1952/53. године.

Оба објекта налазе се у ужем центру града, непосредно уз прометне саобраћајнице, на свега 1 км од индустријске зоне. У улицама које се пружају поред објеката није адекватно решена кишна канализација, земљиште на коме су објекти је плавила Морава, а и сада обилује подземним водама.

Конак у коме је смештена стална поставка, после рестаураторских радова 1952/53. год. поново је саниран 1972/73. када је извршена хидроизолација објекта, убацивањем оловних плоча између сечених зидова.

Комисија Народног музеја из Београда у допису из јуна 1973. год. даје подршку колективу музеја за радове на адаптацији објекта уз резерву о трајном решењу зграде конака за потребе сталне поставке. Поред санације од влаге вршени су и радови на статичком осигурању објекта. Хидроизолација објекта дала је добре резултате и режим влаге у конаку је задовољавајући. Санација крова, његова хидроизолација кондором, извршена 1996/97. год. поправила је микроклиматске услове за излагања предмета. Да би услови у потпуности задовољили музеолошке захтеве, потребно је изменити прозоре, који не дихтују, чиме би се спречило продирање прашине и штетних гасова.

На згради старог суда, први рестаураторски радови обављени су 1975. на фасади. Тада је извршено одвођење свих површинских вода у градску канализацију. Горући проблем влаге (до екстремних 89%) се почео решавати 1991. године, када се, по савету Републичког завода за заштиту споменика културе, набављају и инсталирају корпе са магнетима који су требали да спрече продор капиларне влаге. Овакав начин санације није дао жељене резултате, проценат влаге је и даље у току влажних периода (пролеће-јесен) прелазило 80%. Са систематским решавањем проблема влаге започиње се 1997. године, када је извршена хидроизолација пресецањем зграде и уметањем ребрасте пластике на висини од 10 цм од пода. Са унутрашње стране зида малтер је обијен у висини од 0,5 – 2,5 м и зид природно исушиван током наредне четири године. У току 2001. зидови су пресвучени новим малтером, а део испод сечене површине премазиван „Полицемом”, производом Хемијске индустрије „Први мај” из Чачка. Овај производ представља мешавину бутадијенстиролног латекса (течност боје млека) и портланд-цемента у одређеном односу. Ова врста полимер-цементног премаза одликује се високом отпорношћу на дејство мраза, водонепропустљивишћу и до-

бром адхезијом за подлогу.⁸ Овом мешавином премазан је и под једне просторије, што је дало добре резултате (смањење влаге), па тај поступак треба применити и на остале приземне просторије, како би се и физички спречио продор влаге по површини пода. У просторији где није урађена оваква заштита видљиви су трагови продора влаге (буђање зида сл. 1 и 2).

Поред санације зидова, истовремено је вршена и санација крова. Цреп који се распадао и љуспао, представљао је претњу за депое на спрату, као и дотрајала кровна конструкција. Последица овога било је прокишњавање које је угрожавало предмете и мењало микроклиматске услове. Санација крова обухватила је замену трулих делова дрвене конструкције крова, подашчавање крова, постављање кондора, који је заварен, као хидроизолациони материјал и замену црепа.

Велики проблем заштите културних добара у Народном музеју у Чачку представљала је дотрајала електроинсталација која се пружала таванским простором без заштитних облога и при укључењу јачих потрошача, претила да се запали. Током радова 2001. замењена је комплетна електроинсталација новом, а радови су изведени по стандардима заштите.

Простор за депое обухвата око 100 м², на спрату и око 120 м² у приземљу зграде. У свим депоима нема система за грејање, па климатски параметри варирају у зависности од спољашњих, јер ослабљена прозорска столарија не штити од спољних дејстава.

Са дворишне стране зграде није решен проблем кишне канализације. Пресецањем зграде делимично је нарушена њена статика, што је условило појаву пукотина на фасади, које су се током бомбардовања прошириле. Оне сада представљају критична места кроз која продиру инсекти и прашина у унутрашњост.

Темељи зграде се стално квасе приликом прања улице, па како они нису заштићени хидроизолационим материјалом, може доћи, услед влаге, до њиховог слегања, што би угрозило статистику објекта. Санацију темеља било би неопходно извршити у што краћем року.

Проблеми настали услед чувања предмета у неадекватним условима

Оно са чиме се конзерваторска служба суочава током низа година, је појава гљивица на дрвеним предметима из етнолошке збирке, смештене у приземљу зграде, као и појава буђања кожних опанака, торби-

⁸ Љ. Драгићсвић, *Полимери у заштити споменика културе и изради нових уметничких дела*, Чачак, 2000, 17-18.

ца и др. материјала (сл. 3 и 4). Већина дрвених предмета годинама се употребљавала у различите сврхе, тако да су поседовали одређену количину влаге у себи. Конзервација је вршена методом парафинирања у специјалној кади, а после одстрањивања вишка парафина предмети су одлагани на полице и у ормане приземних просторија где се проценат влаге мењао и достигао с времена на време изузетно високе вредности. Врло брзо на предметима се појавила плесан, најпре у траговима а онда у пролеће, када се влажност повећавала, појављивале су се велике површине прекривене мицелијама. Тако заражени предмети лети су чишћени алкохолем и асепсолем и сунчани, а у сарадњи са Институтом за воћарство из Чачка, вршена је и заштита одговарајућим фунгицидима.

Резултати ових акција били су краткотрајни, предмети су поново буђали. После радова на санацији из 1997. овај проблем још увек није у потпуности решен, а стање предмета од коже и дрвета се редовно прати.

Гљиве које се јављају на музејским експонатима су вишеструко штетне, неке од њих луче алфа токсине, тј. најканцерогеније познате продукте, који су штетни по здравље конзерватора.⁹

На музејским предметима нађено је око 16 врста различитих фунги, које оштећују предмете тако да они поред појаве флека, губе чврстину, отпорност и непропустљивост, јер гљиве користе органске материје које се уз топлоту и влажност, разлажу захваљујући својим биохемијским реакцијама.

Већина предмета који се чувају на спрату музеја где је режим влаге близак оптималном опсегу, немају ове проблеме и налазе се у добром стању.

Штета од влаге а са њом и продор осталих штетних агенаса представљају озбиљан проблем, а санирање ових пратећих појава је једна од највећих тешкоћа превентивне заштите.

9. Франц Цурк, Живан Недовић, *Штетни агенси у конзервацији*, Нип, 1997, 87.

PREVENTIVE PROTECTION – THE CONDITIONS FOR OBJECTS PRESERVATION AND EXHIBITION

Objects in the museums are endangered by natural passing of time, inadequate preservation, during exhibition and transport, maintenance at handling and the events induced by various special and unexpected situations. This resulted in a complex system of measures, which are undertaken as a preventive protection of cultural inheritance. All the activities regarding the preservation and protection of cultural inheritance are carried out in the building. Under our conditions, museums are usually established in old buildings, which themselves are real cultural estate, requiring preventive and permanent protection. The activity of the National Museum in Čačak is carried out in two buildings: Jovan Obrenović's palace from 1835 and the building of the old District Court from 1875. From the museum foundation in 1952 until now, all the objects have undergone various overhauls. Atmospheric conditions under which the material is preserved and displayed still mainly depend on exterior. Despite certain improvements, apart from seasonal fluctuations regarding temperature and relative air humidity, daily changes in the stated parameters also exist. The very premises are 1 km away from the industrial zone, next to a busy street, hence the air contamination problem has also been caused. A part of the leather and wooden material have been kept at the ground floor and despite permanent care, due to inadequate conditions during the year, it has been exposed to mold. During fifty years of the Museum work, permanent removal of these effects and causes has been under way via long-term overhauls which required substantial funds. In order to carry out the preventive measures properly, it is essential to complete the works related to the floor moisture control, change of dilapidated window carpentry and solve the heating problem in depots.

Milica Drinjaković
Dejan Petrović

PROTECTION PRÉVENTIVE – CONDITIONS NÉCESSAIRES À LA CONSERVATION ET À LA PRÉSENTATION DES OBJETS DE MUSÉE

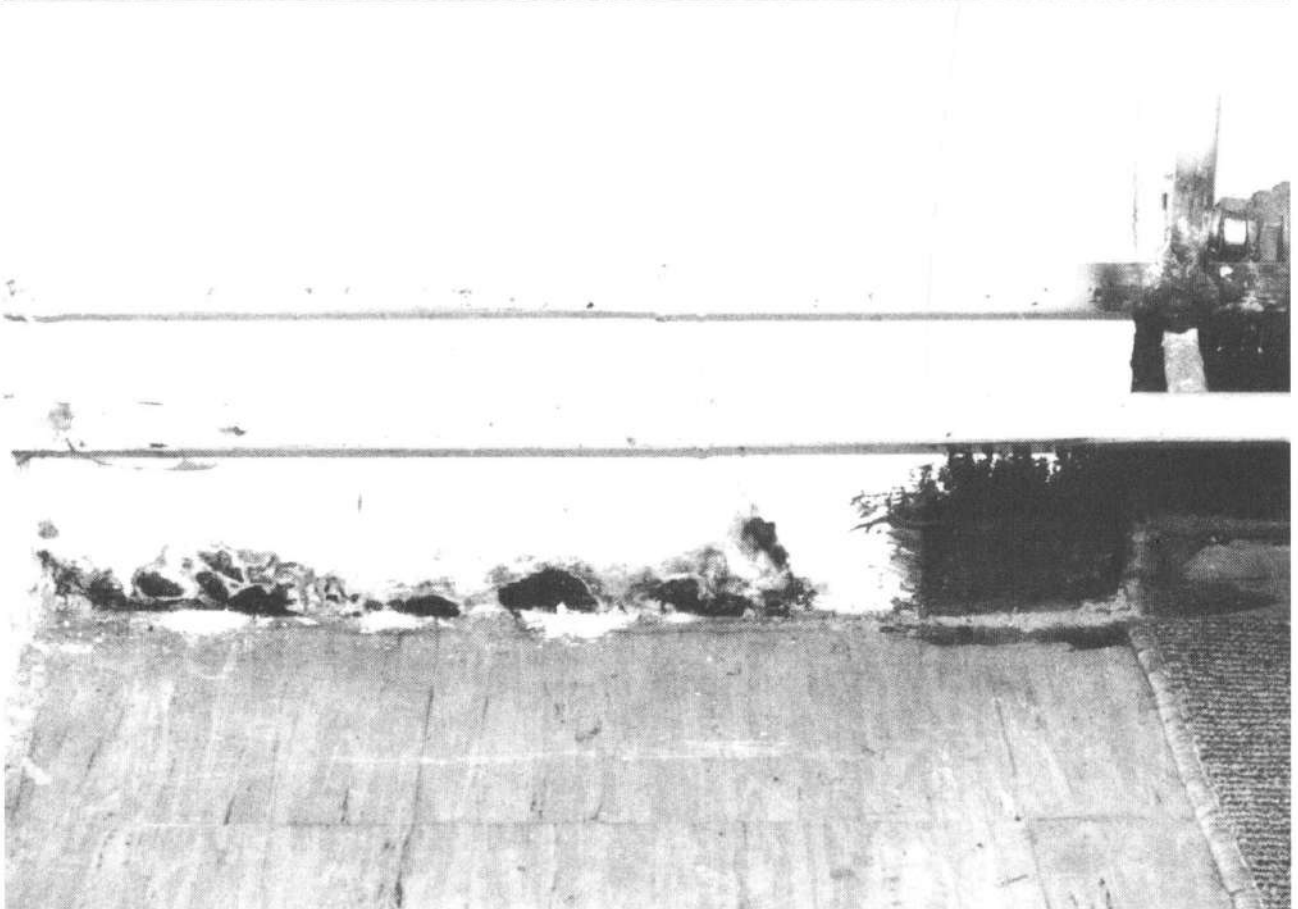
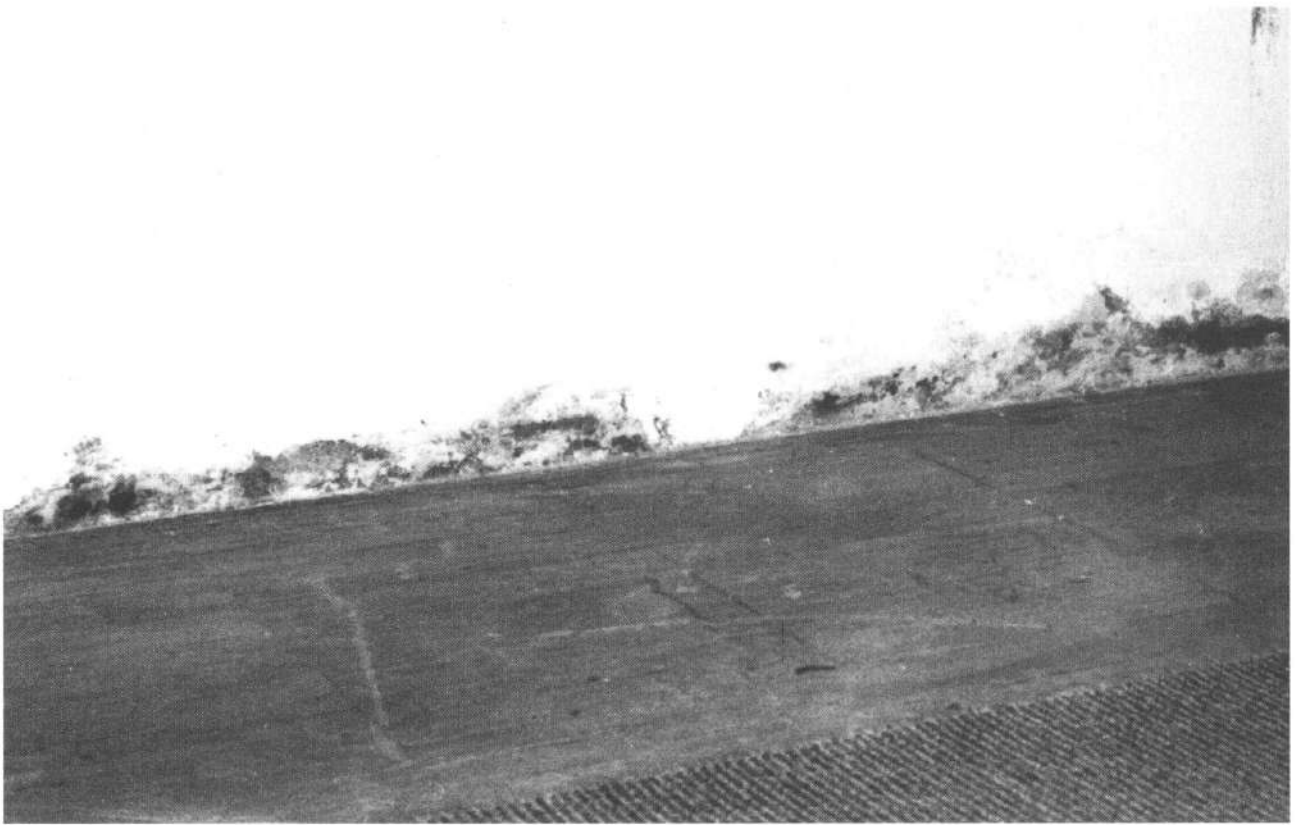
Les objets de musée sont menacés tout d'abord par leur vieillissement et, ensuite, par une conservation inadéquate, par le transport, par la manipulation lors du procédé muséographique, par divers accidents, ainsi que par des situations extraordinaires. D'où le système complexe de mesures à prendre en vue d'une protection préventive. Tous les procédés de conservation et de protection des biens culturels se déroulent à l'intérieur du musée. Dans nos conditions, les musées sont

installés généralement dans de vieux édifices qui sont des biens culturels immeubles et qui exigent, à leur tour, une protection préventive et durable. Le Musée National de Tchatchak accomplit sa fonction dans deux édifices: le palais de Yovan Obrénovitch datant de 1835 et l'ancien bâtiment de la Cour d'assises. Depuis la fondation du Musée, en 1952, jusqu'à nos jours, le Musée a fait l'objet de nombreux travaux d'assainissement. Les conditions ambiantes, dans lesquelles les objets sont conservés et présentés, continuent à dépendre du temps qu'il fait dehors. Malgré certaines améliorations, les variations saisonnières de température et d'humidité sont doublées de fluctuation de ces paramètres au cours de la journée. Les deux édifices sont situés à un seul kilomètre de la zone industrielle et tout près des rues à circulation intense, si bien qu'ils sont exposés à la pollution de l'air aussi. Une partie des objets en cuir et en bois est présentée au rez-de-chaussée, mais malgré un soin continu que l'on en prend, les conditions inadéquates dans lesquelles ils se trouvent font que, dans certaines saisons de l'année, ces objets sont menacés de moisissures. C'est ainsi que depuis cinquante ans le Musée s'efforce sans cesse de remédier aux conséquences de ces inconvénients et d'en écarter les causes, ce qui a toujours exigé des moyens financiers considérables. Pour assurer une prévention appropriée, il est nécessaire de terminer les travaux d'assainissement des sols humides, de changer de menuiserie des fenêtres et de résoudre le problème de chauffage dans les dépôts.

Milica Drinjaković
Dejan Petrović

Појава плесни на кожној торбици

Појава плесни на зиду

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК 1952-2002.

UDK: 069.013(497.11)

Пола века постојања једне установе, као што је Народни музеј у Чачку, у животу сваког града оставља дубоке трагове. У настојању да се институција оснује, прикупе предмети, оснују збирке, организују сталне поставке и повремене изложбе, формирају одељења, издају сталне и повремене публикације, уграђена је радна енергија многих људи запослених у Народном музеју у Чачку.

Музеј је за своје активности више пута награђиван, али издвајају се: *Орден Републике са бронзаним венцем*, додељен 1978. године, *Вукова награда* 1982. године, *Октобарска награда* Скупштине општине Чачак 1997. године.

Народни музеј у Чачку данас има 19 запослених радника: три етнолога, два археолога, два историчара, једног историчара уметности, по једног конзерватора и препаратора, два фотографа, једног библиотекара, односно књижничара, два водича и троје људи у техничкој служби. Музеј има око 15.000 предмета и две активне сталне поставке, организовао је укупно 237 изложби, од којих су неке гостовале у многим местима Србије. Музеј је организовао пет научних скупова, има обимну издавачку делатност у којој се издваја редовна годишња публикација *Зборник радова Народног музеја*, библиотеку са око 5.200 књига и 450 наслова домаћих и страних часописа са око 9.000 свезака.

Оснивање музеја

Услед недостатка историјских извора није могуће утврдити када се у Чачку први пут родила идеја да се оснује музеј. Ипак, постојала је свест и извесна брига о потреби чувања предмета из прошлости и њиховом значају. Захваљујући ризницама манастира из околине Чачка, сачувани су многи предмети од изузетне вредности за културни и историјски идентитет становника овог подручја.

Грађански слој који се развијао у Србији током XIX века често није имао довољно материјалних средстава, па ни културних потреба за чувањем и сакупљањем предмета од важности за целу заједницу. Али и ту су крајем XIX века уочене видљиве промене када је и у Чачку све више људи свесних значаја и вредности поседовања историјских и уметничких предмета.

Никако не треба заборавити ни сеоску средину која је живела у патријархалним нормама, где су јунаштво и слава мушкараца везани за поседовање оружја, које је често било уметнички обликовано и украшено. Ни жене нису могле бити без своје традиције везане за материјалну културу и многобројне рукотворине за свакодневну употребу.

Са оснивањем и радом Гимназије, Чачак је добио снажан интелектуални подстицај од бројних професора који су били васпитани на вредностима европског друштва XIX века у коме су и музеји имали своје место. Појединци, заљубљени у прошлост и старине, формирали су духовну климу неопходну за стварање осећаја о чувању материјалних трагова прошлости. Постоје подаци о раду Димитрија Мите Петровића, који је у Чачку започео свој рад на сакупљању и објављивању докумената везаних за историју Србије у XIX веку.

Свакако треба поменути још једног професора чачанске гимназије, Симу Тројановића, који је вршио прва археолошка ископавања у селима око Чачка. Резултати тих истраживања публиковани су у стручним часописима ондашњег времена.

За рад са ученицима у самој Гимназији постојала је збирка минерала која је служила као наставно средство. У то време у чачанској Гимназији службовао је и Никола Зега, један од људи заслужних за утемељење музејске службе у Србији. Делатност свих ових људи свакако је стварао повољну духовну климу за схватање значаја организованог сакупљања и чувања предмета као сведочанства прошлости.

Остао је сачуван податак да је у Чачку 1896. године организована забава и концерт „Друштва музеја српске земље”, која је имала за циљ да добровољним прилозима помогне оснивање истоименог музеја у Београду. За помагање отварања ове установе образован је и одбор у Чачку, али нема података да је овај, или неки други одбор, радио на формирању и отварању сличне установе у Чачку.

Прва забележена иницијатива везана за отварање музеја је из априла 1933. године, у оквиру подухвата за унапређење живота у граду. Занимање за прошлост долазило је од научних радника из Београда, који су откривали нове податке о историји Чачка, што је утицало на

„домаћу” јавност да осим туристичке понуде Овчарско-кабларске клисуре, обрати пажњу и на старине свога краја.

Идеја да се у граду оснује „Планинско-туристичко друштво” остварена је 8. августа 1933. године, када се у хотелу „Русија” на иницијативу Станка Холочека и Ђорђа Миловановића, уредника „Чачанског гласа”, формирало друштво, које је осим туристичких задатака имало у плану и испитивање старина, њихово сакупљање, ископавање и што је најважније отварање музеја. Друштво није добило дозволу за рад, па је ова идеја одложена за будућност.

Иницијативе за отварање музеја нису пропале са овим покушајем. Следеће, 1934. године, Синиша Пауновић, књижевник, пореклом из Чачка, писао је у „Чачанском гласу” о штети која настаје рушењем објеката старе архитектуре и уништавањем археолошких налазишта. Предлагао је оснивање музеја. Пауновић је дао и конкретне предлоге како формирати овакву институцију, организовати њен рад, формирати збирке, и уредити целу установу. За зграду музеја предлагао је конак Јована Обреновића, као пример старе архитектуре, и духа некадашњег Чачка.

Почетком 1940. године Градско поглаварство Чачка, са својим председником Миодрагом Васићем, покренуло је иницијативу код банских власти у Сарајеву да се конак Јована Обреновића, у коме је била Школска поликлиника, додели за потребе смештаја градског музеја. Изгледало је да се идеја о оснивању музеја остварује, јер је банска управа послала допис 12. септембра 1940. у коме се одобрава употреба конака, али тек по иселењу школске поликлинике за коју је зидана нова зграда. До оснивања музеја остао је само један корак, али рат у који је Краљевина Југославија ушла на пролеће 1941. године прекинуо је извршење тих замисли.

У условима окупације влада Милана Недића настојала је да обнови културни живот Србије, кроз широко разгранату мрежу државних установа, које би радиле на народном просвећивању на „изворима прошлости”. Музеји као установе за чување материјалних трагова прошлости уклапали су се у овакве концепције владе Милана Недића, па је и Чачак био један од градова у коме је требало отворити музеј. Градско поглаварство у Чачку добило је од Министарства просвете 19. септембра 1941. године допис у коме се обавештава о тој одлуци. Догађаји који су уследели са распламсавањем устанка на овим просторима, условили су замирање идеје о оснивању музеја у Чачку.

Након Другог светског рата носилац власти и свих видова друштвеног живота постала је комунистичка партија. Једно од обележја времена била је општа централизација, у којој је одлучујућа и пресудна била реч КПЈ о свим питањима привредног и друштвеног живота земље. Ни музеји, њихово оснивање и рад, нису могли бити изузети од главних токова власти. Партија је сматрала да они који желе да утичу на друштвени живот не могу да се одрекну утицаја на његове представе о прошлости. Сматрало се да су дотадашњи музеји били само народни по називу, а да то суштински треба тек да постану, као школа за масовно васпитање. Музеји су добили задатак приказа настанка, развоја и борбе комуниста пре и за време рата, која на тај начин треба да буде овековечена. Министарство за културу и науку је, следећи овакву политику КПЈ, прецизно одредило задатке за рад свих музеја, обавезујућим законом, који је предвиђао „правилан класни поглед” на све периоде друштвеног развоја, с тим што је приказ НОБ-а морао да има предност. У оваквом културном и идеолошком амбијенту поново је покренута иницијатива за оснивање музеја у Чачку.

Прву акцију покренуо је Народни фронт у Чачку. Идеја је прихваћена од Градског Народног одбора за Чачак и Савеза бораца. Материјал за музеј сакупљан је преко градског комитета КПЈ за Чачак, комитета СКОЈ-а и комитета Народне омладине. Сазвана је и конференција, 10. маја 1948. године, на којој је решено да се рестаурира конак Јована Обреновића, где би био смештен музеј. Исте године, у октобру, донета је и одлука да будући музеј има два одељења: археолошко-историјско и одељење НОБ-а. Рад на овом пројекту замро је услед недостатка материјалних средстава. Ипак, организована је једна изложба, 6. јула 1950. године, посвећена Народноослободилачкој борби. Са отварањем изложбе о НОБ-у, предлог за оснивање музеја добио је само нови подстицај.

Убрзо после ове изложбе иницијатива за отварање музеја поново је покренута. Председник Градског народног одбора, Арсеније Ђендић, сазвао је 25. марта 1951. године конференцију на којој се расправљало о обнављању конака Јована Обреновића и отварању музеја. Изабран је грађевински одбор, а у лето 1951. године почела је и рестаурација конака по замисли архитекте Ивана Здравковића. План за завршетак радова био је 7. јули 1951. године, десетогодишњица устанка у Србији, али рок није могао да буде испуњен. Ни други важан датум за град, 1. октобар 1951, десетогодишњица првог ослобођења града, није обележен отварањем музеја. Локални партијски функционери нису би-

ли задовољни темпом одмицања радова, и одговорност су тражили од инжењера. Разрешен је стари грађевински одбор и изабран нови, који је радове на рестурацији конака довео до краја следеће 1952. године.

Одлуком Народног одбора градске општине у Чачку 30. августа 1952. године коначно је донета одлука да се оснује градски музеј. У стручни савет музеја ушли су: Светислав Жорић, професор; Радојко Крунић, службеник из Чачка; Исидор Јањић, инжењер из Чачка; Маргита Радовић, директор Гимназије у Чачку; Дојчило Митровић, публициста из Београда; Вук Петронијевић, председник Среског народног одбора и Драгомир Поповић, професор из Чачка.

Време када је основан музеј у Чачку није дозвољавало велика одступања од задатих шема приказивања прошлости, првенствено НОБ-а и револуције, прописаних на највишим партијским форумима. Жељу да се овековечи успешна и победоносна борба комуниста одредила је опијеност идеологијом од које није могла да се дистанцира ни музејска служба. Ипак, људи који су се ангажовали на оснивању музеја задужили су град оснивањем установе која је у наредних пола века битно утицала на културно просвећивање града кроз систематски рад на чувању материјалних остатака прошлости.¹

Милош Тимотијевић

СТАЛНЕ ПОСТАВКЕ И ИЗЛОЖБЕНА АКТИВНОСТ МУЗЕЈА 1953-2002. ГОДИНЕ

Одмах по оснивању, Савет музеја је одлучио да ова установа треба да буде завичајног карактера и комплексног типа. Предвиђено је да се у прво време образују само два одељења: археолошко-историјско (са етнографском збирком), и одељење НОБ-а. У складу са образованим одељењима, формирала се и политика сакупљања предмета. Музеј је 1953. године имао 1.100 предмета, од којих су 573 припадала одељењу НОБ-а, а 433 археолошко-историјском одељењу. Етнографска збирка бројала је 94 предмета.

По оснивању Музеја појавио се проблем формирања стручног тима који би радио у установи. На први конкурс за кустосе нису се пријавила квалификована лица, тако да је музејски савет одлучио да у децем-

¹ НМЧ, регистар Народног музеја у Чачку, бр. 203, за 14. 07. 1953; бр. 321, за 27. 12. 1953; Милош Тимотијевић, *Оснивање музеја у Чачку*, ЗРНМ XXVI, Чачак 1996, стр. 5-15.

бру 1953. године привремени управник, кустос, буде Станко Холечек, наставник из Чачка. За рад у Музеју ангажован је и Драгомир Поповић, професор књижевности, као хонорарни сарадник. Рад Музеја је почео 1. фебруара 1953. године, када су Холечек и Поповић ступили на дужност. После посла око прикупљања материјала, и уређења збирки, почели су радови на поставци у конаку Јована Обреновића.

Прва стална поставка отворена је за посетиоце 7. јула 1953. године. Свечано отварање било је саставни део обележавања *Дана устаника* народа Србије у Чачку те године. Музеј је отворен у 10 часова пре подне, а тога дана поставку је посетило преко 500 људи. Свечаном отварању присуствовали су представници политичких и друштвених организација, Армије, као и некадашњи борци *Чачанског партизанског одреда*, родитељи изгинулих бораца, као и велики број грађана из града и околине. Присутни су били и представници власти из Београда. Свечаност је отворио председник Градског НОО Радојко Крунић.

Прва стална поставка у конаку Јована Обреновића подељена је на две целине. У приземљу је изложен материјал археолошко-историјског одељења, у оквиру кога је била и етнографска збирка. Сви предмети из овог одељења смештени су у холу и још две просторије у приземљу конака. У холу су изложени предмети везани за живот града у XIX веку, слика Јована Обреновића и других личности везаних за Чачак, али и један римски жртвеник пронађен у Чачку. Ова просторија је требало да приказује ход насеља кроз историју. Једна соба у приземљу посвећена је излагању археолошког материјала од неолита (две камене секире из Атенице, један камени бат), преко материјала из доба *Халицијана* (налазишта у Гучи и у Остри), до епохе Рима (ара из Јездине, ара из Чачка). У овој просторији изложен је и материјал из средњег века и османске владавине (рукописно јеванђеље из Јежевице, дрвена матрица за отиске, као и иконографски радови Јанка Михаиловића Молера). У другој соби у приземљу приказани су догађаји у XIX веку везани за чачански крај (Први и Други српски устанак), али и етнографски материјал (бакарно посуђе и други предмети) који је дочаравао имућнију грађанску собу у другој половини XIX века.

Спрат конака био је посебна целина. Свих пет соба и велики хол испуњени су материјалом везаним за раднички покрет, народноослободилачку борбу партизана, али и социјалистичку изградњу после 1945. године. На улазу, у предњем делу хола, налазиле су се фотографије руководиоца устанка 1941. године, са рељефом Партизанске споменице 1941. године. Једна соба посвећена је догађајима из устаничке 1941. го-

дине у чачанском крају, који су приказани кроз излагање оружја употребљаваног у борби, фотографије руководиоца и штампани материјал (легитимације чачанског партизанског одреда, признанице за расписан зајам, документа везана за сарадњу партизана и четника, предмети који су припадали Ратку Митровићу). У другој соби приказани су догађаји везани за период од 1942. до 1945. године у чачанском крају. Трећа просторија посвећена је радничком покрету и деловању КПЈ пре Другог светског рата (посебно су издвојени предмети др Драгише Мишовића). У четвртој соби приказане су фотографије свих народних хероја са територије данашњих општина Чачак и Лучани. У тој соби био је урађен и рељеф Ордена народног хероја. Најмања соба на спрату предвиђена је за одмор посетилаца. Она је била украшена сликама са мотивима из НОБ-а, и једном картом која је приказивала борбени пут *Чачанског бајраљона* у саставу *Друге пролетерске бригаде*, од 1942. до 1945. године. Један део хола издвојен је, и у њему су биле карте на којима су приказиване операције *Чачанског партизанског одреда* 1941. године мрежа партијских организација од 1937. до 1941. године. Ту је била и карта на којој су уцртана места где су постојали логори, преки судови и стрелишта, места где су мучени и убијани грађани чачанског краја. Осим ових карти у једном делу хола налазиле су се и фотографије које су приказивале рад на обнови после завршетка рата 1945. године.

Помоћ у стручној поставци материјала у приземљу конака, музеју су пружили др Боривоје Дробњаковић, етнолог, професор Универзитета, и археолог др Миодраг Грбић. Сакупљање предмета, фотографија и докумената везаних за раднички покрет и НОБ, као и постављање материјала на спрату конака, вршено је у сарадњи са Дојчилом Митровићем, братом Ратка Митровића. Након отварања прве поставке, у музеју је послове кустоса и даље вршио Станко Холечек, да би се у децембру 1953. године у Музеј запослио етнолог Слободан Санадер, који је следеће године постао директор установе.

Музеј је у перспективи требало да добије посебну зграду за поставку о НОБ-у, док је у приземљу конака требало да се обезбеди простор за археолошку поставку. На спрату конака планирана је етнолошка поставка. У згради старог начелства требало је да се смести историјско одељење, уметничка галерија, природњачко одељење, библиотека и фото-лабораторија. Планови за нови изложбени простор никада нису реализовани, а конак је и данас простор у коме је стална поставка Народног музеја у Чачку.

Поред послова на сталним поставкама, Музеј је организовао и повремене изложбе у конаку и другим изложбеним просторима у Чачку и околини. Доминирале су углавном ликовне изложбе. У периоду од 1953. до 1961. године, Музеј је организовао укупно девет ликовних изложби, од којих је пет било везано за раднички покрет и НОБ. Музеј је организовао и по једну археолошку, етнологску и природњачку изложбу. Број сакупљених предмета везаних за сликарство (значајна збирка слика Надежде Петровић), и изложбена политика, условили су да се 1961. године из састава Народног музеја у Чачку издвоји одељење савремене уметности, и оснује Уметничка галерија „Надежда Петровић”. Ова установа наставила је да се бави пословима везаним са савремену уметност. Музеј се окренуо приказивању изложби везаних за археологију, етнологију и историју партизанског покрета. У периоду од 1962. до 1974. године, када је промењена стална поставка у конаку Јована Обреновића, Музеј је организовао укупно 48 повремених изложби. Доминирале су изложбе везане за НОБ и раднички покрет (укупно 19 таквих изложби), и изложбе везане за историју сликарства (12 изложби) и савремено ликовно стваралаштво (8 изложби). Ово је време када је у Музеј дошао историчар уметности Милован Вуловић, који је 1962. године постао директор установе. Ту дужност обављао је у наредних 34 године и Народном музеју у Чачку дао снажан лични печат.

Посебан подстицај Музеју дало је ископавање великих праисторијских хумки у Атеници (1958), са богатим налазима везаним, како се тада мислило, за Илире. Резултати ових ископавања и излагање пронађених предмета у земљи и свету подигли су значај музеја у Чачку. Други правац развоја музејске службе и даље је оријентисан на обележавање важних датума и догађаја из Другог светског рата и партизанског покрета. Тако је 1966. године отворена поставка Музеја револуционарне омладине у кући Неђића у Чачку. Поставка је пратила развој комунистичке омладине пред Други светски рат у оквиру СКОЈ-а, као и њихову улогу у устанку и догађајима у Другом светском рату, који су донели победу партизана и остварење социјалистичког друштва. Прва просторија испуњена је материјалом из периода између два светска рата и учешћем комунистичке омладине у јавном животу Чачка, друга, мања соба, осликавала је деловање скојеваца у разним ђачким дружинама и Чачане у шпанском грађанском рату. Следећа велика соба приказивала је период од 1941. до 1944. године, борбе, страдања, логоре, стратишта. Хол између соба посвећен је обнови и изградњу након 1945. године организовању разних омладинских радних акција. Углавном су изложене фотографије, са малим бројем предмета.

Развој Музеја, повремене изложбе, богатије и разноврсније збирке, нова археолошка ископавања, условили су потребу покретања посебне сталне публикације. Народни музеј у Чачку је прво посебно издање штампао 1956. године. То су биле Ратне белешке Мите Петровића. Прва публикација која се односила на рад Народног музеја, била је монографија од Милене Ђукнић и Борисава Јовановића *Илирска кнежевска некропола у Ајеници* из 1966. године. Три године касније музеј је покренуо штампање свог часописа. Први број *Зборника радова Народног музеја* изашао је из штампе 1969. године. Већ следеће године *Зборник* није штампан, али је 1971. године изашао за једну годину уназад. Тај ритам излажења одржан је до данас, и укупно је штампано 30 бројева *Зборника радова Народног музеја*, са укупно 486 прилога, на скоро 10.000 страница. Овај велики издавачки подухват омогућио је редовно објављивање резултата рада запослених стручњака у музеју. Структура чланака у за сада 30 изашлих бројева открива многобројне теме које су прерасле локалне оквире Чачка. Размена публикација са многобројним установама у земљи и иностранству сведочи о значају *Зборника* који је постао незаменљива публикација за изучавање прошлости чачанског краја.

Музеј се временом развијао и постепено освајао простор за проширивање збирки. Прављени су планови да се стална поставка прошири у згради старог начелства, или згради где је смештена Економска школа. Ови планови нису реализовани. У згради старог начелства смештени су депои и канцеларије Музеја, док је у приземљу исте зграде обезбеђен простор за повремене изложбе. У конаку Јована Обреновића требало је да се изложи етнографска стална поставка, али то је и даље остао простор за приказ историјског развоја чачанског краја.

Пошто је Народни музеј у Чачку покривао и простор Општине Лучани, постављене су две сталне поставке и у Драгачеву. Прва поставка *Музеј Горачићке буне*, у истоименом селу, и судници везаној за овај догађај, отворена је 1968. године. Поставка под називом *Музеј Драгачева*, смештена је у две просторије Дома културе у Гучи. Приказивала је три периода: праисторију, Први и Други српски устанак и једну целину везану за раднички покрет и револуцију. Поред фотографија, изложени су и предмети у витринама. За посетиоце поставка је отворена 1969. године.

После нешто мање од две деценије, 1974. године, промењена је стална поставка у конаку Јована Обреновића. Археолошки и историј-

ски материјал изложен је у приземљу конака, док је на спрату одвојен простор за партизански покрет у Другом светском рату. Нова поставка имала је укупно три тематске целине. Прва тематска целина обухватала је археолошку поставку, која је смештена у подрумском делу конака и највећем делу хола. У подрумском делу конака приказан је развој чачанског краја од неолита (изложени су предмети винчанске културе), преко металног доба (гробни налази тумула) у којем је посебна целина био приказ кнежевске хумке у Атеници. Антички период заступљен је са налазима из римских терми у граду, и случајним налазима из околине Чачка. Средњовековни период приказан у холу, са случајним налазима везаним за долазак Словена на ове просторе и предметима везаним за српску средњовековну државу (накит, оружје, керамика, рукописи). Један део хола био је испуњен материјалом из османског периода (XVI–XVII век), а соба до овог дела хола посвећена је манастирима у Овчарско-кабларској клисури и околини Чачка. У једној соби у приземљу приказани су догађаји и предмети везани за Први српски устанак и Хаџи Продану буну (мања соба), у другој соби приказан је материјал везан за Други српски устанак. Посебно место дато је битки на Љубићу. Цео спрат конака одвојен је за трећу тематску целину која је приказивала раднички покрет и народноослободилачку борбу. Ова тематска целина подељена је на шест подцелина. Прва се односила на почетак радничког покрета, Српску социјалдемократску партију (прва соба). Делатност Филипа Филиповића, Косте Новаковића и Драгише Мишовића изложена је у једном делу хола. Друга подцелина описивала је настанак устанка 1941. године, прве борбе, формирање народне власти, живот на слободној територији (друга соба). Хол иза ове собе посвећен је унутрашњем животу на слободној територији 1941. године, посебно у Чачку. Следећа подцелина односила се на период од 1942. до 1944. године, терор окупатора и домаћих издајника над припадницима партизанског покрета, одвођење у логоре, али и борбе остатака партизана и делатност Окружног комитета КПЈ за Чачак (трећа соба). Посебна подцелина посвећена је ратном путу *Чачанског батаљона* у оквиру Друге пролетерске бригаде (четврта соба). Изложбени простор се завршавао приказом борби за ослобођење Чачка 1944. године (пета, најмања соба на спрату). На самом улазу у хол, стајало је велико платно под називом *Чачански партизански одред*, рад Богића Рисимовића.

Аутори сталне поставке били су археолог Милена Икодиновић, историчар уметности Душанка Ранковић, историчар Теодосије Вукосављевић и историчар уметности и директор музеја Милован Вуловић.

Техничку припрему извели су фотограф Слободан Марковић и домар Мишо Хуђеџ.

Народни музеј у Чачку је поред сталних поставки у граду формирао и неколико музејских поставки у околини Чачка. Тако је 1973. отворена поставка партизанске болнице у једној згради до Основне школе у Доњој Горевници, а 1977. године отворена је спомен соба Драгише Мишовића у његовој кући у Кулиновцима.

Доминација приказивања НОБ-а у изложбеним просторима Народног музеја у Чачку преламала се и кроз повремене изложбе. Од 1975. до 1980. године било је 10 изложби посвећених НОБ-у, пет историјских и три етнолошке. Смрт Јосипа Броза није одмах кореспондирала променом изложбене политике Музеја. Прелом у приказивању прошлости десио се тек крајем 80-их година XX века. Изложбе посвећене партизанском покрету организују се и даље, тако да је до 1988. године укупно било 9 таквих изложби. Те године Народни музеј у Чачку отворио је *Музеј радничког покрета и НОБ-а* у Горњем Милановцу, након чега ни повремене ни сталне изложбе нису за тему имале Други светски рат и партизански покрет.

Са распадом СФРЈ дошло је до потпуног прекида слављења традиција НОБ-а, тако да је поставка у *Музеју револуционарне омладине* промењена и уместо ње је 1992. године постављена стална поставка под називом *Етнологија градске куће у Чачку крајем XIX и почетком XX века*. Аутор поставке је етнолог Невенка Бојовић. Поставка је дочаравала куће богатијих Чачана, које су биле опремљене намештајем набављеним у Београду и другим већим варошима Србије. Поред намештаја изложени су и предмети који говоре о женској грађанској ношњи, посућу које се употребљавало, начину живота.

Време од 1981. до 1992. године је запамћено по многобројним повременим изложбама. Организовано је укупно 83 повремених изложби. Поред девет изложби посвећених НОБ-у, Музеј је организовао и 19 етнолошких, 25 историјских, 6 археолошких две посвећене примењеној уметности. Значајан је и број повремених изложби посвећених историји уметности – 11 таквих изложби. Музеј је организовао и 12 ликовних изложби, од којих су 10 *Дечји мајски салони* – стална манифестација посвећена цртежима деце из основних школа.

Промене у друштву одразиле су се и на сталне поставке Народног музеја у Чачку. Периоди историје пре Другог светског рата, грађански и живот на селу, постали су теме за сталне и повремене изложбе. Му-

зеј је 1993. године обновио поставку *Музеј Горачићке буне* у истоименом селу, аутор је историчар Слободан Невољица. Исте године у Горњој Црнући отворена је поставка *Музеј кућа Милана Обреновића*, аутор је историчар Радивоје Бојовић. Следеће, 1994. године, у селу Врањићима код Чачка отворена је поставка под називом *Конак Срејћена Чолића*, где је приказан ентеријер сеоске куће крајем XIX и почетком XX века са најближом окућницом. Аутор поставке је етнолог Невенка Бојовић.

Промењена је и стална поставка у конаку Јована Обреновића, која је за посетиоце отворена 1996. године. Поставка има три тематске целине. Прва целина је посвећена археолошким налазима од неолита до краја средњег века, и испуњава подрумски део конака (неолит, енеолит, бронзано доба, кнежевска хумка у Атеници, налази из доба Рима), велики хол (касна антика, рана Византија кроз предмете са Градине на Јелици, први векови живота Срба на овим просторима) и малу собу у приземљу (српска средњовековна држава). Друга тематска целина посвећена је овчарско-кабларским и манастирима из околине Чачка, са ризницом чачанске цркве. Предмети из ове тематске целине изложени су у две собе и делу хола у приземљу. Трећа целина постављена је на целом спрату конака и приказује устанке и ратове у чачанском крају од 1804. до 1941. године. Прва соба посвећена је Првом српском устанку, део хола Хаџи Продановој буни а друга соба приказује Други српски устанак. Део хола између друге и треће собе посвећен је српско-турским ратовима 1876-1878. године и учешћу Чачана у значајнијим борбама. Трећа соба приказује балканске ратове, а четврта соба, као и део хола, посвећена је Првом светском рату, кроз приказ ратног пута 10. пешадијског пука из Чачка. Пета, најмања соба, приказује устанак 1941. године. Аутори поставке су археолози Лидија Никитовић и Оливера Марковић, историчар уметности Делфина Рајић и историчар Радивоје Бојовић. Техничку припрему извели су фотограф Слободан Марковић, препаратор Дејан Петровић и домар Дејан Аџемовић.

После 34 године које је провео на месту директора Народног музеја у Чачку, историчар уметности Милован Вуловић отишао је у пензију крајем 1996. године. Наредне 1997. године, директор музеја постала је етнолог Невенка Бојовић.

Осим измене сталних поставки, промене је претрпела и политика повремених изложби. Од 1993. до краја 2001. године, Музеј је организовао укупно 59 изложби од којих су: 22 ликовне изложбе, 11 из области

историје уметности, 15 етнолошких, девет историјских и две археолошке изложбе. У овом периоду Народни музеј је и 13 пута позајмљивао простор за изложбе других установа, удружења или појединаца.

За пола века постојања Народни музеј у Чачку организовао је укупно 236 повремених изложби у свом простору, изложбеним просторима у Чачку и околним местима, Београду и многим другим градовима. Поред повремених изложби Музеј је отворио укупно 14 сталних поставки. Модерне технологије омогућиле су од 2001. године и приказивање делатности музеја и на интернету на адреси www.cacakmuzej.org.yu, на којој још егзистира поставка Градске куће која је у реалности уклоњена 2000. године.²

Милош Тимотијевић

АРХЕОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

Од оснивања Народног музеја у Чачку 1952. године, један од приоритета Установе био је и прикупљање археолошких предмета и других података у вези са археологијом као науком, која је одувек привлачила пажњу како стручњака тако и најшире публике. Међутим, тек 1955. године почиње прави стручни рад археолошког одељења када дужност кустоса археолога преузима Милена Икодиновић, која је 27 година радила као једини стручњак. Њена истраживања су одредила смернице развоја Музеја и археолошког одељења.

Активности археолошког одељења су усмерене на систематска рекогносцирања терена, археолошка ископавања, стручну обраду материјала, заштиту, оснивање збирки, излагање и публиковање постигнутих резултата.

Систематска рекогносцирања територије коју својим радом обухвата Народни музеј у Чачку се обављају редовно од 1955. године. Територије општина Чачак и Лучани су у потпуности рекогносциране, док су општине Ивањица и Горњи Милановац само делимично обухва-

2. НМЧ, регистар Народног музеја у Чачку, бр. 203, за 14. 07. 1953; бр. 321, за 27. 12. 1953; бр. 233, за 21. 08. 1954; бр. 278 за 1956; бр. 7 за 1961; 01- 173 за 1976. годину; Инвентар изложби Народног музеја у Чачку 1953-2002. године; *У Чачку се обавља завичајни Народни музеј*, „Чачански глас“ бр.363, 7. јули 1953, стр. 2; Милош Тимотијевић, *Библиографија Зборника радова Народног музеја I-XXX*, ЗРМ XXX, Чачак 2000, стр. 289-312; Nataša Milićević, *Lokalna istoriografija u časopisu "Zbornik radova Narodnog muzeja" u Čacku*, Tokovi istorije.

ћене.¹ До сада су једино публиковани резултати рекогносцирања Драгачева (општина Лучани).²

Археолошка ископавања спадају међу најзначајније активности овог одељења као најбољиначин прикупљања археолошког материјала и података. Вршена су самостално или у сарадњи са другим установама. Од првих археолошких ископавања 1956. године на локалитету Гротница у Гучи,³ ова врста делатности се обавља скоро сваке године.

Посебна пажња је посвећена истраживањима неолитских локалитета.

Праисторијске хумке су, као једна од карактеристика овог краја, истраживане од 1956. до 2000. године. Укупно је истражено 37 хумки. На основу резултата дугогодишњих археолошких истраживања се показало да се истражене хумке могу поделити на три концентрационе зоне: бронзанодопске хумке Драгачева и кабларског венца и на некрополе под хумкама халштатских култура у котлини Западне Мораве.

Велики је број истражених античких и средњовековних локалитета. Ова истраживања су често вођена у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе из Краљева.

Осим самосталних истраживања, археолошко одељење је сарађивало и на научно - истраживачким пројектима са Археолошким институтом из Београда. Почетком осамдесетих година је организован читав низ различитих пројеката: „Рекогносцирање југозападне Србије” под руководством Славенке Ерцеговић-Павловић; „Антички градови на територији региона Краљево” и „Истраживање средњовековних градова на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац” под руководством Милоја Васића, „Археолошка истраживања рударења на Руднику у праисторији, антици и средњем веку” под руководством Борислава Јовановића. Са Републичким заводом за заштиту споменика културе из Београда је организован пројекат „Археолошка истраживања простора цркве Богородице Градачке” под руководством Милке Чанак-Медић. Ова истраживања, у сарадњи са Музејем, наставио је Завод за заштиту споменика културе из Краљева 1999. године. Пројекат „Сахрањивање под хумкама у чачанском крају” је организован 1996. године, такође у сарадњи Археолошког института из Београда и Народног музеја у Чачку под руководством Лидије Никитовић.

1. Подручје општине Горњи Милановац од 1994. године, када је основан Музеј рудничко - таковског краја, више не улази у територију коју својим радом обухвата Народни музеј у Чачку.

2. Душанка Ранковић - Вучићковић и Милена Икодиновић, *Извештај систематског истраживања доњег Драгачева*, Зборник радова Народног музеја IV, Чачак 1973, 155 - 181; Исто, *Извештај систематског истраживања горњег Драгачева*, ЗРМ В, Чачак 1974, 177 - 195

3. М. Ђукњић: *Гротница у Гучи*, Старијар IX - X, Београд 1959, 375 - 376.

Археолошка истраживања су вођена у циљу стварања комплетне слике из претходних епоха на територији коју својим радом обухвата Музеј у Чачку. На археолошкој карти чачанског краја за сада једино недостају налазишта из млађег гвозденог доба.

Самосталне изложбе које је организовао Музеј у Чачку су: „Илирске хумке у Атеници“⁴, „Ко су Илири“ (изведена у сарадњи са Народним музејом из Ужица), „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају“⁵, „Неолит у западном Поморављу“⁶, а у сарадњи са колегама из других одељења Музеја у Чачку изложба „Богородичина црква на Морави“⁷. Такође, у галерији Музеја се организују гостујуће изложбе са археолошком тематиком.

Археолошку збирку чини материјал пронађен на досадашњим ископавањима, као и предмети набављени откупом, поклони или случајни налази. Наши археолози су током пола века рада Музеја прикупили богату археолошку грађу, од које је издвојено као експонати инвентарисано 1639 предмета. Најзначајнији примерци ове збирке се налазе на сталној поставци Народног музеја у Чачку смештеној у конаку Јована Обреновића.

Резултати истраживања наших археолога углавном су публиковани у Зборнику радова Народног музеја у Чачку, а сарађују и са другим стручним часописима: Старинар, Гласник Српског археолошког друштва, Археолошка радионица, *Archeologia Iugoslavica*, Археолошки преглед, Гласник Српске академије наука и уметности.

Као признање за рад и достигнућа археолошког одељења, Народни музеј у Чачку је добио 1976. године повељу са плакетом од Савеза археолошких друштава Југославије.

Од 1982. године у Музеју ради археолог Лидија Никитовић, праисторичар. Исте године се запошљава и археолог Оливера Марковић, која се бавила средњовековном археологијом. Радила је до 1996. године. Њен рад наставља и употпуњује археолог Дејан Радичевић од 1999. до 2002. године. Од 2001. године у археолошком одељењу у Чачку ради и Катарина Дмитровић.

4. Иста, *Илирске хумке у Атеници*, каталог изложбе, Чачак 1960.

5. М. Икониновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, каталог изложбе, Чачак 1985.

6. Л. Никитовић, *Неолит у западном Поморављу*, каталог изложбе, Чачак 1992.

7. Р. Бојовић, О. Марковић, Д. Рајић, *Богородичина црква на Морави*, каталог изложбе, Чачак 1992.

Историјат археолошких истраживања

Досадашњим археолошким истраживањима нису регистровани палеолитски нити мезолитски локалитети, као ни случајни налази из ових најранијих праисторијских периода.

Најстарија археолошка налазишта на нашој територији припадају времену неолита, с тим што њихова концентрација није тако интензивна као на подручју Подунавља или Басена Велике Мораве. До сада је регистровано и сондажно истражено десет локалитета са свим неолитским периодима – од најстаријег неолита до последњих фаза винчанске културе.⁸ Археолошка истраживања су обављана на локалитетима Виногради у Риђагама, Пољчине и Баковача у Остри, Трсине у Горњој Горевници, Брег у Гучи, Аниште у Бресници.

За прелазни период неолита у енеолит могу се везати и ретко евидентирани остаци рударења, констатовани на подручју планине Рудник. У оквиру пројекта „Археолошка истраживања рударења на Руднику у праисторији, антици и средњем веку” на локацији Прљуша – Мали Штурац⁹ су истраживана праисторијска окна која се везују за овај период.

За енеолитски период се располаже оскудним подацима. Откривени материјал је из поремећеног слоја на локалитету Соколица у Остри.¹⁰

Бронзанодопски локалитети су интензивније заступљени. За ово праисторијско раздобље су карактеристичне некрополе под хумкама.¹¹ Уочене су три концентрационе зоне простирања ових хумки: Драгаче-

8. Ј. Никитовић, *Археолошки локалитети старије неолит у околини Чачка*, Археолошка радионица 2, Параћин 1995, 25 - 31; Иста, *Пољчине - Остра*, The Neolithic of Serbia, Archeological Research 1948 - 1988, Ed. D. Srejević, Beograd 1988, 86 - 87; Иста, *Неолитско насеље Виногради у селу Риђагама*, Археолошки преглед 3, Љубљана 1989; Иста, *Неолитски локалитети Пољчине у Остри код Чачка*, ЗРHM XXVI, Чачак 1996, 27 - 32; Иста, *Трсине, насеље винчанске и стирчевичке културе*, ЗРHM XVII, Чачак 1987, 5 - 28; Иста, *Трсине, неолитско насеље*, Археолошки преглед 2, Љубљана 1987, 41 - 42; Иста, *Резултати сондажног истраживања на локалитету Аниште у Бресници*, ЗРHM XVI, Чачак 1986, 35 - 46; В. Богосављевић - Петровић, *Камена окресана индустрија са неолитског насеља Трсине*, ЗРHM XXI, Чачак 1991, 5 - 36.

9. Б. Јовановић, *Прљуша - Мали Штурац, праисторијски рудник бакра и жорског кристала на Руднику*, ЗРHM XVIII, Чачак 1988, 5 - 12; В. Богосављевић, *Покрејни материјал са праисторијског рудника на Малом Штуруцу*, ЗРHM XVIII, Чачак 1988, 13 - 35.

10. М. Стојић, *Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри*, ЗРHM XXX, Чачак 2000, 15 - 21.

11. М. Икодиновић, Babinjak, *Donja Kravarica - praistorijske humke*, Arheološki pregled 14, Beograd 1972, 46 - 47; Ј. Никитовић, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима*, ЗРHM XXVI, Чачак 1996, 25 - 31; Иста, *Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару*, ЗРHM XXI, Чачак 1999, 5 - 24; М. Букних, *Јанчићи - Равнине, праисторијска хумка*, Старинар XI, Београд 1961, 237; М. Стојић, op. cit. ЗРHM XXX, 15 - 21.

во, кабларски венац и котлина Западне Мораве. Посебна концентрација ових хумки у Драгачеву је позната у литератури под именом Марковица – Негришпори. У периоду 1956 – 1989, на подручју Драгачева и кабларског венца, систематским ископавањима је истражено 26 хумки у оквиру 12 некропола. Само су две некрополе у потпуности истражене: Ивково брдо у Крстацу и Бабињак у Доњој Краварици. Друга зона праисторијских хумки планинског подручја се може пратити кабларским венцем од села Рожаца преко Јанчића, Горње Добриње, Гојне Горе и даље према пожешком крају. На Каблару, у селу Јанчићима, се истраживало у више кампања на локалитетима Велико поље, Дубац и Равнине. Насеобински материјал из периода бронзаног доба је до сада евидентиран на два локалитета: Слатина у Горњој Горевници и Соколица у Остри.

Налази из прелазног периода бронзаног у гвоздено доба заступљени су само у атару планинских села Остре и Вујетинаца.¹² Овом периоду припада и једна случајно пронађена остава бронзаних гривни из села Горњи Бранетићи¹³ на територији општине Горњи Милановац.

Некрополе халштатског периода су формиране у котлини Западне Мораве.¹⁴ Седамдесетих година, у току три кампање су ископане хумке на локалитету Гушевац у Мрчајевцима. У оквиру пројекта „Сахрањивање под хумкама у чачанском крају” истраживања су вршена на локалитетима Аде у Пријевору и Лугови – Бент у Мојсињу. У Мојсињу је истражено пет хумки у времену од 1997. до 2000. године. Ово налазиште је значајно по гробовима раног гвозденог доба (хоризонт калакача). Од изузетног значаја је откриће некрополе у Атеници. Истражене су две кнежевске хумке датоване у VI – V век пре н.е.. Ове хумке се издвајају својом монументалношћу, гробним и ритуалним објектима,

12. Л. Никитовић, *Праисторијски локалитети Велика Бањина у Вујетинцима код Чачка*, ЗРМ XX, Чачак 1990, 47 - 54; М. Стојић, *op. cit.* ЗРМ XXX, 15 - 21.

13. Л. Никитовић, *Два бронзаних гривни из Горњих Бранетића*, ЗРМ XXII/XXIII, Чачак 1992/1993, 23 - 26.

14. Иста, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, ЗРМ XXVII, Чачак 1997, 5 - 24; М. Стојић, *Локалитети Гушевац у Мрчајевцима*, ЗРМ XXVII, Чачак 1997, 27 - 36; М. Стојић - Л. Никитовић, *Ada in Prijedor bei Čačak*, *Starinar XLVII*, Beograd 1996, 205 - 212; Л. Никитовић, *Праисторијска хумка на локалитету Аде у селу Пријевору*, ЗРМ XXX, Чачак 2000, 5 - 14; Л. Никитовић, Р. Васић, М. Стојић, *The mound necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje - excavations in 1997*, *Starinar XLVIII*, Beograd 1997, 123 - 132; Л. Никитовић, *Ископавања на локалитету Лугови - Бент у Мојсињу за 1998. годину*, ЗРМ XXVIII, Чачак 1998, 11 - 13; Р. Васић, *Фибуле из Мојсиња*, ЗРМ XXVIII, Чачак 1998, 15- 19; М. Буквић, *Илирске хумке у Ајеници*, каталог изложбе, Чачак 1960.; М. Буквић, Б. Јовановић, *Illyrian Princely Tombs in Western Serbia. Archeology*, Vol. 19, No. 1, 1966, 43 - 51; М. Буквић, Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Ајеници*, Чачак 1966; Исти, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, *Arch. Jugosl.*, VI, Beograd 1966, 1 - 25; Р. Васић, *Прилози проучавању Ајенице*, ЗРМ XVI, Чачак 1986, 5 - 21.

као и богатим и разноврсним прилозима стране производње. Значај открића хумки у Атеници превазилази локалне оквире, а материјал заузима једно од најважнијих места на сталној археолошкој поставци у Народном музеју у Чачку.

Насеља старијег гвозденог доба су углавном градинског типа.¹⁵ На територији општина Чачак, Горњи Милановац и Лучани сондажно су истражене четири градине: Соколица у Остри, Градина на Јелици, Градина у Вучковици и Јеринин град у

Горњој Црнући које су, између осталог, садржавале керамички материјал типа басараби. Евидентирана су и два насеља равничарског типа у долини Западне Мораве, али до сада нису истраживана.

Највише података о античком периоду је добијено захваљујући пројекту „Истраживање античких градова на подручју региона Краљево”. Рекогносцирањима и ископавањима око Чачка регистровано је 11 античких локалитета, од којих су неки систематски, а неки сондажно испитани.¹⁶ Заштитним ископавањима црквене порте у Чачку, дворишта Народног музеја у Чачку, као и грађевинским радовима на ширем подручју града, откривено је више архитектонских целина, тако да се може претпоставити да је у IV веку овде постојало значајније насеље. У центру Чачка су откривене римске терме из III – IV века. Истраживања су имала заштитни карактер, јер је локалитет био угрожен грађевинским радовима. Након обављених ископавања, терме су конзервирани и презентоване јавности. У чачанском насељу Бељина су ископане римске терме из III – IV века за које се претпоставља да су припадале једној вили. Око 300 метара источно од ових терми, у порти цркве Успенија Пресвете Богородице, током прошле године се отпочело са истраживањима још једног античког објекта. У долини Западне Мораве и њених притока, као и на побрђу откривени су остаци вила рустика, од којих су истражене виле на локалитетима: Питомине у Пријевору, Палучке у Дучаловићима, Дубље у Горњој Горевници.

У оквиру пројекта „Средњовековни градови на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац”, истражено је седам лока-

15. Л. Никићковић, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, ЗРHM XXVII, Чачак 1997, 5 - 24; Б. Анђелковић, *Палеонтолошки налази са локалитета Јелица - Градина*, ЗРHM XVIII, Чачак 1988, 81 - 85; М. Стојић, *op. cit.*, ЗРHM XXX, 15 - 21.

16. О. Вукадин, *Археолошка ископавања црквене порте у Чачку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 99 - 104; М. Васић, *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 9 - 16; Р. Станић, *Делатности Завода за заштитну споменика културе из Краљева од 1965. до 1975. године*, Рашка бањина 1, Краљево 1975, 33; Детаљније о конзерваторским радовима види: Р. Прокић, *Римске терме у Чачку*, Рашка бањина 1, Краљево 1975, 167-178; М. Васић, *Римске терме у Бељини*, ЗРHM XIII, Чачак 1983, 5 - 18.

литета градинског типа: Градина на Јелици, Јеринин град у Горњој Црнући, Соколица у Остри, Стојковића градина у Вичи, Градина у Вучковици, Град у Лису и Тријеска код Горњег Милановца.¹⁷ Време њихове изградње се може довести у везу са тзв. обновом лимеса у време византијског цара Јустинијана (VI век). Један од најважнијих раносредњовековних локалитета код нас је Градина на Јелици, за коју се сматра да је била већи црквени центар и настањена великим бројем становника. Ископавања су започета 1984. године под руководством Михаила Милинковића и уз мање прекиде обављају се до данас. Истражен је само мањи део утврђења у оквиру којег су евидентирани остаци бедема, кула, капија, пет базилика, резиденцијалних грађевина, скулптура, фресака... Уз археолошка истраживања Градине на Јелици врше се и конзерваторски радови. Археолошки радови на Градини у Лису настављени су од 2000. године.

Локалитети са средњовековним насеобинским материјалом на нашој територији су малобројни. Значајан је локалитет Кулина у Рошцима на коме је нађено доста материјала из X – XI века.¹⁸ Локалитет је смештен на тешко приступачном терену у Овчарско-кабларској клисури и само је делимично истражен. Вероватно се ради о утврђеном насељу.

У склопу систематских истраживања простора око чачанске цркве откривен је и малобројни материјал из X – XV века. Досадашњим радовима још увек није утврђено време настанка цркве.

Рекогносцирањима на територији коју обухвата Народни музеј у Чачку, регистрована су места која носе називе „Грчко“, „Мађарско“ или „Јидовско“ гробље. Овде се ради о некрополама чија се старост може сместити у период средњег века, а била су у употреби све до по-

17. М. Милинковић, *Градина на Јелици*, ЗРМ XVI, Чачак 1986, 47 - 60; Исти, *Археолошка истраживања Градине на Јелици 1987. и 1988. године*, ЗРМ XVII, Чачак 1987, 61 - 80; Исти, *Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1989. и 1994. године*, ЗРМ XXIV, Чачак 1994, 49 - 59; Исти, *Die Gradina auf dem Jelica - Gebirge und die Frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westernserbien*, Antiquite Tardive 3, Paris 1995, 227 - 247; Е. Гавриловић, *Налази сџакла са Градине на Јелици*, ЗРМ XVIII, Чачак 1988., 87 - 102; М. Милинковић - Н. Лудајић - С. Поповић, *Резултати истраживања вицеслојног налазишта на локалитету Јеринин град - Горња Црнућа код Горњег Милановца*, ЗРМ XVI, Чачак 1986, 81 - 93; О. Марковић-М. Петрашиновић - В. Михајловић, *Резултати сондажних истраживања локалитета Стојковића градина у Вичи*, ЗРМ XVI, Чачак 1986, 67 - 73; М. Петрашиновић - Н. Лудајић, *Сондажна истраживања вицеслојне градине у Вучковици код Гуче*, ЗРМ XVI, Чачак 1986, 75 - 80; М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Лицикој Ђави код Гуче*, ЗРМ XVI, Чачак 1986, 61 - 66; Исти, *Средњовековно утврђење на Тријески код Горњег Милановца*, ЗРМ XVIII, Чачак 1988, 131 - 136.

18. О Вукадин, *Археолошка истраживања на локалитету Кулине под Кабларом*, Рапска бањина 2, Краљево 1980, 167 - 174; О. Марковић, *Керамика X и XI века са локалитета „Кулине“ у Рошцима*, ЗРМ XXI/XXIII, Чачак 1992/1993, 27 - 32.

четка XIX века. Приликом истраживања праисторијске хумке на локалитету Гушевац у Мрчајевцима откривена је средњовековна некропола на редове укопана у хумке са старијим и млађим хоризонтом сахрањивања.¹⁹ Римске терме у центру Чачка су такође послужиле за сахрањивање у средњем веку.²⁰

Од већег броја забележених топонима „Црквина”, на само неколико су пронађени архитектонски остаци – у селима Доња и Горња Горевница, Атеница, Трнава, Виљуша, Котража и Горачићи.²¹ Систематски су истражене, заједно са деловима некропола, црквине у Виљуши, Горњој Горевници и Трнави. У оба случаја ради се о мањим, једнобродним црквама са остацима живописа, изграђеним у предтурско време. У селу Трнава је, поред црквеног објекта, нађена и јама са насеобинским материјалом из XIV – XV века.

Планина Рудник је истраживана у оквиру вишегодишњег пројекта „Истраживање рударства на Руднику у праисторији, антици и средњем веку”. Сондажно и систематски је истражено више средњовековних локалитета: Миса, Градови, Острвица, Тријеска, Горња Црнућа.²² Испитана су и рударска окна на Малом Штурцу.²³ У атару села Мајдан²⁴ откривене су и истражене четири средњовјековне цркве које се датирају у XIV – XV век.

Катарина Дмитривић

19. Д. Радичевић, *Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима*, ЗРHM XXX, Чачак 2000, 61 - 109.

20. Исто, *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку*, ЗРHM XXXI, Чачак 2002, у штампани.

21. О. Марковић, *Остаци средњовековних сакалних објеката у чачанском крају*, ЗРHM XXV, Чачак 1995, 33 - 43; Исто, *Средњовековна црква у Горњој Горевници*, Гласник Српског археолошког друштва 6, Београд 1990, 150 - 153; Исто, *Остаци средњовековне цркве у Трнави*, ЗРHM XXI, Чачак 1991, 37 - 47; О. Вукадин - Д. Минић, *Црквина у селу Виљуши код Чачка*, Рашка бањина 2, Краљево 1980, 303 - 304.

22. Д. Минић, *Цамија Миса у Руднику*, Рашка бањина 3, 227 - 235; М. Милинковић, *Средњовековно ујврђење на Тријески код Горњег Милановца*, ЗРHM XVIII, Чачак 1988, 131 - 136; М. Милинковић - Н. Лудајић - С. Поповић, *Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град - Горња Црнућа код Горњег Милановца*, ЗРHM XVI, Чачак 1986, 81 - 93.

23. Д. Мркобрад - Д. Богосављевић, *Истраживања средњовековног рударства и металургије на Руднику*, ЗРHM XVIII, Чачак 1988, 37 - 56.

24. Д. Мадас, *Резултати сондажних археолошких истраживања средњовековних локалитета у селу Мајдан на Руднику*, Рашка бањина 3, Краљево 1988, 205 - 219.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Прича о постању одељења за историју почиње активностима на прикупљању музејских предмета о савременим историјским збивањима и бригом о деценијским и полудеценијским јубилејима Другог светског рата. Према „Правилнику о раду и организацији Народног музеја” ови послови су спадали у делокруг историјског НОБ одељења. Сав остали музејски материјал, од неолита до новог века, поверен је археолошко-историјском одељењу, које је имало и етнографску збирку. И док са доласком првог археолога бригу о најстаријој прошлости преузима школован кустос, историјска грађа ће га још дуго чекати, без обзира што је приликом оснивања истакнута намера проучавања прошлости чачанског краја, као циљ с којим се установа формира.

Далека традиција да се у господар Јовановом конаку некада чувао један топ и његова застава, продужена је прикупљањем оружја чланова ове владарске породице. Категорији даровног оружја припадале су две кубуре Танасија Симића и сабља Трифуна Новаковића, добијени од кнеза Милоша Обреновића. Узбуђење с којим су овакве реликвије примане учинило је да је дуго остало неразјашњено да ли је једна сабља из конака у Брусници припадала Милану или Јовану Обреновићу. У значајне аквизиције овог периода спада и устаничко оружје Рисима Рисимића из Зеока и Лазара Стоврага из Бањице. Један век касније вођеним ратовима припадале су сабља, коју је као генерал Степа Степановић у марту 1913. примио од Шукри-паше приликом предаје Једрена као и изузетни примерак сабље са гравираним сечивом, затечен са осталом опремом поред погинулог мајора Михаила Гавровића код Сурчина 1914. године. Неупоредиво бројнији материјал (573 предмета у време оснивања) имало је историјско НОБ одељење, али се он састојао углавном од фотографија и архивске грађе, док су се оружје и реалије спорадично појављивали. Када је после отварања прве музејске поставке престала хонорарна служба професору Драгомиру Поповићу, који је у четири свеске педантно пописао све музејске предмете, бригу о целокупној историјској грађи преузели су археолози и етнолог. Оригинални предмети из Другог светског рата, карте и неколико копија, пописани су у посебној инвентарској књизи, која се завршавала редним бројем 93. Старијем историјском материјалу није признато основно својство, па су декорације и оружје укључени у етнографско одељење. Нејасна концепција развоја одељења за историју огледа се у уступању збирке докумената, штампе и ретких књига Историјском архиву у Чач-

ку. Када на изложбама више није било интересантно ни учесницима догађаја да пролазе испред својих ликова, било је јасно да је историчар неопходан за даљи развој музеја, али музејски савет проценио је да би било најбоље да се за те послове прими историчар уметности и води још неке збирке. Тек 1966. одељење за историју је у личности Миодрага Лазаревића (Чачак 1931– Чачак 1996) добило првог кустоса. Пет година проведених у музеју обележио је учешћем у покретању „Зборника радова Народног музеја”, изузетним смислом за педагошки рад и истраживањем грађе за период између два светска рата у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву.

Прекретницу у развоју одељења за историју представља долазак историчара Теодосија Вукосављевића (Љубић 1931 – Чачак 1996) за кустоса 1972. године. Полет у раду на прикупљању музејских предмета из првих година по оснивању био је заборављен, тако да се морало кренути испочетка. Напоредо са теренским радом, отпочело је инвентарисање и реинвентарисање целокупног материјала, али тако да се после десетак година показало неопходним спајање три инвентарске целине (чачански крај до 1918, збирка фотографија, раднички покрет и НОБ) и уписивање у један регистар културних добара. У раду на прикупљању предмета дуго се задржала пракса рада са по неким повереником на терену, јер се само преко њих стизало до одсељених Чачана и драгоцених предмета. Новим аквизицијама формиране су изузетно вредне целине, које покривају историју Десетог пешадијског пука у ратовима 1912–1918. и Друге пролетерске бригаде 1942–1945. Понекад је усклађивање искрених настојања одељења за попуну збирки и оданости власника предмета породичној традицији трајало годинама. Када завичајне симпатије нису биле довољне да предмет врате у Чачак, скромне могућности за откуп претварале су историчара у сведока нестанка сопственог открића. Ипак, непосредни резултати били су видљиви већ у сталној поставци из 1974, у чијем дводелном концепту је и даље једна половина простора припадала радничком покрету и НОБ-у. Физички одвојене целине, приземље и спрат, раздвајао је и методолошки приступ обликовању експозиције, па је савремена историја била сива због фотографија и мање привлачна публици и поред допуна и измена, како би се ускладио сликовни, документарни и тродимензионални материјал. Великих успеха у иновирању ове целине није било и из разлога што је други део скромног фонда био изложен у „Музеју револуционарне омладине чачанског краја”.

Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века није била напуштена пракса приређивања изложби поводом историјских јубилеја, али оне уместо пригодних постају студијске. Сем Чачка, најчешће су гостовале само у суседним варошима Гучи, Ивањици и Горњем Милановцу. Изузетак је изложба „Пуковник Драгутин Гавриловић”, која је после гостовања у Народном музеју у Крушевцу (1990), на позив Музеја града Београда била постављена у дворани уједињења Крсмановићеве куће на Теразијама (1991). Нажалост, сасвим ретко штампани су каталози да би их сачували од пролазности и заборављавања. Резултат ове и низа изложби са темама из ратне историје сабрани су у уједначену причу о чачанском крају у устанцима и ратовима XIX и XX века у сталној поставци 1996. Спрат господар Јовановог конака и даље је физичка и тематска целина и због околности да смо ненавикнути на музеолошко промишљање друштвене историје. Пред нашим очима је још увек романтичарски сан о старом Чачку, без много познавања грађанског друштва, које је оставило врло дубоке трагове у његовој прошлости. озбиљан помак у овом правцу била је изложба „Општина Чачак и њени председници 1918-1941”, после чега је уследио низ студија и чланака о граду уочи Другог светског рата.

Одељење за историју чува грађу од XIV до XX века. Има око 5000 предмета. Најбројније су збирке фотографија, декорација, оружја и војне опреме, униформи, књига и некњижног материјала, архивске грађе, савремених повеља, реалија и др. Битке и јунаци били су главна област интересовања, па се у збиркама налазе предмети кнеза Милоша Обреновића, господара Јована Обреновића, принца Ђорђа Карађорђевића, војводе Степе Спепановића, војводе Петра Бојовића, генерала Косте Протића, пуковника Драгутина Гавриловића и др. Темама друштвене историје припада заоставштина свештеничке породице Поповић из Лежевице, коју чини библиотека, уметнички предмети, архивска грађа и фотографије. Изузетно откриће представља 250 старих и ретких књига из периода између 1519 и 1867. године, што потпуно мења слику културног живота српске вароши XIX века.

Посебну целину чини нумизматичка збирка. Састоји се од античких и средњовековних остава, случајних налаза и савременог новца. Одмах по оснивању музеја откупљена је остава римског новца из II-III века, пронађена у селу Горачићима (109 комада), и део оставе српског средњовековног новца (15 комада) и накита из XIV века из Коштунића. Налаз византијског чанкастог новца из друге половине XII и почетка XIII века (126 комада) потиче из Заблаћа. Појединачним комадима

најзаступљенији је новац Србије, Црне Горе и Југославије XIX и XX века.

Систематски рад на обради збирки и припремању изложби одвијао се и кроз истраживачки рад у архивима и библиотекама, тако да је прикупљен велики фонд помоћног музејског материјала. Неке музеолошке теме обрађене су као каталог изложбе, студија или чланак и књига на исту тему. Кустоси одељења за историју су своје прилоге најчешће објављивали у „Зборнику радова Народног музеја” и редовно учествовали у раду његове редакције. Поред тога сарађивали су у најугледнијим часописима: „Balcanica”, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор”, „Историјски часопис”, „Istorija XX veka”, „Vojnoistorijski glasnik”, „Годишњак града Београда”, „Годишњак за друштвену историју” и др. Учествовали су на великом броју научних скупова са врло садржајним рефератима.

Одељење за историју организовало је неколико научних скупова, ослањајући се пре свега на резултате рада на истраживању тема из локалне историје. Осам векова чачанске цркве окупило је кустосе одељења за археологију, историју и историју уметности око велике изложбе „Богородичина црква на Морави”. Археолошка грађа са овог локалитета, ризница, сликовни и писани извори били су део експозиције и предмет разматрања на научном скупу „Богородица Градачка у историји српског народа” (1992), на коме је прочитан велики број вредних прилога за историју Чачка. Поводом стодвадесетогодишњице ратова за ослобођење и независност о резултатима својих истраживања говорили су два дана у Чачку и Ивањици најугледнији историчари на тему „Ибарска војска у српско-турским ратовима 1876-1878. године” (1996). Три мања скупа била су посвећена Хаџи-Продановој буни (1989), Гораичићкој буни (1993) и улози Ранка Тајсића у политичком животу Србије (1993). Ипак великих истраживачких подухвата није било иако се размишљало о једном биографском лексикону знаменитих Чачана XIX и XX века и историји Чачка.

У развоју одељења за историју учествовале су три генерације кустоса. Неуморно су радили на прикупљању предмета, формирању збирки, изради музеолошке документације, припреми изложби и били истрајни у својим истраживачким интересовањима. Историчар Радивоје Бојовић дошао је у одељење 1981. Утемељио је низ збирки везаних за друштвену и ратну историју и великим аквизицијама обезбедио им вр-

1. Архив Народног музеја, Чачак, 1952-2002; Р. Бојовић, *Народни музеј Чачак*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, стр. 238-239.

ло угледно место у музејским фондовима Србије. На студијском боравку у Руској академији наука био је 1988. Бави се историјом Србије и руско-српским везама у XIX веку. Истраживао је у архивима и библиотекама у Москви, Кијеву, Харкову, Загребу, Београду и др. Заједно са њим у музеју је провео кратко време Слободан Невољица, кустос-историчар, иза кога је остао велики фонд предмета омладинских радних акција. Проучавање савремене историје наставио је историчар Милош Тимотијевић 1997. Истраживачким активностима на темама Другог светског рата синхронизовао је рад са Историјским архивом кроз заједничку реализацију монографије „Затамњена прошлост” посвећене равногорском покрету чачанског краја. Његово бављење историјом Југославије није оставило неуоченом ниједну од друштвених појава и потреса последњих деценија у збиркама које настају.

Радивоје Бојовић

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Први „Правилник о раду и организацији Народног музеја” није предвидео постојање одељења за историју уметности. Ипак, у археолошко-историјској грађи одмах по оснивању појављују се први уметнички предмети. Откупљена су два портрета Милоша Обреновића рађена по оригиналима Уроша Кнежевића (заоставштина породице Обрадовић из Чачка) и Павела Ђурковића (из конака Симе Милосављевића Паштрмца у Крагујевцу).

Број уметничких слика се 1956. године увећао на 39, захваљујући откупу са изложби. Већ тада се размишљало о отварању „Музеја Надежде Петровић”. Музеј је 1961. године издвојио из своје збирке дела савременог сликарства за оснивање Уметничке галерије.¹

Формирање уметничког одељења текло је поступно, упоредо са оснивањем Народног музеја. Сlike, скулптуре, иконе и предмети примењене уметности добављени су од појединаца, разних установа и других дародаваца, најчешће откупом или поклоном.

Посебан подстицај попуњавању уметничких збирки представљао је долазак првог историчара уметности у Музеј, Милована Вуловића. Дужност кустоса преузео је 1961. године. Г-дин Вуловић је имао значајну улогу у оснивању и раду овог одељења. Убрзо је постао директор и на том месту остаје све до 1996. када одлази у пензију.

1. Архив Народног музеја, Чачак, 1952-2002.

Од 1964. године у Музеју ради Душанка Ранковић-Вучићевић, историчар уметности (1932–1977), која проучава средњовековну материјалну културу. Њена истраживања, изведена самостално или у сарадњи са другим колегама Музеја или институција, дала су смернице развоја одељења. Тада је започело систематско прикупљање експоната ликовне и примењене уметности.

До формирања завода за заштиту споменика културе у Краљеву 1965, одељење за средњовековну материјалну културу и уметност, како се у почетку звало, бавило се заштитом културно-историјских споменика. Међу веће подухвате убрајају се превентивни заштитни радови на манастиру Вујну и цркви Св. Николе у Жежевици, затим на реконструкцији куће одаклије у Чачку и конаку Јована Обреновића, конзервацији фресака у манастиру Никоље и конзервацији фресака и архитектуре у манастиру Благовештење.

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву снимљене су основе, пресеци, изгледи фасада са детаљним уцртавањем прозора, врата, балкона и орнаменталних украса на најзначајнијим објектима.

Од 1978. године у Музеј се запошљава Ангелина Фолгић-Корјак, историчар уметности, која истражује уметност XVIII и XIX века на овој територији. Већ 1985. прелази у Музеј примењене уметности у Београду. Њен рад наставља и употпуњује историчар уметности Делфина Рајић.

Основни задатак овог одељења је евидентирање, обрада и проучавање уметности XVIII и XIX века на нашем подручју путем систематских рекогносцирања, стручне обраде материјала, сређивања документације, заштите, оснивања збирки, као и публикавања добијених резултата.

Осим самосталних истраживања, уметничко одељење је сарађивало и на научно-истраживачким пројектима. Почетком осамдесетих година, у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе СР Србије, организован је пројекат „Историјско уметничко истраживање ликовног стваралаштва XIX века на територији општина Чачак, Горњи Милановац и Лучани”. Прикупљени су подаци о ауторима и делима сликарства, скулптуре и архитектуре, ради хронолошке систематизације, атрибуције и процене уметничких вредности ових мало познатих дела ликовног стваралаштва XIX века у овом делу Србије.

Резултати истраживања наших историчара уметности углавном су публиковани у Зборнику радова Народног музеја у Чачку. Такође су

објављивани и у другим стручним часописима: Зборнику за ликовне уметности Матице српске и Зборнику радова Народног музеја у Београду.

У оквиру истраживачког рада уметничког одељења посебна пажња посвећује се прибављању музејског материјала, предмета, фотографија и архивалија који треба да, кроз поједине изложбе и поставку, допринесе даљем проучавању културно-историјске прошлости чачанског краја. Прибављена културна добра, музеолошки стручно обрађена и заштићена, презентирају се јавности преко повремених тематских изложби, стручних радова, публикација и на друге начине.

Фонд музејског материјала уметничког одељења послужио је бројним корисницима за писање научних и стручних радова, а коришћење и на тематским изложбама других музеја, за илустрацију новинских чланака и за друге сличне потребе.

Уметничко одељење има одсек ликовних уметности (збирке: иконе, грађанско сликарство, вајарска дела, цртежи, графика) и одсек примењених уметности (збирке: стакло, порцелан, уметнички обрађен метал, намештај, тканина). Изузетна је по свом значају и броју збирка од око двадесетак икона насталих у распону од XVII до друге половине XIX века. Прикупљене су без јасне концепције, тако да ова целина делује разнородно. Већи део чине иконе зографског периода српског сликарства, тј. триптиси или делови триптиха XVIII и XIX века. По сликарском поступку, иконографским решењима и избору тема, заједничка одлика свх је да су рађене у духу традиције касновизантијског сликарства. Триптихе, мале кућен преносне олтаре, карактеришу сведене форме, редукована скала боја, јак графицизам и мала сликарска знања. Група руских икона, занатски је изузетно коректно урађена. Квалитетом израде издваја се веома декоративно урађена икона Св. Николе. Другу групу чине иконе домаћих иконописаца, различитог уметничког квалитета. Јанко Михаиловић Молер, његов син Сретен Протић, Живо Павловић, молер пожаревачки, неуморни и плодни иконописци XIX века представљени су са више дела. Ова збирка не поседује примерке старије од XVII века, јер су због трошног материјала најстарије иконе које су морале постојати у околним манастирима и црквама нестале у многим пожарима и похарама.

Од предмета који припадају уметничком одељењу, а налазе се на сталној музејској поставци, изузетан значај има икона Апостоли (део деизисног чина) донет из цркве у Миоковцима која представља значајан примерак иконописа прве половине XVII века. Рукописно јеванђе-

ље на пергаменту из цркве у Жежевици, ретка је сачувана књига из XIV века на овој територији. У Музеју се налазе значајни примерци графике из XVII и XVIII века, дуборезна матрица са ликовима светитеља и Богородице из друге половине XVIII века, затим плаштанице-антиминси: патријарха Арсенија Чарнојевића из 1692, Арсенија IV Јовановића Шакабенте из 1743. и Синесија Живановића из 1756. године.

Међу ретким радовима портретске уметности налази се и портрет владике Никифора Максимовића из 1846. године, рад Живка Павловића. Ту су и портрети Стајке и Обрада Лазовића, кафеџије из Чачка, дела Стевана Никшића Лале. Портрети Лазовића ретки су сачувани радови профаног сликарства друге половине XIX века на овом терену.

Фонд уметничких слика чине две целине. Првој припадају дела истакнутих уметника: Павела Ђурковића, Уроша Кнежевића, Живорада Настасијевића, Бранка Шотре. Другу, знатно већу целину чине дела сликара који су живели и стварали у Чачку и чачанском крају као што су: Никола Зега, Живан Вулић, Светислав Жорић, Драган Ђирковић. Они су стварали интелектуалну климу и публику за одблеске нових уметничких искустава која су се рађала у Европи и стизала до наших крајева. Посебно теба истаћи и скулптуре „Наука и уметност”, „Сава”, „Карађорђе”, дела Ђорђа Јовановића, познатог српског академски образованог вајара.

На сталној поставци Народног музеја налази се и део ризнице цркве Вазнесења Христовог у Чачку, који је посебно значајан за историју града. Предмети хришћанског култа представљени су као целина, па су се отуда једно уз друго нашле иконе, црквени сасуди и утвари, богослужбене књиге.

Самостално, или у сарадњи са другим музејима, организован је велики број изложби путем којих се шира јавност упознаје са културном историјом чачанског краја. Сарадњом са другим музејима, дат је допринос бољем упознавању културно-историјског блага нашег народа. Тако се 1983. године започело са презентацијом развоја српског сликарства XIX века кроз уметничке правце у сарадњи са Народним музејом у Београду.

Богатство музејских фондова приказује се и преко повремених тематских изложби, од којих су најзначајније: „Чачак и Чачани у делима ликовне уметности”, реализована 1990, а исте године и „Ризнице овчарско-кабларских манастира”. У сарадњи са колегама из других одељења Музеја у Чачку, организована је изложба „Богородичина црква на Морави”, 1992. године. „Црква Св. Николе у Жежевици”, реализована је

1994. „Архитектонско наслеђе Чачка”, 1997, а „Иконе чачанског краја XVI–XIX век”, 2001. године.

Од 1983. до 2002. године реализовано је 19 дечјих мајских ликовних салона. Ова манифестација сваког маја представља најуспешније радове настале у току године у школама са територије општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац. Концепција салона као изложбе дечјег стваралаштва у области ликовне и примењене уметности била је да покаже достигнућа практичне ликовне педагогије и буде стимуланс странијем и студиознијем раду на изналажењу нових средстава и метода за учвршћење и богаћење ликовно-педагошке праксе.

Снимљена су и два научно-документарна филма о манастиру Никољу и овчарско-кабларским манастирима. Архитектонска вредност ових здања, значајна живописна заоставштина, а нарочито преписивачка активност монаха, која је била једна од ретких културно-просветних делатности тога доба, говоре о њиховом значају. За сценарио филма, поред истраживања аутора, коришћени су бројни радови објављени у научним часописима и периодици.

Делфина Рајић

ЕТНОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

Још од формирања Народног музеја 1952.г. значајно место и незамењиву улогу имало је и одељење за етнологију. Прикупљање предмета везаних за народну културу и народни живот жеља је многих Чачана још много година пре званичног отварања музеја. Након отварања музеја етнолошки предмети су почели стизати великом брзином. Прве предмете у улазну књигу увео је Драгомир Поповић, а први етнолог у музеју био је Слободан Санадер. Предмети су стизали у музеј делом откупом а делом поклоном, како у самом музеју тако и на терену.

Највећи број предмета у музеј је доспео раних седамдесетих година. Тада је музеј повео једну јако значајну акцију, коју су проpratили тадашњи локални медији, да поштоваоци старина, традиције, лепог народног живота, поклоне музеју или пак понуде на откуп, све предмете које поседују, а који ће својим изгледом, орнаментиком и функцијом моћи посведочити о давно прохујалим временима.

Знајући да је етнологија наука о култури народа, о њеној традицији, прошлости, садашњости, па и будућности, као и њиховој свеукупној симболици, свима је јасно колику улогу и општи социјални, друштвени

и духовни значај има, како на свим, тако и на овим нашим, чачанским, односно моравичким просторима. Етнологија је свуда присутна, прати људску цивилизацију, од најранијих почетака па до дана данашњег, као и будућих времена које донекле можемо предвидети или претпоставити. Од самог рођења етнологија улази у душу човека, везује га за његове праисторијске корене и сеже у будућност човечанства.

Етнолошко одељење је још у најранијим годинама формирања музеја успоставило чврсту, веома богату и корисну сарадњу, са својом матичном установом, са Етнографским музејем у Београду. Та сарадња је већ у априлу 1958. године учвршћена првом заједничком изложбом: „Наш народни накит”. Сарадња између ова два музеја је текла у континуитету све до дана данашњег.

Доласком у музеј етнолога Невенке Бојовић, етнолошко одељење добија стручну, научну и крајње професионалну конотацију. Уследило је детаљно сређивање збирки, стручна обрада сваког затеченог предмета у музеју, неопходна заштита и конзервација предмета, рекогносцирање чачанског, горњомилановачког, драгачевског и ивањичког краја, даноноћно прикупљање нових предмета и њихово спашавање од пропадања и заорава.

Тако су из године у годину збирке постајале све богатије, разноврсније и свеобухватније, а подаци забележени на терену, непроцењиво богатство и вредни документи угледали научну и стручну светлост у бројним етнолошким насловима, како у Зборнику радова Народног музеја у Чачку, тако у бројним другим стручним часописима.

Од септембра 1977. године, изложбом: „Народни вез из збирке музеја”, почиње дуги низ стручних етнолошких изложби етнолога Невенке Бојовић. Тај низ настављен је 1978. г. изложбом: „Народна орнаментика дрвета”, па даље преко бројних изложби: „Вез на народној ношњи”, 1980. г., „Етнографска поставка у Кушића хану у Ивањици”, 1981. г., „Ткање, плетење и вез”, 1981. г. „Стари занати у Чачку”, 1982. г., „Етнографска поставка Тадића куће у Доњем Дупцу”, 1985. г., „Стари ивањички занати”, 1985. г., „Градска ношња у Чачку током деветнаестог и почетком двадесетог века”, 1986. г., „Дечје забаве у Чачку”, 1988. г., „Етнографско наслеђе региона Краљево”, у сарадњи са музејем у Краљеву и Крушевцу и Домом културе у Врњачкој Бањи, 1989. г., „Билимарство западног Поморавља”, 1991. г., преко сталних етнолошких поставки „Градска кућа”, 1992. г., „Конак Сретена Чолића”, 1994. г., као и изложба „Орнаментика надгробних споменика”, 1995. г.

Етнолошко одељење је у току свога рада реализовало и изложбе: „Стара драгачевска свадба” 1992. г., „Чарапе и назувице”, 1996. г., „Крст у народној орнаментици”, 2000. г. као и изложбу: „Вода у народној традицији”, 2001. г., аутора Снежане Шапоњић-Ашанин. Изложбе: „Орнаментика на надгробним споменицима”, и „Чарапе и назувице” су представљене и београдској публици у галерији Етнографског музеја.

Веома богат и крајње стручан рад Етнолошког одељења добија на значају, стручности, професионалности, озбиљности и његовим учешћем у већем броју научних пројеката. Поменућу: „Прикупљање грађе за етнолошки атлас Југославије”, из 1960. г. Исте године од 14 до 16. априла, у Чачку је одржано Саветовање о проблемима заштите етнолошких споменика, организовано иницијативом Савезног института за заштиту споменика културе. 1978. г. Етнолошко одељење Народног музеја у Чачку, стручном обрадом исхране и привреде, узима учешће у прикупљању грађе за монографију: „Доње Драгачево” у сарадњи са ЕИ САНУ из Београда. Пројекат „Култура, традиција, етнографско наслеђе и народна радиност” у времену од 1982. г. до 1985., г. објединила је кустосе етнологе из Чачка, Краљева и Крушевца. Ова сарадња резултирала је заједничком изложбом: „Ћилимарство Западног Поморавља”, 1991. године.

У сарадњи са Етнографским музејем из Београда, од 1982. г. до 1987. г., успешно је рађено на пројекту: „Етнолошка истраживања општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац”. Од 1997. г. у сарадњи са ЕИ САНУ, започео је рад на научном пројекту: „Етничке и етнолошке одлике становништва Србије-подјеличка села”. Рад на овом пројекту је још увек у току.

Етнолошко одељење је активно радило и на снимању етнолошких филмова. Снимљено је 14 филмова из области како материјалне тако и из области духовне културе. На фестивалу етнолошког филма у Кучеву 1995. године добијене су дипломе за филмове: „Куће са натписима”, „Орнаментика на надгробним споменицима” и „Орнаментика на ускршњим јајима”.

Сви предмети који су доспели у етнолошко одељење Народног музеја, било откупом било поклоном дародаваца, стручно су и детаљно обрађени. Конзерваторски су збринуте и смештене у одговарајуће депое.

Данас етнолошко одељење броји 2100 предмета разврстаних по збиркама и подзбиркама. Предмети су везани за духовну и материјалну културу. Најбројнија је збирка народне ношње у коју спада женска, му-

шка и дечја ношња. Предмети из ове збирке припадају подзбиркама кошуља, појасева, јелека, фермена, ђурдија, зубуна, чарапа и назувица.

Посебно треба истаћи зубун ИБ:Е 657, који је припадао кнегињи Љубици. Израђен је од беле чоје. Шивен је из „скутова”, леђног дела и два клинаста уметка. Оперважен је црним гајтаном и траком од златне жице. Доња ивица је од мрког плиша, таласаста и украшена сребрним гајтаном у два реда. Цео зубун је украшен златном жицом и шљокицама у виду стилизованог вегетабилног орнамента. Горњи леђни део у потпуности је прекривен плавом вуном и украшен извезеним биљним орнаментом, од зелене, розе и жуте вуне и оперважен траком од златне жице. Ручно је шивен и ношен је преко кошуље у свечаним приликама.

Овај експонат од изузетног значаја припадао је кнегињи Љубици. Носила га је у време када је боравила у манастиру Никољу, а то је време устанка. Кнегиња Љубица је свакодневно посећивала породицу Ковачевић у Рошцима, са њима се спријатељила и у знак захвалности за њихово гостопримство поклонила свој зубун. Породица Ковачевић је тада, а из захвалности према кнегињи променила презиме у Љубичић. Овај зубун је у току рекогносцирања терена у Рошцима 1980. године музеју је поклонила породица Љубичић.

Збирка текстилне радиности обухвата подзбирке ћилима и јастука, као и справе и помагала за прераду влакна. Ту је и веома богата подзбирка преслица од којих се посебно истичу две. Преслица из Горње Горевнице је прављена у породици Славољуба Перошевића, око 1890. године. Копљасто-лопатастог је типа. На централном делу преслице, плитким рељефом дата је представа српског војника са пушком, грб Краљевине Србије и три храстова листа. У горњем кружном делу лопатице, око наглашеног врха дршке, урађен је геометријски мотив. Ту је и преслица из 1881. године.

Подзбирка преслица верно сведочи о прошлим временима, о начину живота, рада и привређивања. Преслица јасно показује да је у 19. и првој половини 20. века жена била апсолутни господар текстилне производње. Она је представљала саставни део живота сваке жене. Још су стари путописци запазили да је српска жена била врсна преља и да је свуда носила своју преслицу, успут прела и обављала још неколико послова истовремено. Једноставно, преслица је била статусни симбол жене.

Етнолошко одељење је веома богато најразноврснијим ћилимима. Посебну вредност и значај има пиротски ћилим из 1885. године ИБ:Е

279. Рађен је од вуне, техником клечања. Централна плоча је црвене боје. Около су уткани мотиви „големи ђулови”, а између њих су четири биљне стилизације са наровима и годином 1885. Основу спољне бордуре краси вишебојни геометријски мотив „кантар”. Ткан је из једног дела на вертикалном разбоју у Пироту.

Збирка заната је веома богата и разноврсна. Њу сачињавају опанчарска, обућарско-папуцијска, ковачко-поткивачка и столарска радионица. Наравно, ову збирку умногоме допуњују бројна калфенска и еснафска писма.

Од лана, конопље, памука, или комбинованих материјала, израђени су бројни пешкири који чине богату и истоимену збирку. Најразнобојнији цветни и геометријски орнаменти красе пешкире и верно сведоче о времену и простору њиховог настанка, о вештим рукама, истанчаном укусу и тананим жељама наше српске жене. Пешкир прати човека од самог момента рођења, па све преко крштења, испраћаја у војску, веридбе, свадбе и све до краја, до посмртног ритуала. У току годишњег циклуса, пешкир је увек присутан, неопходан и незамењив.

Велики значај одељења свакако припада веома богатој збирци покућства, као и збирци посуђа. Ту су најразноврснији експонати кућног ентеријера, чији је задатак да омогуће човеку, у датом времену и простору, боље услове живота, рада, стварања и одмора. Из збирке посуђа, веома занимљива, значајна и веома бројна група јесте посуђе израђено од керамике, које верно сведочи о времену и простору свог настајања и употребе.

Посебну, веома интересантну и значајну за нашу градску средину, имају експонати из збирке градска ношња. Од шешира, тепелука, мараме, блуза, либада, сукњи, подсукњи, комбинезона, спаваћица, па све до подвезица, чарапа, палуча, ципела, ташни, сунцобрана и лепеза, ова збирка улази у душе, животе и осећања наших Чачана и Чачанки друге половине 19. и почетка 20. века. Верно осликава услове живота, стилове облачења, материјалне могућности и тихо и неосетно уводи у прошла времена, да у њима уживамо, осећамо или да уздишемо и жалимо.

Из ове групе предмета, по свом значају и лепоти, посебно се истиче фес са пушћулом, односно сребрном кићанком.

Нешто мање су, али веома значајне збирке музичких инструмената, обуће, торби, накита. Ту су и предмети везани за духовну културу, чији је задатак да верно посведоче о бројним обичајима везаним за целокупни годишњи и животни циклус. Ту се посебно истиче богата збир-

ка ускршњих јаја, разни обредни венчићи и божија брада. Све то чини етнолошко одељење богатијим и свеобухватнијим.

Много је вредних експоната распоређених по збиркама, пуно изложби, пројеката, научних скупова, етнолошких филмова, пуно теренског рада и брижљивог прикупљања грађе уткано у ових протеклих 50 година. Попут ћилимских шара и стилизованог цветног орнамента на јастуцима и пешкирима, музеј су красили сви њени до сада приспели експонати. Стручно обрађени, наставиће да живе у нашим музејским депозитима, сталним поставкама и наредним тематским изложбама. А изложби и рада биће још много у периоду који је пред нама, јер је етнологија наука која живи у свима нама, верно нас прати, прилагођава нам се и наш је саставни део.

Од посебног значаја је велики број предмета који припада богатом легату Ленке Гавровић, која је двадесетих година 20. века била учитељица ручног рада у Чачку и која је своје вредне предмете већ педесетих година поклонила Народном музеју у Чачку. То су најлепши примерци градске ношње и текстилног градског покућства. Ленка Гавровић је овим племенитим и значајним гестом музеју подарила све своје ручне радове, који ће верно сведочити о животу, стилу облачења и украшавања.

Резултате свога рада, како у музеју тако и на терену, етнологи су објављивали најпре у Зборнику радова Народног музеја у Чачку, као и у Етнолошким свескама и Гласнику етнолошког друштва Србије у Београду, Нашој прошлости из Краљева и Здравственој култури из Зајечара.

Етнолошко одељење планира да у 2003. години у оквиру реконструкције сталне поставке у конаку Јована Обреновића изложи своје највредније експонате, који ће верно сведочити о животу Чачана из времена 19. и прве половине 20. века.

У нашем музеју раде три етнолога: Невенка Бојовић, тренутно директор музеја, Снежана Шапоњић-Ашанин и Ивана Ћирјаковић.

Снежана Шапоњић-Ашанин

ОДЕЉЕЊЕ ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ

Уметничко дело, зачето у идеалном свету, чим изађе из руку свог творца, почиње да живи свој "земаљски", реални живот у условима који га мењају, нарушавају, оштећују, преправљају, чинећи га готово непрепознатљивим (по Ж. Базену). Систематски, научно, уз помоћ технике (савремене и старе подједнако), а нарочито својим сензибилитетом, конзерватори одстрањују све последице, уништавајућих фактора, неадекватних услова чувања, нестручног руковања, механичких и хемијских оштећења.

Рад на заштити музејског материјала обавља се у конзерваторско-препаратурској радионици Народног музеја. Она се развијала упоредо са развитком Музеја, повећањем броја предмета и потребама да се њихов век трајања продужи. Превентивном заштитом најпре се бавио препаратор Миша Хуђеџ, а од осамдесете године, сликар-конзерватор Катарина Грујовић. До средине осамдесетих Музеј није имао одговарајући простор за рад, као ни адекватну опрему. Почети формирања лабораторије су били скромни, са најнеопходнијом опремом у приземној просторији у неких тридесетак квадрата. Захваљујући сарадњи са Народним музејем из Београда, као матичном установом, извршена је набавка лабораторијског прибора и хемикалија, као и уређаја за конзервацију (бинокуларни микроскоп, сушница, електрични уређај за механичко уклањање корозије, апарат за дестилисање воде...).

Са повећањем збирки повећали су се захтеви за техничким, просторним и кадровским усавршавањем конзерваторске службе. Простор који она сада заузима увећан је одељењем за заштиту текстила и посебним простором за парафинирање у оквиру кога ће се урадити купатила за електролизу, што уз постојећи простор за конзервацију керамике и метала обухвата површину од неких 70 м².

И поред релативно добрих услова, рад на конзервацији неких специфичних материјала као што су стакло, палир, иконе и слике, није могућ због кадровско-техничке неспособљености. Заштита ових предмета врши се у специјализованим лабораторијама већих конзерваторских центара.

У радионицама Народног музеја конзервиран је највећи део изложеног материјала из сталне поставке, као и материјал излаган на тематским изложбама. Поред тога свакодневно се врше различити облици заштитних интервенција (дезинсекција, прање и др.) на новоприспелим предметима, као и на онима који су ускладиштени у депоима.

Упоредо са конзервацијом и рестаурацијом, конзерватори прате стање предмета у збиркама и поставци, односно контролишу промене температуре и влажности које утичу на то стање. Велики проблем за конзерваторе представљала је влага, посебно у приземљу зграде, која је изазвала

појаву плесни на већ конзервираним предметима. Санацијом зграде услови чувања су се делимично побољшали.

У одељењу за конзервацију годишње се конзервира већи број предмета од различитих материјала, али капацитет и опрема не задовољавају повећане потребе за конзервацијом предмета из музејских збирки, чији се фондови свакодневно увећавају.

Лабораторија тренутно запошљава два конзерватора који се баве заштитом текстила, дрвета, керамике, коже, метала и др. у три просторно и технолошки одвојене радионице.

Милица Дрињаковић
Дејан Петровић

** Услед пројекта који је направљен при реализацији 31. Зборника, овај део текста је накнадно одштампан.*

Уредник и чланови редакције извињавају се читаоцима.

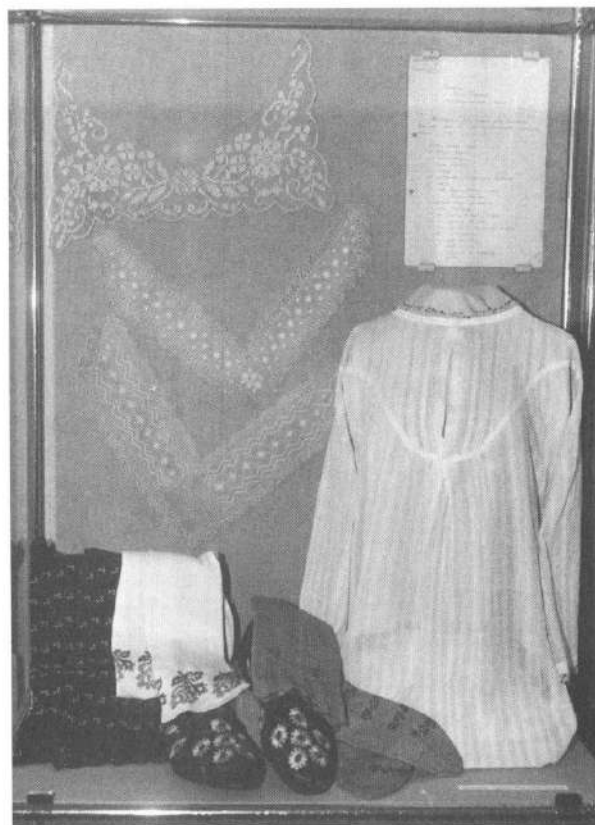
Из збирке археолошког одељења

Из збирке униформи историјског одељења

Из збирке уметничког одељења

Из збирке етнографског одељења

СПИСАК СТАЛНО ЗАПОСЛЕНИХ РАДНИКА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У ЧАЧКУ 1952-2002.

ДИРЕКТОРИ

1. Станко Холечек 1953-1954.
2. Слободан Санадер 1953-1961. (пензионер)
3. Милован Вуловић 1962-1996. (пензионер)
4. Невенка Бојовић, 1997-

АРХЕОЛОЗИ

1. Милена Ђукнић -Икадиновић 1955-1990. (пензионер)
2. Лидија Никитовић, 1982-
3. Оливера Марковић, 1982-1997.
4. Дејан Радичевић, 1999-2002.
5. Катарина Дмитровић, 2001-

ИСТОРИЧАРИ

1. Миодраг Лазаревић 1966-1971.
2. Теодосије Вукосављевић 1972-1996.
3. Радивоје Бојовић, 1981-
4. Слободан Неволјица, 1989-1996. (пензионер)
5. Милош Тимотијевић, 1997-

ИСТОРИЧАРИ УМЕТНОСТИ

1. Милован Вуловић, 1961-1996. (пензионер)
2. Душанка Вучићевић, 1964-1977.
3. Ангелина Фолгић-Корјак, 1978-1985.
4. Делфина Рајић, 1985-

ЕТНОЛОЗИ

1. Слободан Санадер, 1953-1961. (пензионер)
2. Невенка Бојовић, 1973-
3. Снежана Шапоњић-Ашанин, 1991-
4. Гордана Петровић, 1992-1993.
5. Ивана Ђирјаковић, 2001-

ПРЕПАРАТОРИ И КОНЗЕРВАТОРИ

1. Мишо Хуђец, 1954-1983.
2. Катарина Грујовић, 1980-1998.
3. Милица Дрињаковић, 1989-
4. Дејан Петровић 1999-

ФОТОГРАФИ

1. Слободан Марковић, 1970-
2. Марко Бојовић, 2000-

БИБЛИОТЕКАРИ

1. Анђелија Чвркић, 1997-

СЕКРЕТАРИ

1. Софија Топаловић, 1953-1955.
2. Ана Марић 1958.
3. Даринка Александрић 1958.
4. Михаило Танасковић 1955-1980.
5. Ирена Мирковић, 2001-

ВОДИЧИ

1. Милијана Јоловић, 1974-1983.
2. Радмило Милановић, 1983-1994.
3. Анђелија Чвркић, 1983-1997.
4. Зорана Бојовић, 1986-
5. Ирена Мирковић, 1988-2001.
6. Дејан Петровић 1995-1999.
7. Магдалена Петровић, 2000-

ТЕХНИЧКО ОСОБЉЕ

1. Мишо Хуђец 1954-1983.
2. Миодраг Врањевац, 1983-1994.
3. Дејан Аџемовић, 1995-

ПОМОЋНО ОСОБЉЕ

1. Косара Мишовић 1953.
2. Викторија Зимоњић 1962-1988. (пензионер)
3. Злата Блажић 1966-1988. (пензионер)
4. Добрила Роглић, 1985-
5. Биљана Виторовић, 1988-

THE NATIONAL MUSEUM ČAČAK 1952-2002

In terms of the life in each town, a half century from the foundation of an institution, such as the National Museum in Čačak surely leaves deep impacts. The work of many custodians has contributed to cultural and scientific life of the town bequeathing a rich inheritance for the future.

Due to the lack of historical data, it is hardly possible to determine when the idea related to the foundation of the Museum for the first time appeared in Čačak. The knowledge that the preservation of the objects is a must existed and lived via the existence of many monastic and church treasuries, individual work, the existence of the collections related to the work of High School in Čačak. The first idea concerning the foundation of the Museum in Čačak aroused in 1933, and was realized in 1941. The plans were hindered by the war, and the new attempt to found the Museum failed due to the uprising in September, 1941. Upon the end of the war, after several futile initiatives, the Museum was finally founded on 30th August, 1952. Predominance of the ideology resulted in a prevailing collection of the objects related to the Partisan movement. Permanent displays and, temporary exhibits, glorified the Partisan combat, while the remaining historical periods were neglected. Upon the foundation of the Museum, two departments were formed: archeological-historical and Department of the War of National Liberation. With the time, the field of specialization pushed ideology into the background, and the first turning point occurred in the late eighties of the 20th century with the cessation of exhibits and manifestations imbued with the Partisan glorification.

The major stimulus for development of the Museum was discovery of rich archeological material in the princely mound found at Atenica near Čačak. Excavations were done in 1958, and the material presents a rarity of worldwide significance. A rich collection of Nadežda Petrović paintings led to the publication of this anthology and the establishment of a special institution Art Gallery *Nadežda Petrović* in 1961. In 1969, the Museum began publication of its journal

The National Museum Miscellany. Up to now, thirty issues have been published with a total of 486 articles. Nevertheless, the major activity of the Museum are exhibits. So far, the total number of the organized exhibits has amounted to 237, out of which 13 are permanent displays. Today the museum has a permanent display in Jovan Obrenović palace, which was divided into three wholes (archeological - objects from neolith up to the Middle Ages, display from art history related to churches and monasteries in the town vicinity and historical connected with uprisings and wars from 1804 till 1941). The museums contains about 15,000 objects, four departments; it is of complex type and has 19 employees.

In terms of its work, the Museum received numerous recognitions, out of which *Order of the Republic with bronze wreath* (1978), *Vuk's prize* (1982), October prize of the Čačak Municipality (1997) are to be mention.

Miloš Timotijević

MUSÉE NATIONAL DE TCHATCHAK DE 1952 À 2002

Cinquante ans d'existence d'une institution comparable au Musée National de Tchatchak laisse des traces profondes dans la vie de toute ville. L'activité de nombreux conservateurs a contribué aux progrès de la vie culturelle et scientifique de Tchatchak, en léguant à la postérité un riche héritage spirituel.

Étant donné l'absence de sources historiques, il n'est pas possible d'établir à quel moment l'idée de fonder un musée dans cette ville a apparu pour la première fois. On se rendait compte depuis longtemps du besoin de conserver des objets précieux; au cours des siècles ce besoin se manifestait par la création des trésors auprès des monastères et des églises, par des travaux individuels, par l'établissement des collections auprès du lycée de Tchatchak. C'est en 1933 que l'idée de fonder un Musée fut enregistrée pour la première fois, sa réalisation étant envisagée pour le début de l'année 1941. La guerre fit échouer ce projet, alors qu'une nouvelle tentative prévoyant la fondation du Musée pour le mois de septembre 1941 fut entravée par l'éclatement de l'Insurrection de juillet. Au lendemain de la guerre, après plusieurs initiatives qui n'aboutirent pas, le Musée fut finalement fondé le 30 août 1952. L'idéologie ayant été prépondérante, on s'attacha à rassembler principalement des objets liés au mouvement des partisans. La présentation permanente de ces objets et les expositions organisées de temps en temps glorifiaient la lutte des partisans, tandis que les autres périodes historiques étaient négligées. Au moment de fondation, le Musée comportait deux sections dont l'une avait pour but de présenter les documents historiques et archéologiques alors, que l'autre était consacrée à lutte de libération nationale.

Avec le temps l'idéologie perdait du terrain; néanmoins un retournement de la situation ne se produisit que vers la fin des années 80 du XXe siècle, période dans laquelle on mit fin aux expositions et aux manifestations organisées en vue d'exalter les mérites des partisans.

Le fait qui stimula le développement du Musée, ce fut la mise au jour d'une abondance d'objets archéologiques, découverte à Atenica, tout près de la ville de Tchatchak. Les fouilles furent effectuées en 1958; les documents trouvés représentaient une rareté à l'échelle mondiale.

La richesse de la collection de peintures de Nadežda Petrović permit de former en 1961 une institution particulière, Galerie artistique „Nadežda Petrović”.

En 1969, le Musée commença à publier sa revue, le Recueil des travaux du Musée National. Jusqu'ici la revue compte 30 numéros réunissant 486 articles.

Toutefois, l'activité principale du Musée est celle de présenter au public des objets d'art et de sciences. Depuis sa fondation, le Musée a organisé 237 expositions dont 13 peuvent être visitées en permanence. Actuellement, une exposition permanente est aménagée au Palais de Yovan Obrénovitch; elle comprend trois ensembles, dont un contient les objets archéologiques s'échelonnant du néolithique à la fin du moyen âge, un autre qui est consacré à l'histoire de l'art, notamment aux monastères et aux églises situés aux environs de la ville, et un troisième qui présente les documents concernant les soulèvements et les guerres qui ont eu lieu entre les années 1804 et 1941. Le Musée, du type complexe, réunit 15.000 objets, divisés en quatre sections, et emploie 19 personnes.

L'activité du Musée National de Tchatchak a mérité de nombreux témoignages dont il convient de signaler surtout l'Ordre de la République à la couronne en bronze (1978), le Prix de Vouk (1982) et le Prix d'Octobre, décerné par l'Assemblée municipale de Tchatchak (1997).

Miloš Timotijević

САДРЖАЈ

1. Лидија Никитовић – ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРАЗНИХ ГРОВОВА У БРОНЗАНОМ ДОБУ ДРАГАЧЕВА	5
2. Катарина Дмитровић – ОЛОВНА ИКОНА КУЛТА ПОДУНАВСКИХ КОЊАНИКА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ	17
3. Дејан Радичевић – СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА НА ЛОКАЛИТЕТУ ТЕРМЕ У ЧАЧКУ	23
4. Нинослав Станојловић – Др КАРЛО БЕЛОНИ (1812 – 1881) И ЊЕГОВ РАД У ЧАЧКУ.....	41
5. Витомир Василић – АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ 1815 – 1995.....	53
6. Љубодраг Поповић – ЧАЧАК ОЧИМА САВРЕМЕНИКА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА	93
7. Радован М. Маринковић – ЧАЧАНСКО КЊИЖАРСТВО ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	105
8. Милош Тимотијевић – ПОЛИТИКА, УМЕТНОСТ И СТВАРАЊЕ ТРАДИЦИЈА	113
9. Марија Орбовић – СИНИША ПАУНОВИЋ (1903-1995)	155
10. Снежана Шапоњић-Ашанин – ДЕЦА У НАРОДНОЈ ТРАДИЦИЈИ	185
11. Ивана Ђирјаковић – ТЕХНОЛОГИЈА ПРОИЗВОДЊЕ РАКИЈЕ	213
12. Милица Дрињаковић и Дејан Петровић – ПРЕВЕНТИВНА ЗАШТИТА – УСЛОВИ ЧУВАЊА И ИЗЛАГАЊА ПРЕДМЕТА	237
13. НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК 1952–2002.....	247

CONTENTS

1. Lidija Nikitović – CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CENOTAPHS AT DRAGAČEVO TERRITORY	5
2. Katarina Dmitrović – THE LEAD CULT ICON OF THE DANUBE BASIN RIDERS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN ČAČAK	17
3. Dejan Radičević – MEDIEVAL NECROPOLIS AT THE LOCALITY OF WARM BATHS IN ČAČAK	23
4. Ninoslav Stanojlović – DR KARLO BELONI (1812–1881) AND HIS SERVICE IN ČAČAK	41
5. Vitomir Vasilic – ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL CHANGES WITHIN THE GORNJI MILANOVAC MUNICIPALITY FROM 1815 TO 1995	53
6. Ljubodrag Popović – ČAČAK IN THE EYES OF CONTEMPORARIES IN THE FIRST HALF OF THE 19 th CENTURY	93
7. Radovan M. Marinković – THE BOOKSELLING IN ČAČAK UP TO THE FIRST WORLD WAR	105
8. Miloš Timotijević – POLITICS, ART AND CREATION OF TRADITIONS	113
9. Marija Orbović – SINIŠA PAUNOVIĆ	155
10. Snežana Šaponjić-Ašanin – CHILDREN IN TRADITIONAL CULTURE	185
11. Ivana Ćirjaković – TECHNOLOGY OF BRANDY PRODUCTION	213
12. Milica Drinjaković i Dejan Petrović – PREVENTIVE PROTECTION – THE CONDITIONS FOR OBJECTS RESERVATION AND EXHIBITION	237
13. THE NATIONAL MUSEUM ČAČAK 1952-2002	247

TABLE DES MATIÈRES

1. Lidija Nikitović – CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DES CÉNOTAPHES SUR LE TERRITOIRE DE DRAGAČEVO	5
2. Katarina Dmitrović – ICÔNE CULTUEL EN PLOMB DES CAVALIERS DANUBIENS DANS LA COLLECTION DU MUSÉE NATIONAL DE TCHATCHAK	17
3. Dejan Radičević – NÉCROPOLE MÉDIÉVALE SUR LE SITE DE THERMES À TCHATCHAK	23
4. Ninoslav Stanojlović – Dr KARL(O) BELONI ET SON ACTIVITÉ PROFESSIONNELLE DANS LA VILLE DE TCHATCHAK	41
5. Vitomir Vasilic – CHANGEMENTS D'ORDRE ADMINISTRATIF ET TERRITORIAL DANS LA COMMUNE DE GORNJI MILANOVAC ENTRE LES ANNÉES 1815 ET 1995	53
6. Ljubodrag Popović – LA VILLE DE TCHATCHAK VUE PAR UN CONTEMPORAIN DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIX ^e SIÈCLE	93
7. Radovan M. Marinković – LIBRAIRIE À TCHATCHAK AVANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE	105
8. Miloš Timotijević – POLITIQUE, ART ET INSTITUTION DES TRADITIONS	125
9. Marija Orbović – SINIŠA PAUNOVIĆ	155
10. Snežana Šaponjić-Ašanin – LES ENFANTS DANS LA CULTURE TRADITIONNELLE	185
11. Ivana Ćirjaković – TECHNOLOGIE DE LA PRODUCTION DE L'EAU-DE-VIE	213
12. Milica Drinjaković i Dejan Petrović – PROTECTION PRÉVENTIVE – CONDITIONS NÉCESSAIRES À LA CONSERVATION ET À LA PRÉSENTATION DES OBJETS DE MUSÉE	237
13. MUSÉE NATIONAL DE TCHATCHAK DE 1952 À 2002	247

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, КЊ. XXXI, 2001.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу маја 2002.

Обим: 18 табака и 1½ табак прилога

Штампање завршено августа 2002.